

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON YOZUVCHILARI UYUSHMASI**



**“O‘ZBEKISTON-OZARBAYJON ADABIY ALOQALAR VA HAMKORLIK
ISTIQBOLLARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya**



Toshkent - 2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON YOZUVCHILARI UYUSHMASI**

**“O‘ZBEKISTON-OZARBAYJON ADABIY
ALOQALAR VA HAMKORLIK ISTIQBOLLARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy
konferensiya
MATERIALLARI**

TOSHKENT - 2025, 10-oktyabr

UO‘K: 930.2:94(575)(479)
KBK: 63.3-3/7(5Uzb)(5Azer)
O‘-17

O‘zbekiston-Ozarbayjon adabiy aloqalar va hamkorlik istiqbollari [Matn] / f.f.n. dots. D.K.Shabanovning umumiy tahriri ostida. – T.: “Best-publish” nashriyoti, 2025. – 194 b.

Ushbu to‘plam 2025-yil 10-oktyabr kuni Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida “O‘zbekiston-Ozarbayjon adabiy aloqalar va hamkorlik istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog, adabiyotshunos, sharqshunos-manbashunos hamda tarixshunos olimlar, oliy o‘quv yurti professor-o‘qituvchilari, doktorant va magistrantlar foydalanishi mumkin.

*Mas’ul muharrir: f.f.n., dotsent **Dj.K.Shabanov***

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:

Nuriddin ALTINBOYEV, Bexzodjon ZOKIROV

** To‘plamdagi maqolalar mualliflik variantlarida taqdim etilgan bo‘lib, maqolalar mazmuni, ilmiy natijalar va ulardagi xato yoki kamchiliklar uchun nashrga tayyorlovchilar javobgar emas.*

Konferensiya materiallari Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Ilmiy kengashida muhokama etildi va nashrga tavsiya qilindi (30.09.2025-yil, 2-sonli bayonnoma).

<https://tsuos.uz/>

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2025

MUNDARIJA

<i>So'zboshi</i>	6
Djumali Shabanov	
<i>Анор муаллим</i>	7
Адхамбек Алимбеков	
<i>Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının mədəni və linqvistik ortaq kökləri: Tarixi və müasir aspektlər</i>	15
Mahirə Hüseynova	
<i>Хусайн Жовид ижодида адолат концепцияси</i>	24
Бобохон Мухаммад Шариф	
<i>Müstəqillik illərində Azərbaycan-Özbəkistan mədəni əlaqələrinin inkişafında qardaşlaşmış şəhərlərin yeri və rolu</i>	34
Sevinc Ruintən	
<i>Özbək-Azərbaycan şairi Akif Azalpın bədii yaradıcılığı</i>	50
Yaşar Qosım	
<i>"Turon Havosi" nurida Akif Azalp: shoir, tarjimon va nazariyachi olim</i>	58
Almaz Ülvi BİNNƏTOVA	
<i>Sovet dövründə yazıçıların milli dil uğrunda mücadiləsinin bəzi aspektləri</i>	66
Bədirxan Əhmədli	
<i>Qırçaqların tarixi etnogenezi haqqında şərq mənbələri</i>	78
Könül Səmədova	
<i>Türk xalqlarının tərəqqisi problemi "Şərq məsələsi" kontekstində</i>	83
Telman Cəfərov	
<i>Нузомий ва ўзбек адабиёти</i>	94
Эргаш Очилов	
<i>"Molla Nəsrəddin" jurnalı və Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələri</i>	106
İlhoma Sultonova	
<i>Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda özbək və Azərbaycan "altmışıncı illəri" (Prof. Dr. Yaşar Qasımın əsərləri əsasında)</i>	115
Mati Usmono'g'li	
<i>Cənubi Qafqazda Münaqişələrin Nizamlanması Atət-in İştiraki</i>	126
Xatirə Hacıyeva	
<i>Türk xalqlarının ortaq fəlsəfi təfəkkür tarixinə dair bəzi mülahizələr</i>	133
Faiq Ələkbərli	
<i>Узбекистан – Азербайджан: От уровня стратегического партнерства до уровня союзнических отношений</i>	148
Эркин Нуриддинов	
<i>Ədəbiyyat dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyasının tətbiqi</i>	156
Səidə Əhmədova	

"O'zbekiston-Azərbaycan ədəbiyyatı və əlaqələri" mövzusunda xalqaro
ilmiy-amaliy anjuman, Toshkent, 10-oktabr, 2025-yil DOI: 10.5281/zenodo.17657509 <https://tsu.uz/>
*Ədəbi İntegrasiya və Poetik Səsləşmələr: Azərbaycan–Özbək ədəbi
əlaqələri (2017–2022-ci illər)*

167

Eşqanə Babayeva

*Özbəkistan–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixi kökləri və bugünkü
vəziyyəti*

184

Ruhangiz Aliyeva

Яшар Қосим – адабиётимиз тадқиқотчиси ва тарғиботчиси

187

Улуғбек ҲАМДАМ

Soʻz boshi

O'zbekiston va Ozarbayjon xalqlarini asrlar davomida mustahkam do'stlik, qardoshlik va mushtarak madaniy ildizlar bog'lab kelgan. Ikkala xalqning tarixiy taqdiri, tili, dini, urf-odatlar va adabiy merosi bir-biriga yaqinligi bilan ajralib turadi. Bu yaqinlikning ildizlari o'rta asrlarga, ya'ni Movarounnahr va Ozarbayjon o'lkalarida ilm-fan, adabiyot va madaniyat ravnaq topgan davrlarga borib taqaladi. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Fuzuliy kabi buyuk so'z san'atkorlari ijodida umumiy turkiy ma'naviyat, insonparvarlik, go'zallik va ilmga da'vat g'oyalari mushtarak tarzda ifoda etilgan.

XX asrda ham O'zbekiston va Ozarbayjon madaniy-adabiy aloqalari uzilmagan, aksincha, turli ijodiy uyushmalar, tarjima faoliyati va madaniy almashinuvlar orqali yangi bosqichga ko'tarilgan. Bu davrda o'zbek va ozarbayjon yozuvchilari, olimlari o'zaro ijodiy tajriba almashgan, asarlar bir tildan ikkinchisiga tarjima qilinib, xalqlarimiz o'rtasidagi ma'naviy aloqalar yanada mustahkamlangan.

Bugungi kunda esa, O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi hamkorlik barcha sohalarida yangi mazmun kasb etmoqda. Iqtisodiyot, siyosat, fan, ta'lim, madaniyat va adabiyot sohalarida amalga oshirilayotgan qo'shma dasturlar, rasmiy tashriflar, qo'shma loyihalar hamda madaniy tadbirlar o'zaro ishonch va qardoshlik aloqalarini yanada mustahkam-lab bormoqda. Xususan, ikki mamlakat rahbarlarining o'zaro samimiy uchrashuvlari, strategik sheriklik munosabatlarining chuqurlashuvi xalqlarimizning mushtarak taraqqiyot yo'lini belgilab bermoqda.

Mazkur xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi adabiy-madaniy aloqalarni ilmiy nuqtayi nazar-dan o'rganish, ularning tarixiy ildizlari, bugungi holati va kelgusidagi istiqbollari yoritishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Konferensiyada ilgari suriladigan ilmiy fikrlar, tahlillar va yangi g'oyalar ikki xalq o'rtasidagi madaniy hamkorlikni yanada rivojlantirishga, o'zaro ma'naviy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu boisdan ushbu to'plam nafaqat ilmiy jamoatchilik uchun, balki O'zbekiston va Ozarbayjon xalqlarining umumiy madaniy merosini qadrllovchi keng kitobxonlar uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

f.f.n., dotsent Dj.K.Shabanov

Анор муаллим

Адхамбек Алимбеков*

Калит сўзлар: Анор муаллим, Озарбайжон адабиёти, Расул Ризо, “Кўбистон” журналы, Ёзувчилар бирлиги, адабий ижод.

Аннотация: XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI асрнинг бошларида Озарбайжон адабиётининг етук намояндаларидан бири — Ризоев Анор Расул ўғли (Анор тахаллуси) бўлиб, у нафақат ёзувчи, балки санъат ва маданият соҳасида ҳам фаолият юритган ижодкордир. 1938 йилда Боку шаҳрида таниқли ижодкорлар оиласида туғилган Анор муаллим ижодий муҳитда шаклланиб, Озарбайжон Давлат университети-нинг филология факультетини тамомлаган. У илмий ходим, муҳаррир, сценарист ва режиссёр сифатида фаолият кўрсатган. “Кўбистон” журналы бош муҳаррири ва Озарбайжон Ёзувчилар бирлиги раиси сифатида озар адабиётининг ривожига катта ҳисса қўшган.

Master Anar

Key words: Anar Master, Azerbaijani literature, Rasul Rza, Gobustan magazine, Writers' Union, literary creativity.

Abstract: One of the most prominent figures in Azerbaijani literature of the second half of the 20th and the early 21st centuries is Rizayev Anar Rasul oghlu (pen name: Anar). He is not only a writer but also an active contributor to the fields of art and culture. Born in 1938 in Baku into a family of well-known literary figures, Anar developed in a creative environment and graduated from the Faculty of Philology at Baku State University. He worked as a researcher, editor, screenwriter, and director. As the editor-in-chief of the magazine “Gobustan” and the chairman of the Union of Azerbaijani Writers, he made significant contributions to the development of Azerbaijani literature.

XX аср иккинчи XX1 асрнинг биринчи ярмидаги Озарбайжон адабиётидаги энг ёрқин сиймоларидан бири Ризоев Анор Расул ўғлидир. Озарбайжонда устозларни ҳурматлаб муаллим дея мурожаат қилиш одати бор. Анор муаллим ана шундай устоз ижодкорлардан. Адабиётда Анор номи (тахаллуси) билан танилган адиб 1938 йилнинг 14 мартида Боку шаҳрида , таниқли ижодкорлар оиласида дунёга келди. Унинг отаси халқ шоири Расул Ризо ва онаси Нигор Рафибейлилар Озарбайжонда ном қозонган ижодкорлар эди. Мана шундай оилавий муҳитда улғайган Анорга табиат ҳам катта исътедод бахш этганди. Ўрта

* ТДШУ профессори, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси

мактабни, аниқроғи муסיқа мактабини тугаргач 1955 йили Озарбайжон Давлат университети (ҳозирги Боку Давлат университети)нинг филология факультитетига ўқишга киради ва 1960 битиради. Анор Низомий Ганжавий номидаги адабиёт музейига илмий ходим (1960-1961), Телевидения ва радио эшиттиришлари қўмитасига муҳаррир (1961-1967) бўлиб ишлайди. У қаерда, қандай лавозимда ишламасин ҳамиша ҳаётни ўрганиш, билим олишдан чарчамади. У филологик фанларни ўзлаштириш билан чекланмасдан, санъатнинг бошқа турлари билан ҳам қизиқади. Бу борада билимини ошириш учун Москвадаги Олий сенарий (1964) ва Олий режисёрлик курсида (1972) ўқиб, муваффақиятли тугатади. 1968-1987 йилларда “Қўбистон” санъат даврий мажмуасининг бош муҳаррири сифатида озарбайжон адабий ҳаётига янги ҳаво олиб киришга интилган бўлса, 1987 йилдан ҳозирга қадар Озарбайжон Ёзувчилар бирлигининг раиси сифатида озар адабиётининг ривожини учун бор куч ғайратини сарф қилиб келмоқда.

Анорнинг илк ҳикоялари -“Ўтган йилнинг сўнгги кечаси” ва “Байрам ҳасратида” 1960 йили “Озарбайжон” журналининг декабрь сонидида чоп этилган. Шу ҳикояларидаёқ Анор ўқувчилар эътиборига тушади. 1963 йили нашр қилинган биринчи китобининг номи ҳам “Байрам ҳасратида” бўлди. Кейинчалик нашр қилинган “Ёғиш тинди” (1968), “Оқ кўрфаз”, “Мулла Насриддин-66” (1970), “Мажол” (1973), “Одамнинг одами” (1977), “Ичаришаҳар” (1978), “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” (1982), “Дада Қўркўт” (1983), “Сизни деб келганман” (1984), “Дунё бир деразадир” (1986), “Сизсиз” (1992), “Шаҳарнинг ёз кунлари” (1992), “Шаҳидлар доғи” (1995), “Отел хонаси” (1995) “Оқ қўчқор, қора қўчқор” (2003) каби китоблари ва икки жилтли “Танланган асарлари” нашр этилган. Анорнинг асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган, жумладан ўзбек тилида Анорнинг тўртта китоби чоп этилди. “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” (“Жаҳон адабиёти” журналі.2001.№ 11-12), “Қизил лимузин” (Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт –матбаа ижодий уйи. 2012). “Мен, Сен, У ва телефон” (“Давр пресс”. Тошкент-2016), “Қўзмунчоқ” (“Замин нашриёти”. Тошкент-2018). Адибнинг асарлари асосида радиоинцениров-калар тайёрланиб мухлисларга эшиттирилмоқда, асарлари қайта-қайта нашр қилинаётир. Анор асарларини ўзбек китобхонларига танитувда таржимонлар- Усмон Қўчқор, Бобоҳон Муҳаммад Шариф,

Маматқул Ҳазратқулов, Файзи Шоҳисмоил, Рустам Жабборов,
Эркин Усмоновларнинг хизматлари катта.

Анор ҳикояларидаги ўзига хосликдан бири, унинг мажозларга алоҳида эътибор қилишидир. Ихчамгина "Гардеробчи аёл ҳикояси"да пальтолар орқали қаҳрамонлари характерини, тақдирини кўрсатади. Бир- икки деталда (чизги) инсонларнинг бир- бирига бўлган муносабатини яққол очиб беради. "Гап- сўзсиз қизнинг сариқ пальтосини унга узатдим. Олди, тикилганча тикилди... Сўнгра қайтариб берди. Чикди - кетди. Уни бошқа кўрмадим" (Анор."Мен, Сен, У ва телефон". 83-бет). Бир ошиқ қалбнинг бир умрлик хайрлашув ҳолати.

"Мен, Сен, У ва телефон" ҳикоясида янги йил арафасида телефонда орқали тасодифан танишиб қолган икки ёшнинг руҳий тўлғамлари моҳирона тасвирланган.

Анорнинг асарларида фантастик ва мистик унсурлардан унимли фойдаланишни ҳам кўрамиз. "Қизил лимузин" ҳикоясидаги қаҳрамон қаер-га борса, бўм-бўш қизил лимузин машинасининг пайдо бўлиши ҳаётда бўлиши мумкин эмас. Аммо ёзувчи шу детал орқали инсон қисматдан қочиб қутула олмаслигини таъсирли ифодалайди. Анорнинг ўзи : "Одамнинг хаёлига қандай фикрлар келмайди, дейсиз! Тахайюл! Ҳолбуки, энг буюк тахайюл ҳам аниқ воқеликдир" (Анор."Мен, Сен, У ва телефон". 291-бет). Мана шундай қарашлари "Қизил лимузин" каби асарларида акс этган. Озарбайжонлик адабиётшунослар Анор ижодидаги модернизмга мойиллик ҳақида ёзганларида , унинг ҳикояларидаги юқорида мисол келтирганимиздек унсурларни эътиборга олган бўлсалар керак. Самир Аббосов Анор ижоди ҳақидаги "Серқирра ижодкор" мақоласида шундай ёзади: "Анор ижодида Озарбайжон мумтоз ва замонавий маданияти, хусусан, адабиёти ўз шахсиятлари, қадриятлари, муаммолари, йўналишлари билан яхлит ҳолда у ёки бу шаклда ўз аксини топгандир" (Анор."Мен, Сен, У ва телефон". 8-бет).

Анор ижодида тарихий асарларни замонавий руҳ билан акс этдириш маҳоратини ҳам кўрамиз. "Дада Кўркут" қиссасида қадимги ўғуз достони "Дада Кўркут китоби" асосида ажойиб асар яратади. Бунда шахс қаҳрамонлигидан тортиб, миллият масаласигача қаламга олинади. Қиссанинг моҳиятига ватансеварлик руҳи сингдирилган.

"Дада Кўркут Озарга қараб бир сўз сўзлади, кўрайликчи не деди экан:

-Ўғлим Озар, шуни билки, тупроқнинг юрт, ватан бўлиши учун икки шарт лозимдир. Биринчи шарт шулким, бу тупроқни эсмоғинг, парвариш қилмоғинг керак. Иккинчи шарт шулким, уни душманлардан қўримоғинг керак. Қўрий олмаган тупроғинг экиб –ундиришга арзимади, экиб –ундирмаган тупроғинг қўришга арзимади” (Анор.“Мен, Сен, У ва телефон”. 289-бет). Бу сўзлар аждодларнинг авлодларга васиятидек янграйди.

Озар сўзининг этимологиясини, халқининг шаклланиш жараёнини ўзича талқин қилади. Қиссада озарбайжонликларнинг қадимий маданий илдизлари бадий ифодасини топган. Анорнинг услубий жиҳатдан ўзига хослиги воқеаларни равон ҳикоя қилиш билан бирга, адабий қаҳрамонларининг эсда қоладиган даражада тасвирлашидир.

Анорнинг номини дунёга машҳур қилган асарларидан бири “Бешин қаватли уйнинг олтинчи қавати” романи. Соф муҳаббат куйланган бу асар тилининг ширалиги, инсон туйғуларининг сержиллиги моҳирона тасвирланганлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи асарда сентименталликка эътибор кучайтиргандек кўринсади, ҳаётининг воқеаларини ҳаққоний тасвирлайди. Швейцарияда чиқадиган “Нойс Цюрихер цайтунг” газетаси романнинг немисча нашри муносабати билан шундай ёзганди: “Унинг “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” номли аччиқ муҳаббат тарихи немис тилида таржима қилинган пайтлар ушбу ҳодисалар рўй берган ҳудуд жаҳон газеталарининг биринчи саҳифаларидан жой олди...Анорнинг романи ҳар ҳолда муҳаббат романидир – шундан на оз на ортиқ. Абдий бир мавзуда – муҳаббат мавзусида ёзмоқ эса ҳар бир ёзувчи ҳаётининг чўққиси ҳисобланади. Бу асарда ҳақиқий ҳисларнинг, эмоционал кескинлигининг тасвири жуда муваффақиятли чиққан” (Анор. “Мен, Сен, У ва телефон”. 300-бет) . Дарҳақиқат, бу романда Анор муаллимнинг ижодкорга хос лиризми яққол сезилиб туради.

Анор муаллими сарказмга уста, ҳажв йўли билан ҳақиқатни айтадиган ёзувчи дейишимиз мумкин. “Яхши подшоҳ ҳақида эртақ” ёзувчи иқтидорининг ана шундай, яна бир қиррасини кўрсатадиган асар. Маликаниннг тасвири: “Ёноқлари ёқутдай қип – қизил, қошлари-эгилган ёй, киприклари ёйга солинган ўқ каби шунчалик узун эдики, юзига соя солиб турарди; сочлари эса - шалола эди. Бели шу қадар нозик эдики, гилос ютса, ҳомиладор экан деб ўйларди киши”. Ёки мана бу аччиқ кесатик тасвирга эътибор қилинг: “ Янги подшоҳ берган вадасига хиёнат қилмади- хотинининг хуррагини магнитофонга ёздирди-да, бу хурракни

мамлакат-нинг мадҳияси деб эълон қилди” (Анор. “Мен, Сен, У ва телефон”. 152-бет). Подшоҳ ҳақида қандай фикрга келиш китобхонга ҳавола. Муҳими ёзувчи уни кимлигини ҳаракатида кўрсата олган. Подшонинг фуқароларни туш кўришини тақиқлаши, туш кўрганлар туши ҳақида ҳисобот ёзиши, буни комиссия кўриб чиқиши каби ҳолатларда ёзувчи сатирасининг кучи кўрилади. Хаёлига келган фикрни фармон билан эълон қилиш, қонунга айлантириш, фуқарони онгини ўғирлашдек мудҳиш оқибатларга олиб келиши эртақда ишоралар билан берилади. Фольклор унсурлари замонавийлик билан омукта қилиб яратилган бу ҳикоя коса тагида нимкосаси бор асарлиги билан ҳам аҳамиятли.

“Гуржича фамилия”да Ўқтой билан Асмарнинг – дарди ичида кетган икки қалбнинг туйғулари ифодаланган бўлса, “Дантенинг юбилейи” қиссаси бир умр актёрлик қилиб саҳнада бўлсада муваффақиятга эришолмаган актёр фожиаси ҳақида. Одам қобилиятига мос иш тополмаса, ёки ўз вақтида қўлидан нима келишини билиб, қўлидан келган ишни қилса кулгили ҳолга қолмаслигини уқдирмоқчи бўлади муаллиф. Асар Кабирлинский тахаллусини олган актёр Файзулланинг ижроси-дан режиссёрнинг норозилигини тасвирлаш ҳолатидан бошлана-ди ва мана шу норозилик руҳи бутун қисса давомида узилмайди. Файзулланинг ношудлигидан хотини жаврагани жавраган, унинг бўшанглигидан, лаллайганлигидан ўғли Элдор одамлар олдида уялади. Бир сўз билан айтганда ҳаётга омади юришмаган одамдек кўринади Файзулла. Аммо, унинг ўз ички олами бор. Ишини жонидан ортиқ кўради, отасининг норозилигига қамай артист бўлиш учун уйдан қочиб кетган. Унда санъатга фидойи-лик бор, ич-ичидан санъатга боғланган. Санъатга тама билан эмас, фидойилик билан кириб келгани учун ҳам, Файзулла “тамагир” актёрлардан устунроқдир.

Асарнинг улуғ италян шоир Дантега ҳеч қандай алоқаси йўқ. Асар сўнггида ўша кесатиқчи Мажиднинг Файзуллага устидан кулиш учун Дантенинг ўтиб кетган юбилейига таклифнома бериши, бунга ишонган Файзулла ясан-тусан қилиб хотини билан юбилейга бориши, охирида кулги бўлганини сезсада, лекин мана шу сохта таклифнома эр-хотин муносабатларини яхши томонга ўзгартиргани кўрсатади муаллиф.

Бу қиссада Анорнинг ёзувчи сифатида адабий портрет чизишга усталиги ҳам кўринади. “Баланд бўйли, ёш бир йигит ичкари кириб келди. Жоводнинг сочлари, туташ қошлари ва нафис мўйлови қоп-қора, кўзларининг эса оқи – оқ, қораси қора

эди. Бу зиддият унинг хушбичим суратига ғаройиб бир ифода бахш этган эди – бир қадар такаббуруна, бир қадар содда, бир қадар донишмандона, бир қадар маъсум бир ифода. Кийим –боши башанг: қизғиш духоба камзулининг остида қордек оппоқ кўйлак, бўйнида йўл-йўл қизил галстук. Сочларини доимгидек мойлаб ҳафсала билан ортга тараган. Бармоғида йирик кўзли узук порларди”. (Анор.“Мен, Сен, У ва телефон”. 23-бет). Бу тасвирни ўқиган закий китобхон Жаводнинг кимлигини дарров илғайди. Ёзувчи омади чопиб турган артист қиёфасини шундоқ ўқувчи кўз олдида гавдалантира олган. Адабий портрет қаҳрамонни характериға мос бўлиши керак. Улкан ёзувчилар инсон руҳиятини яхши билган руҳшунос ҳам бўлганлар. Инсоннинг сажияси унинг кўринишида озми-кўпми акс топганини яхши биламиз. Ёзувчининг адабий портрет чизишдан мақсади, китобхон асар қаҳрамонларини кўз ўнгиде гавдалантиришиға имкон яратиб, персонажнинг ички дунёси билан ташқи кўринишини уйғунликда тасвирлашдир. Шу нарса Анор асарларида кўринади. Яна бир мисол келтирсак, шу қиссада писмиқ, одамларға доимо истехзо қилиб юрадиган, киноячи Мажиднинг тасвири: “Мажиднинг малла сочлари, қошлари, киприксиз кўзлари, кўсанамо лўппи башарасидаги яккам-дуккам сап-сариқ туклар ҳам малла ранг эди... Гапирганда, тиржайганда ялтираб кетадиган олдинги учта тилла тиши осилган бағбақаси, бир нуқтада қарор топмайдиган, ҳамиша олма –кесак терадиган кўзлари, шалманг қулоқлари, йўғон, калта бармоқли дўмбоқ қўллари, оқ кўйлагининг кир ёқалари” (Анор. “Мен, Сен, У ва телефон”. 31-бет). Мана шу портретдан ўқувчи Мажиднинг қандай инсонлигини ҳеч қанда тавсифсиз ҳам билиб олиши мумкин. Икки қаҳрамон - Жовод билан Мажиднинг адабий портретлари қиёсланса Анорнинг ёзувчи сифатидаги маҳоратини яна бир бор кўрамыз. Қиссада ёзувчининг диалог учтаси эканлиги Файзулланинг хотини Хожар билан ғижиллашиб қолгандаги тасвирида жуда яққол кўринади.

Ёзувчи асарларида жуда топиб айтилган, қаҳрамон ҳолатини, воқеа жараёнини тўлақонли ҳис қилишға ёрдам берадиган гўзал ибораларни топади. “Кетма қошимдан, кетаман ҳушимдан”, “Хотинини ҳатто хўроздан ҳам қизғанар эди”, “Иккита эшакка арпа бўлиб беришни билмайди”, “Бўйи теракдай, ақли кўракдай”, “Қурсорғининг қуртини ўлдирди”, “Буғдой еб жаннат-дан чиққан одам бўлсанг”, “Бошиға тушган бошмоқчи бўлади”, “Бедапояда юрган беданадек майин юрмасанг”, “Кўрмаган кўсангға фол очма”, “Қанча ичсам ҳам тишламаяпти”, “Кўзларида шайтон жилва-

ланди”, рашкчи аёл ҳасрати “Умримни дўзахга айлантирган бунақанги кўркам эрни нима қиламан”. Эри чиройли бўлгандан кўра хунук бўлсину уники бўлсин. “Ўзинг биттасан-да! Иккита бўлганингда аравага қўшардик”. Анор муаллимнинг мана шундай маталнамо фикрларни ўринли қўлла-ши тасвирланаётган қаҳрамонларининг бир-бирига муносабати-ни, кимлигини ортиқча тавсилотларсиз, изоҳларсиз бера олишига мисоллардир.

Анор ижодкор ўлароқ инсон руҳиятини яхши билишини ҳикматларида ҳам кўришимиз мумкин. “Бахтиёрлик ёки бахтсизлик инсоннинг ўз ичидадир, уларни худди юк каби ташиб юрасан, қаерга борсанг боравер, хоҳласанг дунёнинг нариги чеккасига, лекин уларни ҳам олиб борасан: бу жуда нуфузли юк – қаерга борсанг боравер, у на ёнади, на чўкади, на камаяди, на кўпаяди...” (Анор. “Мен, Сен, У ва телефон”. 291-бет). Анор муаллим ёзувчи, олим сифатида жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнида адабиётнинг ўрни муҳимлигига алоҳида эътибор қилади. “Китоб дунёси” (2019. 9 октябрь) газетасига берган интервьюсида адабий алоқалар ҳақида шундай деганди: “Менинг назаримда, фақат адабиётгина, худди санъат сингари, халқларни бирлаш-тириши, улар бир –бирини яхшироқ тушунишига хизмат қилади. Айни замонда “адабиёт дўстлиги” ҳар қачонгидан ҳам долзарб. Бугун адабиёт мисли кўрилмаган даражада халқларни бир-бирига яқинлаштириши мумкин. Ҳозирда бу жараён зарурроқ, узвийроқ, табиийроқ ва самимийроқ тус олиши даркор”.

Ёзувчи Анор ижоди ҳақида жаҳонга машҳур ижодкорлар – Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Давид Қуфилтинов, Мутор Шаханов, Ю. Бондарев, М. Распутинлар илиқ фикрлар билдирган. Ироқлик олим Жавдод Билол Исмоил шундай ёзади: “Адабиёт осмонида Анорнинг юлдузи жуда тез порлаб намоён бўлди. Қисқа бир муддат мобайнида ҳақиқий истеъдоди билан ўзига йўл очган Анорнинг ҳикоя ва мақолалари энг нуфузли газета ва журналларда рус тилида чоп этила бошланди. Ҳикоячилик ва танқидчиликдаги муваффақиятлари билан бир қаторда у истеъдодли сценарийчи ҳамдир. Анорнинг ўз овози ва ифодавийлиги билан ажралиб турадиган ўзига хос услуби бор” (Анор. “Мен, Сен, У ва телефон”. 301-бет). Шунингдек эронлик, ироқлик, туркиялик ҳамкасбларнинг Анор ижоди ҳақида битганлари, унинг ижодини дунё миқёсида тан олинганидан далолат.

Озарбайжонда хизмат кўрсатган санъат ходими Анор Жамоат ишида ҳам фаол. Осиё ва Африка мамлакатлари билан Озарбайжон Бирдамлик қўмитасининг раиси, Озарбайжон –

Туркия Дўстлик жамиятининг раиси, Озарбайжон Республикаси Миллий мажлисининг депутати сифатида олиб борган фаолияти унинг йирик жамоат арбоби эканлигидан далолатдир.

Адиб сифатида ўзбек китобхонларининг ҳам севимли ёзувчисига айланган Анор муаллимнинг асарларидан келажакда янги таржималар қилиниб халқимизнинг маънавий мулкига айланиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Анор. “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” (“Жаҳон адабиёти” журнали. 2001. № 11-12);
2. Анор. “Қизил лимузин” (Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2012);
3. Анор. “Мен, Сен, У ва телафон” (“Давр пресс”. Тошкент-2016);
4. Анор. “Кўзмунчоқ” (“Замин нашриёти”. Тошкент-2018);
5. Бобохон Муҳаммад Шариф. “Адиб Анор қалбининг мангу зарблари”. “Китоб дунёси” (2018.12 декабрь) газетаси;
6. “Китоб дунёси” (2019. 9 октябрь) газетаси;
7. “Умрдан узун кеча”. Озарбайжон ёзувчилари ҳикоялари. Тошкент. “Давр-пресс” НМУ 2014

ÖZBƏKİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN XALQLARININ MƏDƏNİ VƏ LİŇQVİSTİK ORTAQ KÖKLƏRİ: TARİXİ VƏ MÜASİR ASPEKTLƏR

Mahirə Hüseynova*

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, Filologiya elmləri doktoru, professor

Kalit so'zlar: o'zbek tili, ozarbayjon tili, turkiy tillar, turkologiya, lingvis-tik meros, madaniy aloqalar.

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek va ozarbayjon xalqlarining madaniy hamda lingvistik umumiy ildizlarini o'r-ganadi, adabiyot, san'at, tarjima, matbuot va madaniy al-mashinuv sohalaridagi hamkorlik imkoniyatlarini baholay-di. Qadimiy madaniyat izlarini saqlab qolgan O'zbekiston-ning tarixiy yodgorliklari va ilmiy merosi, shuningdek, o'rta asr turkiy allomalari – Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek va boshqa buyuk shaxslarning faoliyati bizning madaniy va ilmiy merosimizning boyligini ko'rsatadi.

CULTURAL AND LINGUISTIC COMMON ROOTS OF THE PEOPLE OF UZBEKISTAN AND AZERBAIJAN: HISTORICAL AND MODERN ASPECTS

Key words: Uzbek language, Azerbaijani language, Turkic languages, Turkology, linguistic heritage, cultural relations.

Abstract: This article explores the cultural and linguistic common roots of the Uzbek and Azerbaijani peoples and evaluates opportunities for cooperation in the fields of literature, art, translation, media, and cultural exchange. The historical monuments and scientific heritage of Uzbekistan, which have preserved the traces of ancient culture, as well as the works of medieval Turkic scholars such as Muhammad al-Khwarizmi, Abu Nasr al-Farabi, Abu Rayhan al-Biruni, Ibn Sina, Ulugh Beg, and others, demonstrate the richness of our cultural and scientific legacy.

Prominent literary figures of the 15th century, such as Alisher Navoi and Babur, played a decisive role in shaping Turkic and Uzbek literary traditions. The linguistic studies conducted by Mahmud al-Kashgari and Mirza Kazim-bek scientifically classified the kinship and structural differences among Turkic languages, laying the foundation for the development of Turkology.

Historical and linguistic evidence shows that the Turkic languages — Uzbek, Azerbaijani, Turkmen, Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Bashkir, and others — although derived from a common proto-language, have developed differently under the influence of geographical and socio-political conditions. The study of lexical parallels, semantic shifts, and words that are similar in form but different in meaning is

Giriş

Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının mədəni və linqvistik ortaq köklərini, o cümlədən mövcud ədəbiyyat, incəsənət, tərcümə, mətbuat və mədəniyyət mübadiləsinə növbəti baxış, əməkdaşlıq istiqamətlərimizə korreksiyalar edəcək konfransımızın verəcəyi real nəticələrə inanırıq. Elmi tədbirdə Türkiyə, Macarıstan, Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan, Qırğızıstan və Türkmənistandan türkologiya sahəsində tədqiqatları ilə fərqlənən mütəxəssislərin konfransda iştirakı hamımızda bu ümidi doğurur.

1991-ci ildən dövlət müstəqilliyimizin bərpası ilə sürətlənən, siyasi iradənin nəticəsi olaraq elm və mədəniyyət sahəsində ölkələrimiz və xalqlarımız arasında genişlənən inteqrasiya prosesi yeni çağırışlar yaradır. İnanmaq istərdim ki, həmin çağırışlardan doğan Konfransımız ortaq ədəbiyyat və dilçilik məsələlərinin aktual problemlərinin həllində az da olsa töhfəsini verəcəkdir.

Qədim mədəniyyət izlərini qoruyub saxlayaraq ənənələr üzərində inkişafda olan Özbəkistanda onun paytaxtı Daşkənddə, 2000 ildən çox yaşı olan Xorəzm qalaları Toprak-Kala və Ayaz-Kalanın, İkonik İpək Yolu tikililərinin şahidlik etdiyi Buxara və Xivədəki Kalyan minarəsi, Miri-Ərəb mədrəsəsi, İçan-Kala şəhəri kimi abidələrin yazdığı salnamələrini oxumaq təkcə qardaş Özbəkistan deyil, onu doğma sayan hər insan üçün qürurvericidir. Bu qədim mədəniyyətin yüz illər ərzində yaranan mənəvi-intellektual unikalılığı daha çox orta əsrlər Şərqinin böyük alim və mütəfəkkirlərinin adları ilə bağlıdır. O adlarla dünyada tanınan şəxslər təkcə Özbəkistana və onun aid olduğu türk ailəsinə deyil, dünya elminə və mədəniyyətinə mühüm töhfələr vermiş, düşüncə və ideyalarında öz dövrlərini bir neçə əsr qabaqlamışlar. Bir daha Xorəzmdən olan riyaziyyatçı, astronom və coğrafiyaşünas, adını "cəbr"ə verən və onun əsasını qoyan "Əl-Cəbr" kitabının müəllifi Məhəmməd əl-Xorəzmi, "Şərqin Aristoteli" kimi tanınan, qədim yunan filosoflarının əsərlərini sistemləşdirən, həmçinin musiqi, məntiq, riyaziyyat və fəlsəfəyə dair çoxsaylı əsərlər yazan Əbu Nəsr əl-Farabi, min il əvvəl Yerin ölçülərini böyük dəqiqliklə hesablayaraq onu sferik kürə kimi təsvir edən xorəzmli Əbu Reyhan əl-Biruni, buxaralı həkim və filosof, əsrlərcə həm Şərq, həm də Avropada əsas tibb dərslisi olan "Tibb Qanunu"nun müəllifi İbn Sina, adı dünya fəthlərinin sırasında çəkilən Əmir Teymurun nəvəsi Tamerlanın nəvəsi, Səmərqənddə rəsədxana tikdirən, burada dövrünün ən dəqiq ulduz kataloqlarından birini

yaradan görkəmli astronom və riyaziyyatçı, hökmdar Uluq bəyin, həmçinin digər azman elm və fikir sahiblərinin adlarını çəkmək bəs edər ki, hansı mədəniyyət daşıyıcılarının əhatə olduğumuzu bir daha xatırladaq. Adlarını çəkdiyimiz və çəkmə bilmədiyimiz, bu gün də türk xalqlarının hamısının qürurla yad etdiyi o insanlar XVI əsrə qədər Böyük İpək Yolu boyunca yerləşən ərazilərdə yaşayıb və fəaliyyət göstərirlər. Hər bir ictimai-siyasi proses, iqtisadi inkişaf həyatın bütün sahələri kimi, milli individuallığın əsas göstəricisi olan dilin tərəqqisi üçün başlıca stimullardan biridir. Türk dilləri qrupuna aid olan müasir özbək dilinin ədəbi ənənəsinin əsası 15-ci əsrin böyük özbək şairi Əlişir Nəvai tərəfindən beləcə qoyuldu. Onu isə bir daha bəyan edirik ki, Nəvai Azərbaycanda ancaq ədəbi çağatay dilinin banisi kimi deyil, həm də Yaxın Şərqdə İntibah dövrünün görkəmli simalarından olan azərbaycanlı mütəfəkkir-şair Nizami Gəncəvinin ardıcıllarından hesab olunur. Əsas əsərlərini Nəvai təxəllüsü ilə çağatay dilində yazmış şairin yaradıcılığı türk, xüsusən çağatay, özbək və uyğur ədəbi ənənələrinin inkişafına güclü təkan verdi. Yaradıcılığının zirvəsi beş poemadan ibarət məşhur "Xəmsə" olan Nəvai Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra Nizaminin dünyaca məşhur əsərinə nəzirə yazan şairlərdən biri kimi də ədəbi tənqidin diqqətindədir.

Özbək ədəbiyyatında ənənələr yaradan Nəvaidən sonra şair, dövlət xadimi Babur özbək tarixi və mədəniyyətinə dair memuar və esse olan "Baburnamə"si ilə ədəbiyyata yeni yanaşmaları ilə tanınmaqla bərabər, ictimai fikrin təşəkkül tapmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Əsas müzakirə mövzusunun nəzərə alaraq fikrimi hələ də türk dilçilik məktəbinin başlıca tədqiqat obyekti olmaqda qalan, milli əsaslar üzərində təşəkkül tapan türk dillərinin ümumiliyi kontekstində ortaya çıxan məsələlərin öyrənilməsidir. Bu, həmin məsələdir ki, XI əsrdə ilk dəfə olaraq türk dillərinin təsnifini verən, bu dillərin mənşəyinə görə qruplaşdırmağı zəruri sayan Mahmud Kaşğari il olaraq türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsinin əsaslarını yaradır, başladığı işi davam etdirmək üçün metodikanın əsaslarını yaradırdı. Mirzə Kazımbəy özünün "Uyğurların Tədqiqi" yazısında həmin metodikanın qəbul olunmasını şərtləndirən amilləri belə izah edirdi. O, dilin "özünəməxsus xüsusiyyətlərini müqayisə etmək üçün onun qədim tarixinə nəzər salınmasının vacibliyini, dilin özünə aid faktların götürərkən nəticələrin bəhrə verəcəyinə inamını" bildirirdi. Məhz bu metodologiya ilə tədqiqatlarını "Divanü lüğət it-türk" və "Kitabi-Cava-hirül nəhv fil lüğət it-türk" kitablarında ümumiləşdirən Mahmud Kaşğari türk dillərinin miqdarına, qohumluğuna, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaksisinə xüsusilə geniş yer verirdi. Türk dilçiliyinin atası bunu geniş

arealda- İtil (Volqa) çayı hövzəsindən başlayaraq Çinə qədər ağlagəlməz böyük ərazidə müxtəlif yaşayış yerlərində məskunlaşan türk qəbilələrinin dillərinə dair çoxlu söz və ifadələri qeyd etmiş, mənalarını araşdırmış, müşahidə etdiyi dillərdə maraqlı dil faktları aşkara çıxarmışdır. Onun uzun müddətdə müxtəlif coğrafiyalarda qeyd edə bildiyi faktlara əsaslanaraq ilk elmi mülahizələr üçün əsas verir, araşdırmaları nəticəsində yaranan elmi qənaətlərini bölüşürdü: "Əsl türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Mən onları sıra ilə Rum yaxınlığından Şərqə qədər sadalayacağam".

Məhz onun aşkar edərək sadaladığı faktlar əsasında türkdilli qəbilələrin yayıldığı yerlərə dair xəritələr beləcə yaranırdı. Bu, Kaşğari-nin müqayisəli metodunun veridyi əsasında həm türk dillərinin qohumluğu, həm də onların bir-birindən fərqli cəhətlərini göstərmişdir.

Mahmud Kaşqarlı bir-biri ilə qohum olan türk dillərinin müəyyən cəhətlərə görə təsnifini vermişdir. Türk dillərinin bu ilk təsnifində hər bir dilin təmizliyi, fonetik və qrammatik əlamətləri əsas götürülürdü. Məhz bu prinsipə əsasında türk dillərinin təsnifatını aparan Mahmud Kaşqari o dilləri iki qrupa bölürdü- Şərq qrupunu təşkil edən türk dilləri və Qərb qrupunu əhatə edən türk dilləri. Dillərin qohumluğunu onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik yaxınlıq əlaqələri əsasında müəyyənləşdirən Kaşğari dil faktlarının müqayisəsi zamanı obyektiv nəticələrə nail olmaq üçün onların maksimum ilkin formalarına gedib çıxmağa çalışırdı. Linqvistik fəaliyyəti dövründə topladığı külli miqdarda zəngin dil faktları əsasında günümüzdə XI əsrin rəmzi "dünya xəritəsi" adlanan unikal sənəddə mərkəz Balasaqunu göstərilməklə türklərin yaşadığı bütün ərazilər qeyd olunmuşdur. Həmin xəritədə qaşqarlı, xaqaniyə, uyğur, oğuz, qıpçak, türmən, qırğız, çigil, yağma, arqu və digər türk xalqlarını "Türk" adı altında cəmləşdirən bir türkoloqunun gərgin əməyi ilə yanaşı, böyük istedadı və zəhmətinin ifadə olunduğu abidəsi görünür. O abidədə bugünkü türkologiya elminin özülünü yaradan Mahmud Kaşğarinin başlatdığı işi 800 il sonra türk dilləri qrammatikasının öyrənilməsini problem olaraq qarşıya qoyan, bu istiqamətdə Rusiya imperiyasında məktəb yaradan Mirzə Kazımbəy davam etdirdi. Sankt-Peterburq Universiteti-nin Şərq dilləri fakültəsinin ilk dekanı, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, Rusiya İmperiyasında şərqşünaslığı elmi, akademik müstəvidə quran və Şərqlə bağlı rus elmini Qərbi Avropa şərqşünasları səviyyəsində, bəzən isə ondan da yüksək səviyyəyə qaldıranlardan biri, akademik A.N. Kononovun qeyd etdiyi kimi, "Avropa təqaüdünü Şərq elmi ilə birləşdirən" elmi fəaliyyətinin ilk illərində dil abidələrini araşdırıb tərcümə edir, dil və poetik mövzuları

öyrənir, əlyazmaları təsvir edir, bu fəaliyyəti ilə o, müasirlərinə və gələcək dil tədqiqatçılarına elmi tədqiqatların metodikasını göstərirdi. Məhz buna görə idi ki, alimin Sankt-Peterburq universitetini şərqşünaslığının inkişafı üçün əsas platformaya çevirmişdi. Onun qurduğu və apardığı iş Avropa şərqşünaslıq məktəbi nümayəndələrinin diqqətini cəlb etdi və ali təhsili olmayaraq Kazanda Şərq dillərindən dərs deyən Kazımbəy 26 yaşında Londonda Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçildi. Ömrünün sonuna kimi Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və şərq ədəbiyyatı üzrə fəxri doktor titullarına sahibi olan şərqşünasın fədakar əməyi sayəsində paralellərin toplanması və şərhli Altay nəzəriyyəsində böyük əhəmiyyət oynadı. Düzdür, bu nəzəriyyə türk dillərinin daha qədim dövrünə enməyə mane olsa da, altayşünaslıqda türk dili probleminin "genetik qohumluq" termini ilə deyil, "qədim paralellər" yanaşması yeni tədqiqatlar üçün başlıca xətti özündə ifadə edirdi. Bu isə Ön Asiya dilləri ilə əlaqəni yeni müstəviyə, türk dillərinin şərq qolu olan Altay dilləri ilə onun qərb qolu olan Qafqaz və Ön Asiya dilləri arasında kontaktlara aparırdı. Yeri gəlmişkən, bu fikirləri əsaslı elmi mülahizələrlə fin etnoqrafı və türkşünası, Daimi Beynəlxalq Altay Konfransının (ABŞ) fəxri sədri və Ural-Altay Cəmiyyətinin (Almaniya) üzvü olmuş Arvo Martti Oktavianus Ryasyanen yüksək elmi dəyəri ilə seçilən "Türk dillərinin tarixi fonetikasına dair materiallar" (Moskva, 1955, səh. 3-4.) əsaslandırır. Rus və sovet türkoloqu, folklorşünası, etnoqrafı, filologiya elmləri doktoru, professor, haqqında söhbət gedən mövzuda 640 elmi məqalənin, o cümlədən 32 kitabın müəllifi Nikolay Baskakov da qaldırılan məsələ ilə bağlı Mirzə Kazımbəyin mövqeyini təsdiq edirdi. Ural-Altay dilçiliyi üzrə mütəxəssis (türk dillərinin nəzəriyyəsi və tarixi: qaraqalpaq, noqay, altay və s.), türk dillərinin tanınmış təsnifatının müəllifi, Qaraqalpaq, Tatarıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının, Qazaxstan, Rusiya Federativ, Türkmənistan Sovet Sosialist Respublikalarının əməkdar elm xadimi. Fin-Uqor Cəmiyyətinin müxbir üzvü (Helsinki) Ural-Altay Cəmiyyətinin (Hamburq), Böyük Britaniya və İrlandiya Kral Asiya Cəmiyyətinin (London), Şərqşünaslar Cəmiyyətinin (Budapeşt Orientalist Cəmiyyətinin) fəxri üzvü çap etdirdiyi kitabında (N.A. Baskakov. Türk dilləri, Moskva, 1960, səh.10) XIX əsrin ikinci yarısında azərbaycanlı şərqşünasın hipotezlərini ən düzgün elmi istiqamət hesab edirdi. Bu xətti onun konkret dil və ədəbiyyat faktlarına söykənərək yazıb da nəşr etdirdiyi elmi ədəbiyyat və məqalələrində görmək mümkündür.

"Əs-Səb'us-Seyyar, ya da Yeddi Planet: Krım Xanlarının Tarixi, Seyyid Rizoyu tərəfindən türkcə bəstələnmiş rusca müqəddimə ilə"

1832-ci ildə Kazanda işıq üzü görən kitabında, yenə həmin şəhərdə, 1839-cu ildə nəşr edilən "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabında, Xalq Təhsili Nazirliyi jurnalının 1841-ci il tarixində, XXXI hissədə çap olunan "Uyğurların Tədqiqi" fundamental elmi əsasları olan məqaləsində, 1852-ci ildə "İmperator Elmlər Akademiyasının İkinci Bölməsinin Xəbərləri"ndə, həmçinin, eyni ildə nəşr etdirdiyi "Şərq dillərindəki sözlərə oxşar rus sözlərinin izahı" əsəri böyük alimin hədudsuz görünən potensialından xəbər verirdi.

Əlbəttə, türkologiyanın Avropa standartları ilə inkişafına möhtəşəm töhfələr verən Mirzə Kazımbəyin yetişdiyi məktəb var idi və mən "məktəb" deyərkən, Rusiya İmperiyasının ölçüyəgəlməz geniş sərhədləri daxilində şərqşünaslıq məktəbinin özülünü yaradan böyük türk oğlu, bugünkü Azərbaycan Respublikası-nın Gəncə şəhərində doğulan, sonralar Tiflisdə təhsil alan, təkmilləşmək və gələcək karyerasını qurmaq üçün Sankt-Peterburqa gedərək mənalı həyatının sonlarına qədər orada yaşayan Mirzə Cəfər Topçubaşov idi. Rus şərqşünaslığının inkişafına böyük töhfələr verən Azərbaycan əsilli rus şərqşünası həm də məsul məclis üzvü və şair idi. O, artıq 1819-cu ildən şərq dillərindən dərs deyən Sankt-Peterburq Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsində fars ədəbiyyatı üzrə tam professor idi. Xatırlatma üçün qeyd edək ki, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya Departamentinin Şərq dilləri üzrə tədris şöbəsində çalışan, London Asiya Cəmiyyətinin üzvü seçilən Mirzə Cəfər XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi kimi tarixə düşən Əlimərdan bəy Topçubaşovun əmisi idi.

1817-ci ildə o, Sankt-Peterburqdakı fars səfirliyinə tərcüməçi kimi işə götürülən Mirzə Cəfərin bacarığı tez bir zamanda Rusiya hakimiyyətinin diqqətini cəlb etdi və ona Baş Pedaqoji İnstitutunda, daha sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya şöbəsində şərq dilləri müəllimi vəzifəsi təklif edildi.

1819-cu il yanvarın 1-də Mirzə Cəfər Topçubaşov Baş Pedaqoji İnstitutunda şərq dilləri müəllimi vəzifəsinə, həmin il fevralın 8-də Baş Pedaqoji İnstitut Peterburq Universitetinə çevirdikdən sonra universitetə müəllim təyin edildi. O faktı da qeyd edək ki, onun tələbələri arasında ondan fars dilini öyrənən, sonralar imperiyanın ən yüksək dövlət vəzifələrini tutan yazıçı Aleksandr Qriboyedov da var idi.

Mirzə Cəfər Topçubaşov istedadlı gənclərin Şərq dilləri fakültəsinə cəlb olunmasına köməklik edirdi və beləliklə o, Mirzə Kazımbəyin fitri istedadının kəşf olunmasında əsas rol oynayanlardan biri kimi də yadda qaldı. Təsədüfi deyildi ki, Rusiya imperiyasının xarici işlər naziri, alman-yəhudi əsilli rus dövlət xadimi, imperatorlar I

Aleksandr və I Nikolayın etibarlı adamı, Rusiya İmperiyasının son dan əvvəlki kansleri, həm Rusiya, həm də SSRİ tarixində hamıdan çox, təxminən 40 il xarici işlər naziri vəzifəsini tutan Karl Nesselrode Mirzə Cəfər Topçubaşovu səciyyələndirərkən onun "Rusiyada bir çox şərqşünasların yetişdirilməsində faydalı fəaliyyətini" qeyd edirdi. Xalq Kitabxanasındakı Şərq dillərində olan fərmanları, kitab və əlyazmaları uğurlu təhlilinə görə 1843-cü ildə İmperator onu 2500 rubl mükafatına layiq gördü. 1849-cu il yanvarın əvvəllərində Universitetin və Asiya Şöbəsinin rəhbərliyinə onun səhhətinə görə xidmətdən azad edilməsi barədə vəsatət qaldıran Mirzə Cəfər Topçubaşovu 1849-cu il martın 24-də Kazan Universitetindən dəvət olunmuş professor Mirzə Kazım bəy əvəz etdi.

Sonralar türk dillərində danışan xalqların dillərini, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənən humanitar elmlər kompleksi olan, filoloji elm kimi inkişaf etdirilən türkologiyanın Rusiya imperiyasında fakta çevrilməsi məhz Mirzə Kazımbəyin titanik fəaliyyətinin nəticəsi kimi qəbul olundu.

Hörmətli həmkarlar, dəyərli konfrans iştirakçıları mənim ən zəruri faktları özündə ifadə edən məruzəmdə əks olunan fikirlər həm də bütün araşdırmaçılarımıza çağırışdır. Bu gün türk dillərinin zahiri formasında - leksik paralellərdə oxşarlıq fenomeninin yaranma səbəblərini və ifadə üsullarını, formaca eyni, lakin fərqli, mənaca əks olan sözlərin semantik dəyişmələrini, tərcümə və dilin tədrisi proseslərində leksik paralellər problemlərini öyrənmək aktualdır. Türk dil ailəsi 30 dili özündə birləşdirən dünya dil sistemində ən qədim dil ailələrindən biridir. Onların hamısı ortaq bir protodildən - qədim türk dilindən törəsələr də, hər birinin özünəməxsus və özünəməxsus inkişaf tarixi var. Belə ki, özbək, türkmən, azərbaycan, türk, qazax, qırğız, yakut, çuvaş, başqırd, xakas kimi dillər və bu dillərdə danışan xalqların təkamülü, onların təbii-coğrafi şəraiti, ictimai-siyasi inkişafı, həyat tərzilə əlaqədar müxtəlif linqvistik dəyişikliklərə məruz qalır. Dil hadisələrinin müşahidəsi həmin dəyişikliklərin başvermə səbəblərini öyrənməklə bərabər, gələcək nəsillərə ən böyük əmanətimiz olan sosial dəyərlər məcmusunda deformasiyaların aradan qaldırılması yolunda linqvistlərimizin ən böyük xidməti sayıla bilər. Türk dilləri tarixi inkişaf prosesində mənsub olduqları əsas dilin qədim əlamətlərini saxlayan, mənşə birliyindən tamamilə uzaqlaşmayan dillərdəndir və qədim zamanlarda, elə indinin özündə də yaşadığı sıxıntılar bu dillərin varlığına son qoya bilməmişdir. Tarixi qanuna uyğunluqlar əsasında meydana gələn hər hansı bir dil hadisəsi türk dillərinin qohumluğuna xələl gətirməmiş, əksinə, onların inkişafına kömək etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafında mədəniyyətin artan rolu dövrümüzün mühüm tendensiyalarından biridir. O tendensiya mədəniyyətin formalaşması və inkişafı, xalqların mədəni irsi, onun davamlılığı ilə dayanıqlılığını saxlayır. Ən yaxın tariximizdə istər Azərbaycan, istərsə də Özbəkistanda, hər iki ölkədə dövlət dillərimizə hər cür qayğıni görürük və bu, hər iki respublikada dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra xüsusilə aktuallaşmış. Yaşadığımız tarixdə bu aktuallığın saxlanması isə ölkələrimizin liderləri Prezidentlər İlham Əliyev və Şavkat Mirziyoyevin daşdıqları mənəvi normalarla izah oluna bilər. Yeri gəlmişkən, bir-neçə il əvvəl Özbəkistanın elm və ali təhsil patriarxi, akademik Akil Səlimovun anadan olmasının 90 illiyi ilə bağlı dövlət başçısının ona ünvanladığı təbrik məktubunu oxuyarkən o mənəvi normaların qidalandığı mənbəni bir daha gördüm. Həmin müraciətdə akademikə müraciətlə deyilirdi: "Siz, şübhəsiz ki, böyük mütəfəkkir Mahmud Kaşğarının dərin hikmətlər hopmuş "Alimin işi daşdan da ağırdır" kəlamını əlaqələndirir və başa düşürsünüz. Çünki alimlər öz tədqiqatlarını davam etdirirlər, çətinliklərə mətanətlə qalib gəlirlər və dünyanı bilik nuru ilə işıqlandıraraq yaşayırlar".

Nəticə. Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının tarixi, mədəni və elmi irsi, eləcə də dilçilik və ədəbiyyat sahəsində ortaq zənginliyi, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq üçün möhkəm zəmin yaradır. Bu kontekst, mədəni və elmi mübadilənin genişləndirilməsi, türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və gələcək nəsillərə zəngin sosial-mədəni irsin ötürülməsi üçün önəmli imkanlar açır.

Ədəbiyyat:

1. Nəvai, Ə. (2007). Xəmsə. Tərcümə və şərh: M. Qasımzadə. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Babur, Z. (2003). Baburnamə. Tərcümə: İ. Hüseynov. Bakı: Yazıçı.
3. Kaşğari, M. (2000). Divanü Lügati't-Türk. Tərcümə və şərh: Ə. Əhmədov. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
4. Kazımbəy, M. (1852). Uyğurların Tədqiqi. Kazan: İmperator Elmlər Akademiyası.
5. Hüseynova, M. (2025). Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının mədəni və linqvistik ortaq kökləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəşriyyatı.
6. Qasımzadə, M. (2020). Azərbaycan poeziyasında yeni istiqamətlər və bədii-estetik axtarışlar. Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı.
7. Biruni, Ə.R. (1995). Əl-Əsər əl-bəqiyə ələ məlfuzat. Tərcümə: R. Məmmədov. Bakı: Elm.
8. Farabi, Ə.N. (2001). Əsərlər seçməsi. Tərcümə və şərh: A. Əliyev. Bakı: Elm və Təhsil.
9. Baskakov, N.A. (1960). Türk dilləri. Moskva: Moskva Universiteti nəşriyyatı.

Хусайн Жовид ижодида адолат концепцияси

Бобохон Муҳаммад Шариф*

Kalit so'zlar: Sovet davri, milliy til, rus tili siyosati, Mirza Ibrohimov, Ozarbayjon tili, milliy ong, til siyosati.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sovet davrida yozuvchilarning milliy tilni himoya qilish va rivojlantirish yo'lidagi faoliyati tahlil qilinadi. Sovet mafkurasi davrida rus tilining ustun mavqega ega bo'lishi mahalliy tillarning siqib chiqilishiga olib kelgan. Shu sharoitda yozuvchilarning asosiy vazifasi milliy tilni rivojlantirish, uni begona ta'sirlardan saqlash va xalq ongida ona tiliga muhabbatni uyg'otish edi. Maqolada ozarbayjon yozuvchisi Mirza Ibrohimov misolida sovet davrida ona tilini himoya qilish jarayoni ko'rib chiqiladi. Ibrohimovning 1950-yillardagi til siyosatidagi faoliyati, ozarbayjon tili uchun olib borgan kurash bosqichlari va uning milliy uyg'onish harakatlariga ta'siri yoritiladi.

The concept of justice in the work of Husayn Javid

Key words: Soviet period, national language, Russian language policy, Mirza Ibrahimov, Azerbaijani language, national consciousness, language policy.

Abstract: This article analyzes the activities of writers during the Soviet era in protecting and developing their national languages. During the Soviet ideological period, the dominance of the Russian language led to the suppression of local languages. In such circumstances, the main task of writers was to develop their native languages, protect them from foreign influences, and awaken a sense of love and respect for the mother tongue among the people. The article examines the process of defending the native language in the Soviet period through the example of the Azerbaijani writer Mirza Ibrahimov. His linguistic policy in the 1950s, the stages of his struggle for the Azerbaijani language, and his influence on the national awakening movements are explored and analyzed.

Хусайн Жовид (Хусайн Абдулла ўғли Расизода) XX аср озарбайжон адабиётигина эмас, балки умумтурк адабиётининг энг атоқли намояндаларидан биридир. У ўз ижоди билан умумтурк адабиётининг ривожигагина эмас, балки ижтимоий фикр тараққийсига ҳам ғоят улкан ҳисса қўшди. Зеро ҳар қандай

* Профессор. адабиётшунос, таржимон, ношир

адиб ижодининг қиймати фақат адабиётгина эмас, балки ижтимоий фикр ривожига қўшган ҳиссаси билан ўлчанади.

Хусайн Жовид, аввало, янги озарбайжон адабиётинининг тамал тошини қўйган адиблардан биридир. У адабиёт майдонига кириб келган XX аср бошларигача умумтурк, жумладан озарбайжон шеъриятида, асосан, аруз вазни ҳукмронлик қиларди. Хусайн Жовид аруз билан бирга, бармоқ вазнида гўзал шеърлар яратди ва янги шеъриятга асос солганлардан бири бўлди.

У озарбайжон адабиётини мавзу нуқтаи назаридан янада бойитди, шеърият уфқини кенгайтди. Унгача бўлган шеъриятда, асосан, ишқ-муҳаббат мавзуси етакчи бўлиб келган эди.

Хусайн Жовид адабиётга, хусусан шеъриятга ижтимоий мавзуларни олиб кирди.

Жовид, шунингдек, шаклланиб келаётган озарбайжон драматургиясини гўзал ва баркамол асарлар билан бойитди. Унинг “Шайх Санъон”, “Иблис”, “Темурланг”, “Пайғамбар”, “Хайём”, “Сиёвуш” каби драмалари ўз даврида воқеа бўлган эди.

Хусайн Жовид адабий тилни халқ тилига яқинлаштирган новатор шоирдир. Унинг жозибали тилда ёзгани, комил услубга молик эканини ўз вақтида Фуод Кўпрўли қайд қилган эди. Хусайн Жовид тилининг ўзига хослиги ва янгилиги ҳақида Мустафо Ҳаққи бундай деб ёзган эди: “Жовиднинг тили истар Озарбайжон ичида, истар Озарбайжондан ташқарида энг кўп муноқаша ва мубоҳаса бўлган бир мавзудир. Маълумки, Истанбул туркчаси билан Озарбайжон туркчаси орасида озроқ бўлса-да, бироз лаҳжа фарқи бордир. Жовид Истанбул туркчасини мақбул топган, бу шевани бутун нозикликларига қадар ўрганган. Ижодининг илк давларида, хусусан, шеърларида Истанбул шевасини маҳорат билан қўлланган шоир кейинчалик яратган асарларида бу шевани Озарбайжон адабий туркчасига яқинлаштиришга ҳаракат қилди ва айтиш мумкинки, бунга муваффақ бўлди. Шунинг учун ҳам Жовиднинг туркчасига на тамомила Истанбул туркчаси, на да озарбайжон туркчаси дея оламиз. Жовид бу иккала туркча шева орасида бир кўприк яратмиш ва бу икки шева орасидаги масофани қисқартирмишдир... Жовид ишлатган туркча ниҳоятда тотли ва ишланган, гўзал бир туркчадир. Шимолий ва Жанубий Озарбайжон, Туркия ва Туркистон ва бошқа турк элларида Жовид асарларини ўқиб, тушунмайдиган бирорта мунаввар йўқдир”. Хусайн Жовид тилига бундан ортиқ баҳо бериш имкони йўқдир.

Хусайн Жовид тилидаги бундай янгиликка унинг Истанбулда таҳсил олгани, замондош турк шоир ва ёзувчилари

билан яқиндан қилган мулоқотлари, турк шеърятини ўрганиши сабаб бўлди, албатта. Шоирнинг “Рақс”, “Мовий чойшап”, “Оҳ, фақат сен” каби шеърларида, шунингдек 1913 йилда Тифлисида нашр этилган “Ўтган кунлар” тўпламига кирган шеърларда Онадўли шевасига оид ифодаalar борлигини тадқиқотчилар тўғри қайд қилган эдилар. Кейинчалик шоир асарларида Онадўли шевасига оид унсурлар тобора камайиб, соф озарбайжонча ифодаalar устунлик қила бошлайди.

Хусайн Жовиднинг адолат концепцияси шаклланишида қандай омиллар етакчи роль ўйнаганига тўхталиб ўтиш фойдадан холи эмас. Аввало, шунини айтиш керакки, шоир чор истибдоди остида эзилаётган халқининг аҳволи руҳияси билан болалигиданоқ таниш бўлди. Ижтимоий зиддиятлар, халқнинг ночор аҳволи, камбағалларнинг бир бурда нон учун эртадан шомгача меҳнат қилиши, лекин бири икки бўлмаслиги, ҳуқуқсизлиги уни ўйга солмай қўймас эди. Жовиднинг ўзи бир бурда нон топиш учун ёшлигиданоқ меҳнат машаққатларини тортди. У 1904 йилдан Гуржистонда йўл қурилишида ишлади. 1909 йилдан бошлаб Тифлис, Ганжа, Нахичеваннинг озарбайжон мактабларида ўқитувчилик қилди. Озарбайжоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида халқнинг оғир моддий ва маънавий ҳаёти билан яқиндан танишган Хусайн Жовидда адолат тушунчаси шаклланиб, ривожлана борди. Шоир ғоявий-эстетик қарашларининг шаклланишига Туркиядаги ёш турклар ҳаракати баракали таъсир қилди. Жовид 1906-1908 йилларда Истанбул университетининг адабиёт бўлимининг тингловчиси бўлди ва ўша даврда турк зиёлилари билан яқиндан танишди.

Маълумки, ўрта асрларда дунёнинг энг илғор давлати бўлган Усманийлар XVI аср охирларидан ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий, маданий-маънавий соҳаларда Европадан орқада қола бошлади, кейинги асрларда бу ўзининг салбий натижаларини берди. XVIII асрга келиб, мамлакатнинг илғор кучлари юзага келган таҳликали вазиятни англаб етдилар ва мамлакатни яқинлашиб келаётган инқироздан қутқариш учун ислохотлар таклифи билан чиқа бошладилар. Бу ҳаракат дастлаб *тажаддуд* ёки ислохот, сўнгралари *танзимот* деб аталди. Танзимотчиларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Усманийлар давлатида муайян ислохотлар ўтказилди, 1876 йилда Конституция қабул қилинди, парламент иш бошлади. Буларнинг ҳаммаси кейинги даврда ижтимоий фикрнинг янада ривож топишига олиб келди. Туркияда пайдо бўлган ёш турклар ҳаракати фақат Туркия эмас, балки бутун турк

дунёсида, хусусан Туркистон ва Озарбайжонда, ҳатто Эронда худди шундай ҳаракатларнинг пайдо бўлиши ва ривожига туртки берди. XX аср бошларида Туркия жамиятида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий, маънавий ислохотлар ўтказиш, мамлакатни замонавийлаштириш ҳаракати ўзининг авж палласига кўтарил-ган эди ва бу ҳаракат 1908 йилги Иккинчи маршрутиятни майдонга келтирди. Ҳусайн Жовид сўнгги ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрди. Унинг дунёқараши, адолат тушунчаси ана шу ҳодисалар таъсири остида янада ривожланди.

Ҳусайн Жовиднинг адолат концепцияси драмаларида, достонларида ва шеърларида инсон ва унинг ҳаёти тўғрисида энг гуманистик идеалларни илгани суришида ўз ифодасини топган. Миллат равнақи, эл-юрт озодлиги, бахт-саодати, эзгулик ва адолатга асосланган турмушни қарор топтириш учун кураш Ҳусайн Жовиднинг адолат концепциясининг ўзагини ташкил этади. Унинг қаҳрамонлари ватан ва халқ бахт-саодати, адолат тантанаси учун курашувчи шахслар экани бежиз эмас.

Жовиднинг қаҳрамонларига хос етакчи хусусият - адолат учун курашдир. Адолат истаган қаҳрамонлар билан адолатсизлик ҳукм сураётган жамият ўртасида кескин зиддият юзага келади ва ўқувчи бу зиддиятнинг қандай яқунланишини билиш учун асарни қизиқиш билан ўқийди ҳамда қаҳрамонлар тақдиридан адолат учун курашиш кераклиги тўғрисидаги хулосага келади.

Адолат учун кураш ҳар қандай жамиятда, хусусан ўтган асрда олдинига чор империясининг, сўнгра қизил империянинг қуллик бўйинтуруғи остида эзилган озарбайжон халқи учун учун ғоят долзарб эди. Замондошларини бадий образлар орқали зулмга, адолатсизликка қарши курашга отлантириш ўтган аср бошида Ҳусайн Жовид ва Али Назмий, Муҳаммад Ҳодий, Аҳмад Жавод, Собир сингари бошқа миллий шоирлар учун замонасининг асос масаласи бўлган эди. Ҳусайн Жовид бу вазифани бажаришда байроқдор бўлди ва уни шараф билан уддалади. Ўз миллатини севгани, унинг келажаги, бахт-саодати учун ўтли мисралар ёзгани учун шоир 1937 йилда қатағонга учради. Ҳусайн Жовидга миллатчи тамғаси урилиб, ҳибсга олинди. У икки йил мобайнида турмада азоб чекди, сўнгра 1939 йил июнда антисовет фаолияти учун Сибирга сургун этилди. Узоқ йиллик маънавий-психологик тазйиқлар таъсирида соғлигини йўқотган шоир 1941 йил 5 декабрда сургунда вафот этди.

Шоир миллатчилик билан бир қаторда бадбинлик, умидсизлик руҳида шеърлар ёзишда, шўро воқелигини қоралашда ҳам

айбланди. Аммо Ҳусайн Жовиднинг қатор шеърларида ҳазин руҳ устунлик қилишининг, умидсизлик оҳанглари мавжудлигининг ўз сабаблари бор, албатта. Чунончи, “...Ҳар ерни чулғанди бир ҳазин сукунат, Фонарлар хира нур сочарди нуқул ғамгин” (“Кечаси эди”), “Ҳазин бир чехра, ҳорғин бир назар”, “У сўлғин чехра” (“Бир расм қаршисида”) ва б. Айрим шеърларда умидсизлик оҳанглари кўриниб қолади. Масалан:

Кеча-кундуз ишласам, уринсам,

Яна энг сўнг натижа ҳечликдир. (“Илми-башар”)

Ўқувчи бу қайғу, ҳазиннинг, умидсизликнинг сабабларини ўйлаб фикрга толиши турган гап. Фикрловчи ўқувчи шоирда ҳазин туйғулар уйғотган, уни умидсизликка туширган адолатсиз воқеликни ўзгартириш, истибдодни йўқотиш кераклиги ҳақидаги хулосага келади. Қизил мафкура айни ана шундан чўчиган эди.

Юқоридаги шеърларга қараб, Ҳусайн Жовид нуқул ғамгин, умидсизлик руҳида шеърлар ёзган экан-да, деб хулоса чиқармаслик керак. Шоир ижодида шундай шеърлар борки, у ўқувчини адолатсизликка қарши бош кўтаришга очиқдан-очиқ чорлайди. Бу жиҳатдан унинг “Қадин!” (“Аёл!”) шеъри, айниқса, характерлидир. Аёл энг латофатли ва нозик хилқат, гўзаллик тимсоли. У севиш ва севилишга, қадрланишга лойиқ зот. Аммо тарихан, бунинг акси ўлароқ, энг эзилган тоифа аёллар бўлган. Мана шу зиддиятни қаламга олган шоир аёл образи орқали миллатни ўз шаъни, эрки, ҳақ-ҳуқуқи учун курашга чақиради:

Қадин! Эй севгили ҳемшире, ўйан!

Ана! Эй назли қадин, қалқ! Уйуйан

Даима мевтле ҳемдуш ўлуйўр,

Зиллу меҳнетла ҳемағуш ўлўйўр,

Иште сийрилмада ҳеп зулметлер!..

Ағарир дан йери, қалқ, иште сеҳер!..

Ўйан, етрафини сейр ет де, душун!

Бу мисраларда ғафлат уйқусидаги аёл образи маҳорат билан ўтли мисраларда чизилган. Айни чоғда ғафлат уйқусининг ўлимдан фарқи йўқлиги очиқ берилган ва шоир қаҳрамонни уйғонишга, ўйлашга ундайди. Ғалатиси шуки, шоир кейинги мисраларда аёлнинг сабру бардоши, асирлиги, унга ҳақоратлар ёғилаётганини таъкидлаш баробарида, аёлни йиғлашга чақиради. Бир қарашда бу чорасизликдан йиғлашга ўхшайди. Лекин мисралар қатида адолатсизликка қарши исён маъноси пинҳондир. Сўнгги мисраларда шоир қаҳрамонини йиғлашга чақириб янглишганини эътироф қилади ва:

Чалиш, ўйрен, ара, бул, ҳаққини ал!
Пердейи-зулмет ичинден сийирил!
Қаҳраманлар киби гавғайа атил!

дея ҳайқиради. Бу мисралар ўқувчини асло лоқайд қолдирмайди.

Ҳақиқат, озодлик ва адолат мотивлари Ҳусайн Жовиднинг кўпгина шеърларига хосдир. Шоирнинг севги-муҳаббат тасвирига бағишланган асарларида ҳам адолат, ҳақиқатга ундаш руҳи ҳукмрон. Бу бежиз эмас. Чунки севги-муҳаббат, гўзалликка асосланган жамиятдагина адолат ҳукмрон бўлади, нафрат, ёлғон, кин-у адоватга асосланган жамиятда эса адолатсизлик урчийди. Ҳусайн Жовиднинг севги-муҳаббатни тараннум этишининг боиси ҳам шундадир.

Менинг Тангрим гўзалликдир, севгидир...

Гўзалсиз бир гулшан зиндонга ўхшар,

Севгисиз бир бошда чаёнлар кезар -

деган мисралари шоирнинг севги-муҳаббат, гўзалликни адолатнинг мағзи деб тушунишидан далолат беради.

Давр зиддиятлари Ҳусайн Жовидни халқи олдида кўндаланг бўлиб турган муҳим масалаларни кўтариб чиқишга ундади. У ўз ғоявий-эстетик қарашларини бадий гавдалантириш учун йўл излади. Тарихий-афсонавий мавзуга қўл уриб, даврининг зиддиятлари моҳиятини очиб ташлашга эришди. "Шайх Санъон", "Иблис", "Хайём", "Сиёвуш" драмалари ана шундай изланишлар маҳсули ўлароқ майдонга келди. Драмаларнинг Шайх Санъон, Сиёвуш, Хайём каби қаҳрамонлари ижтимоий адолатсизликка, зўравонликка қарши бош кўтаргани билан ҳам қадрлидир.

"Шайх Санъон"да диний-афсонавий шахс Шайх Санъоннинг муҳаббат можароси асосида ҳақиқат, адолат излаган инсоннинг бошига тушган мушкilotлар, унинг қарашларини тушунмаган жамиятга қарши турган қаҳрамоннинг иродаси, маънавий юксаклиги ҳақида сўз боради. Бу драмада муаллиф ишқни, гўзалликни, ҳақиқатни улуғлайди.

Kim ki, eşq atəşilə oldu hədər,
Onu yandırılmaz öylə atəşlər.
Bəni öldürsələr də bən yaşarım,
Tərk edib xəlqi xaliqə qoşarım.
Əbədiyyət bənim məzarımdır,
Çünkü sultani-eşq yarımdır.
Eşq üçün can nisan edən ərlər,
Əbədi bir həyat içində gülər.

Хусайн Жовиднинг драматик асарлари ўз давридаёқ қардош турк ўлкаларида кенг маълум бўлган ва саҳналаштирилган. Хусусан, унинг “Шайх Санъон” ва “Иблис” драмалари ёш ўзбек театри томонидан 1923 йилдаёқ саҳналаштирилган ва катта муваффақият қозонган. Атоқли шоир Чўлпон “Иблис” драмаси тўғрисида “Туркистон” газетасининг 1923 йил 14 март сонидида эълон қилган мақоласида бундай деб ёзади: “Бу асарда йигирманчи маданият асрида яшаган одам болаларининг кўлларидаги билим ва ҳунарни қон тўкиш, одам ўлдириш, хонимон бузиш каби эгри ва ёмон ишларга сарф этиб, ёмонлиқ ва ярамасликда иблис (сатана)дан ҳам ўтиб кетганликлари кўрсатиладур. ...Саҳнага кириш-чиқиш, сўзларни вақтида айтиш, фонарларнинг ёниш-ўчишларида кўрулган бирмунча камчиликларни санамасак, умуман, текис ва зарарсиздир. Иблис рўлида Абдор, Ориф рўлида Уйғур, Ибн Ямин (хоин араб) рўлида Сайфи яхши эдилар... Халқ тўла, унум яхши эди; ҳатто жой бўлмасдан қайтиб кетганлар ҳам кўб бўлган”. Кўряпмизки, Чўлпон асарнинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ҳамда пьесаларни саҳналаштиришда режиссёр ва артистларнинг маҳорати, ютуқ ва камчиликларини кўрсатиш билан чекланиб қолмасдан, томошабинларда таъсири ҳақида ҳам алоҳида тўхталган.

Кўп ўтмай Жовиднинг “Шайх Санъон” драмаси ўша вақтда Тошкентнинг энг катта ва машҳур саҳнаси – “Колизей” театрида томошабинлар ҳукмига ҳавола қилинган ва катта муваффақият қозонган. Бу ҳақда Чўлпон “Туркистон” газетасининг 1923 йил 6 июнь сонидида мақола эълон қилган. Бу мақолада ҳам Чўлпон асарнинг мазмун-моҳиятини таҳлил қилганидан кейин яна саҳналаштириш билан боғлиқ ютуқ ва камчиликларга тўхталади. У ёзади: “Асарнинг жойланиши (постановкаси) учун қимматли Уйғуримиз кўп тиришқан. Бутун ҳайъати билан 11 кишидан иборат бўлган қора бахтли бир тиётр тўдаси билан тўдага беш-ўн баробар келатурган кучини четдан тортиб шу қадар текис ва эркин чиқариш – катта муваффақият. “Колизей”дек аждаҳо бир саҳнада “Шайх Санъон”дек оғир ва кўб куч талаб эткан бир асарни жонландириш ўзбек тиётрининг чин ошиқлари бор эканига бир далил”. Чўлпон бу мақоласида пьесанинг ютуқларини айтиш билан чекланиб қолмасдан, асарнинг озарбайжон туркчасидан таржима қилиниши хусусида ҳам муҳим фикрларни ўртага ташлаган. Хусусан, у бундай деб ёзган: “Хуршид ўртоқнинг таржумаси ортиқ мақтарлик эмас. Бизда ҳали – эътироф қилайлик – бундай зўр адабий асарларни “ўзбекчалашдира”турган тўла бир

куч йўқ. У ҳолда, таржума ортиқ яхши бўлмаса ҳам ярамлиқ, бўларлиқдир”. XX асрнинг бошларида ўзбек таржима мактаби эндигина шаклланаётган бир вақтда бундай камчиликларнинг бўлиши табиий эди. Шунинг эътиборига олган ҳолда Чўлпон “У ҳолда, таржума ортиқ яхши бўлмаса ҳам ярамлиқ, бўларлиқдир” дейди. Чўлпон кейинчалик ўзбек саҳнасининг дарғалари бўлиб етишган Маннон Уйғур (1897-1955), Абдор Ҳидоят (1900-1958), Сайфи қори Олимов (1901-1984) ва бошқалар ижросини таҳлил қилиб, ютуқ ва камчиликларини асосли равишда кўрсатиб берган. Бу эса маъмур артистларнинг ўз ижодига янада талабчанлик билан қарашига сабаб бўлгани шубҳасиз.

Ҳусайн Жовид ижодида “Тўпал Теймур” (“Темурланг”) ва “Пайғамбар” драмалари алоҳида ўрин тутди. “Тўпал Теймур”га замондошлари ва бугунги адабиётшунослар турлича баҳо беришган. Ҳатто, у мана шу ва “Пайғамбар” пьесаси учун қизил мафкурачилар томонидан ўтмишни идеаллаштиришда, хонларни мадҳ этишда айбланган эди.

“Пайғамбар” драмасида инсонларни ёлғон, янглиш йўлдан қайтариб, ҳақиқат ва адолат йўлига бошлаган Ҳазрати Пайғамбаримиз дуч келган мушкилотлар қаламга олинган. Ҳаёт мураккаб, янгилик, ҳақиқат ҳеч қачон осонгина қарор топмайди, уни қарор топтириш учун ишонч, эътиқод, сабр-тоқат ва бошига тушиши мумкин бўлган мушкилотларга ҳозир туриш талаб қилинади. Пайғамбарнинг қуйидаги сўзларига диққат қилинг:

Шундай аср келди, бузулди жаҳон,
Зулму ваҳшат ичра қоврилиб, ёнар.
Юзини ўгирди Тангридан инсон,
Куфру жаҳолатни маърифат санар.
Тамом махв этилди юрак ва виждон,
Золимлар ҳақли-ю мазлумлар ҳақсиз...
Бошчидир ҳар халққа бир тўда шайтон,
Барчаси мунофиқ, орсиз, ахлоқсиз.
Ёруғлик устидан куладир зулмат,
Ҳазилат устидан кулар фисқ-фужур.
Эйвоҳ, адолату ҳуқуқ, ҳуррият
Оёқлар остида топталиб турур!..

Бу сўзларда Ҳусайн Жовидни ташвишлантираётган замонасининг муаммолари ўз аксини топган. Большевиклар барпо этаётган жамиятнинг ёлғон, фисқу фужурга қурилганини, адолат, ҳуррият оёқ ости қилинганини шоир теран фаҳмлаган ва ташвишли фикрларини бош қаҳрамон сўзлари билан очиқ баён этган.

“Тўпал Теймур” драмасининг моҳияти ҳақида сўз борганида озарбайжонлик айрим тадқиқотчилар муаллиф бу асарини тиранлик, мустабидликнинг моҳиятини очишга бағишлаган, деган фикрни билдиришган (Чунончи, тадқиқотчилар Гулбениз Бабаханли ва Теймур Каримли Хусайн Жовиднинг 5 жилдлик асарлар тўпламига сўз бошида шундай фикрни ўртага ташлаганлар). Ҳолбуки, бизнингча, Хусайн Жовидни бу ўринда турк дунёсининг аҳиллиги, бирдамлиги масаласи кўпроқ ташвишлантирган. Жовид ижодида Туркистон, Турон бирлиги, бирдамлиги масаласига кўп эътибор берилган. Муаллиф турк элатларининг бирлигини халқларимиз ва мамлакатларимизни юксак даражада ривожланган халқлар ва мамлакатлар даражасига олиб чиқиш йўли деб билгани очик кўриниб туради. Хусайн Жовиднинг ўз ижодида Истанбул туркчасини қўллангани ҳам бежиз эмас. У Истанбул ва Озарбайжон турчасини баробар қўлланиш билан барчага тушунарли бир ўрта тил яратиш фикрида бўлган. Тил бирликни таъминлашда ғоят кучли омил. Ўтган асрнинг 90-йилларида Туркистонда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам ўрта турк тилини яратиш борасида баъзи ҳаракатлар бўлди, конференциялар ўтказилди. Лекин бу ишда турли лаҳжалардан сўзлар танлаб, сунъий бир тил яратишга урғу берилгани учун бу ҳаракатлар бесамара бўлди. Шундай бўлиши турган гап эди, чунки сунъий тил ҳеч вақт сингган эмас. Халқаро муносабатларда қўлланиш учун бир вақтлар эсперанто тили ўйлаб чиқилган ва тарғиб қилинган эди, аммо у ном-нишонсиз йўқолиб кетди. Бу ўринда Хусайн Жовид тажрибасидан тўғри фойдаланиш самара-ли бўлиши мумкин, яъни ҳар бир турк халқи ўзида муқобили бўлмаган сўзлар ва калималарни ёт тиллардан эмас, аввало, қардош турк халқларининг луғат бойлигидан олиши, ўзлаштириши лозим.

Хусайн Жовиднинг пьесаларининг аксариятида ҳодисалар Туронда содир бўлиши ҳам бежиз эмас. Гулбениз Бабаханли ва Теймур Каримли-нинг таъкидлашича, ҳатто, атоқли шоир Самад Вурғун мана шунинг учун устодни танқид қилиб:

Nədən şeyrimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?

дея савол берган.

“Тўпал Теймур”да турк дунёсининг икки буюк ҳоқони Амир Темур ва Йилдирим Боязид ўртасидаги зиддиятга ва, ниҳоят, урушга сабаб бўлган ички омиллар тўғри ва яхши ёритилган. Амир Темурнинг босиқлиги, зиддиятни яхшилик, тинчлик билан ҳал этишга ҳаракат этиши, Боязиднинг бўлса, манманлиги, ғурур ва

кибрга таслим бўлиб, ҳақоратли мактублар жўнатиши, бекларнинг ифвогарлиги тарихий ҳақиқатга мос ўлароқ тасвирланган. Айни чоғда турк дунёсини парчалаш, кучсизлантириш, икки буюк турк давлатини бир-бирига гиж-гижлаб, фитна оловига мой қуйиб турган ташқи кучлар муаллифнинг эътиборидан четда қолган. Тарихдан маълумки, Европа ҳукмдорлари Амир Темурга мактублар йўллаб, уни Боязидга қарши урушга ундаганлар. Бунда улар ҳеч қачон Амир Темур фойдасини ўйламаган, аксинча, ўз фойдасидан келиб чиқиб иш кўрганлар. Буларнинг ҳаммаси келгуси авлодлар учун бир сабоқдир. Турк дунёсининг оёқда туриши, тирик қолиши, равнақ топиши учун туркий давлатларнинг бирлиги, иқтисодий, маданий-маънавий имкониятларни бирлаштириши зарурлиги ҳали ҳам кун тартибда турибди.

Ҳусайн Жовид асарлари ҳам ижтимоий нуқтаи назардан, ҳам эстетик жиҳатдан бугунги кунимиз ва келажак учун аҳамиятли бўлиб қолаверади. Бу асарлар ўқувчининг адолат туйғусини ўткирлаштиради, уни эзгулик, гўзалликка чорлайди, маънавий дунёсини бойитади.

Фойдаланилган адабиётлар

Altunbay, A. (2018). Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında dil ve kimlik mücadelesi. Bakü: Elm Nəşriyyatı.

Grenoble, L. A. (2003). Language policy in the Soviet Union. Kluwer Academic Publishers.

Hasanli, J. (2014). At the dawn of the Cold War: The Soviet–American crisis over Iranian Azerbaijan, 1941–1946. Rowman & Littlefield.

Slezkine, Y. (1994). The USSR as a communal apartment, or how a socialist state promoted ethnic particularism. *Slavic Review*, 53(2), 414–452.

Müstəqillik illərində Azərbaycan-Özbəkistan mədəni əlaqələrinin inkişafında qardaşlaşmış şəhərlərin yeri və rolu

Sevinc Fərrux qızı Ruintən*

Kalit so'zlar: Ozarbayjon– O'zbekiston madaniy aloqalari, Shahar diplomatiyasi, qardosh shaharlar, Butunjahon Birlashgan Shaharlar Federatsiyasi.

Annotatsiya: Madaniy munosabatlar davlatlararo aloqalarda o'zaro muloqotni shakllantirish nuqtayi nazaridan har doim o'ziga xos o'rin va rolga ega bo'lgan. Shu ma'noda, Ozarbayjon va O'zbekiston respublikalari o'rtasidagi o'zaro aloqalarda ham madaniy hamkorlikka alohida e'tibor qaratilmoqda. 2025-yilda davlat mustaqilliklarini tiklaganlarining 34 yilligini nishonlayotgan Ozarbayjon va O'zbekiston Respublikalarining madaniy hamkorligining muhim yo'nalishlaridan biri ham birodarlashgan shaharlar diplomatiyasidir. Ma'lumki, diplomatiyaning shakllaridan biri bo'lgan shahar diplomatiyasini amalga oshirish vositalaridan biri — bu qardosh shaharlar harakatidir. Birodarlashgan shaharlar harakati shaharlar o'rtasida bevosita aloqalar o'rnatishni, madaniy almashinuvni, savdo-iqtisodiy hamkorlikni, iqlim o'zgarishi, migratsiya va shu kabi global muammolarning hal etilishida birgalikda ishtirok etishni nazarda tutadi. Mazkur maqolada umuman olganda xalqaro tajribada qardosh shaharlar harakati, Ozarbayjon va O'zbekiston-ning birodarlashgan shaharlar harakatidagi ishtiroki, mustaqillik yillarida Ozarbayjon va O'zbekiston o'rtasida madaniy aloqalarning shakllanishi hamda bu aloqalarda birodarlashgan shaharlar harakatining o'rni haqida so'z yuritiladi; Ozarbayjon va O'zbekistonning o'zaro qardosh shaharlariga oid aniq ma'lumotlar keltiriladi; jarayonning hozirgi holati tahlil qilinadi. Yakunda tadqiqot umumlash- tirilib, mavzu yuzasidan amaliy tavsiyalar beriladi.

The role and significance of sister cities in the development of Azerbaijan - Uzbekistan cultural relations during the years of independence

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, sevinjruintan@bsu.edu.az,
ORCID ID : 0000-0002-8211-1577

Key words: Azerbaijan-Uzbekistan cultural relations, City diplomacy, City Twins, World Federation of United Cities.

Abstract: Cultural relations have always played a distinctive role in interstate relations as an essential means of fostering mutual dialogue. In this regard, special attention has also been paid to cultural cooperation in the bilateral relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan. In 2025, as both countries commemorate the 34th anniversary of the restoration of their state independence, one of the significant dimensions of their cultural cooperation is sister city diplomacy. It is well known that urban diplomacy, as one of the forms of diplomacy, is implemented through various mechanisms, among which sister city diplomacy occupies a particularly important place. The sister city movement envisages the establishment of direct relations between cities, cultural exchanges, trade and economic cooperation, as well as joint participation in addressing global challenges such as climate change, migration, and others.

The present article examines the sister city movement in international practice; analyzes the participation of Azerbaijan and Uzbekistan in this process; explores the development of cultural relations between the two countries during the years of independence and the role of sister city diplomacy in these relations; provides concrete information about the sister cities established between Azerbaijan and Uzbekistan; and discusses the current state of the process. The study concludes with generalizations and practical recommendations on the topic.

Giriş. Mədəni əlaqələr dövlətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı dialoqun qurulması baxımından hər zaman özünəməxsus yeri və rolu olması ilə seçilmişdir. Bu mənada Azərbaycan və Özbəkistan respublikaları arasında qarşılıqlı əlaqələrdə də mədəni əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilməkdədir. 2025-ci ildə dövlət müstəqilliklərini bərpa etmələrinin 34-cü ildönümünü qeyd edən Azərbaycan və özbək xalqlarının qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olduqları inkar edilməsi mümkün olmayan faktlardan biridir. Lakin, yerləşdikləri regionlarda, həmçinin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus çəkilişləri ilə fərqlənən bu iki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin yalnız XX əsrin sonlarında qurulduğu da bir gerçəklikdir. Belə ki, yaxın dövr tarixlərinin bir hissəsində əvvəlcə Çar Rusiyasının, daha sonra isə SSRİ-nin tərkibində olmaları səbəbindən, iki

xalq arasında birbaşa əlaqələr olmamışdır. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması prosesində postsovet respublikalardan hər biri özünün müstəqilliyini elan etdiyi tarixdən dünya dövlətləri ilə birbaşa münasibətlər qurulmasına start vermiş oldu. 1991-ci il sentyabr ayının 1-də Özbəkistanın, oktyabr ayının 18-də isə Azərbaycanın müstəqilliklərini elan etmələrinin ardınca, oktyabr ayının 19-da Azərbaycan nümayəndə heyəti Özbəkistan Respublikasına səfər etmiş, dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyəcək 2 müqavilə imzalanmışdı [16, s.100-105]. Lakin sonrakı zaman kəsimində müəyyən səbəblər nəticəsində münasibətlərdə soyuqluq yaranmış, nəticədə iki dövlət arasında tam həcmli münasibətlər yalnız 1995-ci ilin sonlarında qurulmuşdur [1; 23]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti Özbəkistanla münasibətlərə hər zaman xüsusi önəm vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyada ilk səfirliyi də 1996-cı ildə məhz Özbəkistanda açılmışdır [16, s.111].

Azərbaycan və Özbəkistan arasında mədəni əlaqələrin qurulması. Azərbaycan və Özbəkistan arasında mədəni əlaqələr SSRİ-nin İttifaq respublikaları olduqları dövrdə də mövcud olmuşdur. Bu baxımdan ölkələrimiz arasında mədəni əlaqələri xarakter baxımından müstəqilliyə qədərki və müstəqillik illərində olan əlaqələr kimi iki mərhələyə ayırmaq mümkündür.

Müstəqilliyə qədərki əlaqələr əsasən ədəbi-mədəni əlaqələr olmaqla müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Məsələn, 1970-ci ildə Azərbaycanda "Özbəkistan teatr günləri"; 1973-cü ildə Özbəkistanda "Azərbaycan Mədəniyyəti dekadası"; 1978-ci ildə Bakıda, Gəncədə və Sumqayıtda "Sovet Özbəkistanı incəsənəti" adlı sərgi; 1979-cu ildə Azərbaycanda "Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri"; 1980-ci ildə Özbəkistanda "Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti" günləri keçirilmişdir. Bu tədbirlər çərçivəsində, 1980-ci ildə Fərqanədə bir küçəyə "Azərbaycan küçəsi" adı verilmişdir və s. Həmçinin, Azərbaycanın xalq şairi Mirvari Dilbaziyyə Özbəkistanın xalq şairi, Özbək şairi Zülfiyə Azərbaycanın Lənkəran şəhərinin fəxri vətəndaşı adı verilməsini də bu siyahıya əlavə etmək mümkündür [10].

Müstəqillik illərindəki əlaqələri 3 altmərhələdə izləmək mümkündür: XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısını əhatə edən və əsasən çoxtərəfli əməkdaşlıq formatında həyata keçirilən *birinci altmərhələ*; 1995-2016-cı illəri əhatə edən, dövlətlərarası münasibətlərin bütün sahələrində ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması istiqamətində bir sıra addımların atıldığı, münasibətlərin əvvəlki dövrdə olan gərginliyin aradan qaldırılmasına cəhd göstərildiyi və müəyyən uğurların əldə edildiyi *ikinci altmərhələ*; 2016-cı ildən

başlayaraq günümüzdə də davam etməkdə olan, münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdə olduğu *üçüncü altmərhlə*. Müstəqillik illərində həyata keçirilmiş tədbirləri mahiyyəti baxımından qruplaşdırsaq, bunlar:

➤ Mədəniyyət və ədəbiyyat günlərinin keçirilməsi: Özbəkistanın müxtəlif şəhərlərində "Azərbaycan mədəniyyəti günləri", "Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı həftəsi", musiqi festivalları, rəsm sərgiləri və digər tədbirlər keçirilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Özbəkistanda Azərbaycan səfirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Özbəkistandakı xarici ölkə təmsilçiləri arasında ilk dəfə paytaxt Daşkənddən kənarda – Səmərqənd, Xivə, Ürgənc, Fərqanə, Nəmanqan, Gülüstan şəhərlərində mədəniyyət və ədəbiyyat günləri keçirmişdir. Həmçinin, Azərbaycanda keçirilən "Xarı bülbül" Beynəlxalq festivalı və "Vaqif poeziya günləri"ndə özbək sənətçilər, Özbəkistanda keçirilən "Şərq təranələri", "Şəhrisəbz" Beynəlxalq muğam festivallarında Azərbaycan sənətçiləri iştirak etmişlər [2].

➤ Yubiley tədbirlərinin keçirilməsi: Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyi və Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən Nizami Gəncəvinin 880, Əlişir Nəvəinin 580, Bəxtiyar Vahabzadənin 100, Özbəkistanın xalq artisti Firudin Səfərovun 85, Özbək şairi Camal Kamalın 80 illik yubileyləri münasibətilə tədbirlər keçirilib.

➤ Abidələrin ucaldılması, parkların açılması: 2004-cü ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana səfəri zamanı Daşkənddə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, 2008-ci ildə Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovun Azərbaycana səfəri zamanı Bakıda Özbək şairi Əlişir Nəvəinin abidələrinin açılışı olub. 2008-ci ildə Daşkənd şəhərinin küçələrindən birinə Heydər Əliyevin adı verilib; 2019-cu ildə Riştan şəhərinin, həmçinin Daşkənddəki Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti rəhbərliyinin Azərbaycana səfəri zamanı İsmayilli şəhərində "Azərbaycan-Özbəkistan Dostluq parkı" açılıb [15, s.2742]; 2022-ci ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana səfəri zamanı Daşkənd şəhərinin mərkəzində Heydər Əliyev meydanının açılışı olub.

➤ Elm və təhsil sahəsində əlaqələr: 2017-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Özbəkistanın Əlişir Nəvəi adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti və Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyinin nəzdindəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi arasında elm, təhsil və ədəbi əlaqələrin inkişafı istiqamətində əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirmək haqqında Memorandum imzalanıb. Bu əməkdaşlıq

çərçivəsində, Ə.Nəvainin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalarının surətləri Özbəkistana, Özbəkistan Şərqşünaslıq İnstitutunun fondunda saxlanılan M.Füzulinin əlyazmalarından biri Azərbaycana bağışlanıb. Həmçinin Azərbaycan və Özbəkistan ali təhsil müəssisələri arasında da əməkdaşlıq haqqında müqavilələrin imzalanması, Azərbaycanda Özbəkistan üzrə, Özbəkistanda Azərbaycan üzrə mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində müəyyən işlər görülməkdədir⁵.

➤ Mədəniyyət mərkəzlərinin və ocaqlarının açılması: Daşkənddəki Azərbaycan səfirliyi və səfirliyin nəzdindəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin bu istiqamətdə gördüyü məqsədyönlü işlərin nəticəsində - Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetində "N.Gəncəvi adına Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Mərkəzi" (2014); Özbəkistan Dövlət Konservatoriyasında "Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan-Özbəkistan Musiqi Mədəniyyəti Mərkəzi" (2016); Səmərqənd Dövlət Universitetində "Seyid Rza Əlizadə adına Azərbaycan-Özbəkistan Dostluq Mərkəzi" (2017); Özbəkistan Sənət və Mədəniyyət İnstitutunda "Qara Qarayev adına Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti Mərkəzi" (2018); Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetində "Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyəti, Təhsil və Araşdırma Mərkəzi" (2019); Nukus Dövlət Pedaqoji İnstitutunda "Hüseyn Cavid adına Azərbaycan Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı Mərkəzi" (2021); Daşkənd "Turon" Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində "Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin incisidir" adlı guşə (2021); Termez Dövlət Universitetində "Xurşidbanu Natavan adına Azərbaycan Ocağı" (2022); Ürgənc Dövlət Universitetində "Yusif Vəzir Cəmənzəminli adına Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı Mərkəzi" (2023); Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universitetində "Azərbaycanşünaslıq Mərkəzi" (2023); Kokand Dövlət Universitetində "Seyid Əzim Şirvani adına Azərbaycanşünaslıq mərkəzi" (2025) yaradılıb [10; 14, s.32];

⁵ Elm və Təhsil sahəsində əlaqələrdən bəhs edərkən, hazırda dosenti olduğum Bakı Dövlət Universitetinin də bu əlaqələrdə iştirakını xüsusi vurğulamaq istədim. Bakı Dövlət Universiteti hələ SSRİ-nin ittifaq respublikası olduğumuz dövrdə də Özbəkistanla əməkdaşlıqda fəal mövqe nümayiş etdirirdi. Belə ki, 1970-ci illərdə SSRİ ali təhsil müəssisələri arasında mübadilə çərçivəsində 2 azərbaycanlı gənc -Y.Qasımov və A.Bağırov- Daşkənd Dövlət Universitetində, 2 özbək tələbə - Ə.Cabbarov və T.Mahmudəliyev- Bakı Dövlət Universitetində təhsil almaq üçün göndərilmişdilər. Özbəkistan Respublikasının birinci prezidenti İslam Kərimovun 1996-cı ildə Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı ona Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru adı verilmişdir [10]. Son illərdə BDU Özbəkistanın ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığını artırmaqdadır. Bu çərçivədə 20-dən artıq Özbəkistan universiteti ilə müqavilələr imzalanıb ki, bugünkü konfransın təşkilatçısı olan Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universiteti də bu müəssisələrin sırasında [7; 8; 11].

➤ Özbəkistan ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi: 2013-cü ildən Daşkənddə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycan dili kursları fəaliyyət göstərir. Mərkəzinin təşəbbüsü ilə 2025/2026-cı tədris ilindən Özbəkistanın bir sıra universitetlərində Azərbaycan dilinin tədrisi təşkil edilməkdədir. Məsələn, 2025-ci ildə Kokand Dövlət Universiteti ilə bu haqda razılıq əldə edilmişdir [12].

➤ Ədəbi-bədii əsərlərin tərcüməsi: Azərbaycanda Özbəkistan, Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin, müasir şair və yazıçıların əsərləri tərcümə edilməkdədir. Məsələn, Özbəkistanın xalq şairi Camal Kamal Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan əsərləri Özbək dilinə, Azərbaycanlı ədəbiyyatşünas, türkoloq Ramiz Əsgər Əlişir Nəvainin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər [12]. Bu istiqamətdə fəaliyyət uğurla davam etdirilməkdədir.

Hazırda Özbəkistanda iki ölkə arasında əməkdaşlığın, o cümlədən mədəni əlaqələrin inkişafında ilk növbədə, 1996-cı ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyi, 2010-cu ildən səfirliyin nəzdində yaradılmış Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, həmçinin 2003-cü ildən Azərbaycan diaspora təşkilatı olan "Respublika Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzi", 2004-cü ildən Buxarada əsasən mədəni və ictimai təşkilat kimi fəaliyyət göstərən "Azərbaycan mədəniyyət mərkəzi" və digərləri xüsusi rol oynayır [13; 14; 15].

Azərbaycanın və Özbəkistanın mədəni əlaqələrində qardaşlaşmış şəhərlər layihəsi. Burada ilk olaraq, beynəlxalq təcrübədə qardaşlaşmış şəhərlər layihəsi haqqında məlumatı nəzərdən keçirək. Azərbaycan dilində "Qardaşlaşmış şəhərlər"; özbək dilində "Qardosh shaharlar" və ya "Birodar shaharlar"; rus dilində, əsasən "Города побратимы", müəyyən hallarda "Объединенные города"; ingilis dilində "City Twins", "Sister City" kimi qeyd edilən bu terminlə adlandırılan qardaşlaşmış şəhərlər siyasəti, mahiyyəti etibarilə aralarında müəyyən fərqlər də mövcud olmaqla bərabər, ümumilikdə "Şəhər diplomatiyası"nın tərkib hissəsi kimi beynəlxalq əlaqələrin vasitələrindən biridir. [Bu haqda ətraflı bax: 33]. Azərbaycan şəhərləri ilə Özbəkistan şəhərləri arasındakı əməkdaşlıq coğrafi baxımdan bir-birindən uzaqda yerləşən yaşayış məskənlərini mədəni və ticari əlaqələrlə bir-birilə əlaqələndirən, sosial problemləri, miqrant problemlərini, ətraf mühit və s. məsələləri əhatə edən layihədir. Məqsədi iki ölkə arasında dostluq əlaqələri yaratmaq, mədəni və sosial əlaqələri gücləndirməkdir. Bu gün dünyanın yüzlərlə şəhəri belə qardaşlıq zəminində əməkdaşlıq edir. Nəticədə xalqlar bir-birinə yaxınlaşır, adət-ənənələr və dəyərlər mübadiləsi aparılır, sülh və inkişaf

təşviq edilir. ABŞ-ın Corctoun Universitetinin (The Georgetown University) İspan əsilli professoru, dövrümüzün böyük iqtisadi və siyasi transformasiyalarını araşdıran Juan Luis Manfredi Sanchez hesab edir ki, aid olduqları dövlətlərin xarici siyasətinin formalaşmasında iştirak edən şəhərlər diplomatiya sahəsində müəy-yən mənada innovasiya mənbəyinə çevrilir ... özlərinin unikal yerli idarəçilik təcrübələrindən istifadə etməklə qlobal idarəetmə sisteminə “orta güc” (“middle powers”) rolunda çıxış edir, mövcud problemlərin həlli istiqamətində faydalı fəaliyyətləri ilə diqqət çəkirlər [25].

Dünya şəhərləri arasında ilk qardaşlaşma faktı 836-cı ilə təsadüf etsə də (Paderborn/Almaniya və Le-Mans/Fransa) [30], və ya ilk dəfə rəsmi olaraq imzalanmış, möhürlənmiş razılaşmanın 1931-ci ildə ABŞ-ın Ohayo ştatının Toledo və İspaniyanın Toledo şəhərlərinə aid olması [30] məlum olsa da, bu hərəkət əslində II Dünya müharibəsi illərində və sonrasında Britaniya-SSRİ, Fransa-Britaniya, Almaniya-Fransa və digər ölkələrin şəhərləri arasında müqavilələrin imzalanması ilə başlanğıc götürmüşdür. Hesab olunur ki, bu siyasi təşəbbüslə çıxış edən yerli idarəçilər müxtəlif ölkələrin vətəndaşları arasında dialoq qurulması yolu ilə yeni, vahid Avropanı qurmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə görülmə işlərdən digər biri kimi, müharibə illərində Fransa Müqavimət hərəkətinin fəalları olan Jean-Marie Bressandın 1951-ci ildə “İkidilli Dünya Assosiasiyası”nı (Association du Monde Bilingue) qurmasını hesab etmək olar. O, hesab edirdi ki, ikidilli təhsil xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və sülhün əldə edilməsi üçün mühüm vasitə ola bilər [32]. Soyuq müharibə illərində bir birlərinə qarşı gərgin ideoloji mübarizə aparan rəsmi diplomatiyaya rəğmən, qardaşlaşmış şəhərlər hərəkəti Qərb bloku ölkələri ilə Şərq bloku ölkələrinin xalqları arasında həmrəylik hərəkəti xarakteri almış oldu. 1957-ci ildə “İkidilli Dünya Assosiasiyası”nın adı dəyişdirilərək “Ümumdünya Qardaşlaşmış Şəhərlər Federasiyası” (World Federation of Twin Cities/Federation Mondaiale des Villes Jumelees) qoyuldu və bu tarix qardaşlaşmış şəhərlər hərəkətinin rəsmən başlanğıcının qoyulduğu il hesab olunur. Təşkilatın qərargahı Parisdə yerləşirdi. Federasiyanın 1962-ci ildə qəbul etdiyi təşəbbüsə əsasən, 1963-cü ildən başlayaraq, hər il aprel ayının son bazar günü Ümumdünya Qardaşlaşmış Şəhərlər Günü kimi qeyd edilir. 2004-cü ildə Federasiya digər 2 böyük təşkilatla (“Yerli hakimiyyətlərin beynəlxalq ittifaqı” və “Metropolis”lə) birləşərək “Birləşmiş Şəhərlər və Yerli Hakimiyyətlər təşkilatını” (United Cities and Local Governments, UCLG) yaratdılar. Qurucu prezidenti Parisin meri Bertran Delanoen olan təşkilatın qərargahı Barselonadadır.

Azərbaycan və Özbəkistanın qardaşlaşmış şəhərlər hərəkətində iştirakı. Azərbaycanın xarici siyasətində Şəhər diplomatiyası II Qarabağ müharibəsindən (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il) sonra xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, hazırda dünyanın heç bir ölkəsində Azərbaycanda olduğu miqyasda şəhərsalma işləri aparılmır. Azad edilən torpaqlarda bərpa-quruculuq işlərini tamamilə özünün vəsaitləri hesabına aparan Azərbaycan BMT-nin müvafiq qurumu "İnsan Məskənləri Proqramı (UN-Habitat)" ilə də əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində, UN-Habitat İcraiyyə Şurası 2023-cü ilin noyabr ayında keçirilən iclasında "Ümumdünya Şəhər Forumu"nun 2026-cı ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan 13-cü sessiyasını (WUF13) Bakı şəhərində keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdir [35].

Şəhər diplomatiyasının qardaşlaşmış şəhərlər layihəsi ilə bağlı qeyd edilməlidir ki, həm Azərbaycan, həm də Özbəkistan şəhərlərinin dünya dövlətlərinin şəhərləri ilə zəngin qardaşlaşma tarixi mövcuddur. Ümumdünya Qardaşlaşmış Şəhərlər Federasiyasının fəaliyyətinin son dövrünə -2004-cü ilə- aid olan məlumatlara əsasən, Federasiyada 160-dan çox ölkənin 4.000-dən artıq şəhəri qeydə alınmışdı ki, onların arasında Azərbaycan və Özbəkistan şəhərləri də var idilər. Azərbaycan 1970, Özbəkistan isə 1973-cü ildən bu layihədə iştirak edirlər. Hazırda Azərbaycan şəhərləri dünyanın 28 ölkəsinin 70-dən artıq şəhəri ilə [3], Özbəkistan şəhərləri isə dünyanın 32-dən artıq ölkəsinin 90-a yaxın şəhəri ilə⁶ qardaşlaşmışlar. Özbəkistanın layihədə iştirakı ilə bağlı bir çox hallarda ilk olaraq Daşkənd şəhərinin 1973-cü ildə ABŞ-ın Sietl şəhəri ilə qardaşlaşdığı deyilsə də [21], həmçinin 1960-cı illərin ortalarından Makedoniyanın paytaxtı Skopje şəhəri ilə qardaşlaşdığı ilə bağlı məlumatlar da mövcuddur [18]. Azərbaycanın paytaxtı Bakının ilk qardaşlaşdığı şəhər isə Seneqalın paytaxtı Dakar şəhəri olmuşdur. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, 1989-cu ildə SSRİ və ABŞ-ın qardaşlaşmış şəhərlərinin merlərinin I sammiti də Daşkənddə keçirilmişdi [18].

Azərbaycan və Özbəkistanın qardaşlaşmış şəhərləri. Müstəqillik illərində Azərbaycan və Özbəkistan şəhərləri arasında ilk olaraq 2018-ci ildə Azərbaycanın sənətkarlıq paytaxtı İsmayilli rayonu ilə Özbəkistanın Fərqanə Vilayətinin ən qədim şəhərlərindən olan, Mərkəzi Asiyada şüşəli keramika istehsalı sahəsində ən böyük mərkəz kimi tanınan Riştan şəhəri arasında qardaşlaşmış şəhər statusu haqqında müqavilə imzalanmışdır. Hər iki rayon tarixən ticarət yollarının üzərində yerləşib, sənətkarlıq və əl işləri ilə tanınırlar [4].

⁶ Hesablama 07.09.2025-ci ildə Özbəkistan saytlarından əldə edilmiş məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən aparılmışdır.

Ümumilikdə, Azərbaycan və Özbəkistanın 10 şəhəri arasında qardaşlaşma müqaviləsi imzalanmışdır [5; 6; 19]. Bunlar:

№	Şəhərlər		Qardaşlaşma tarixi
	Azərbaycan	Özbəkistan	
1	İsmayilli	Riştan	Noyabr 2018
2	Gəncə	Səmərqənd	Fevral 2023
3	Şuşa	Xivə	Fevral 2023
4	Lənkəran	Buxara	Fevral 2023
5	Şəki	Kokand	Fevral 2023
6	Mingəçevir	Naməngan	May 2024
7	Füzuli	Gülüstən	May 2024
8	Biləsuvar	Terməz	May 2024
9	Quba	Cizak	Avqust 2024
10	Beyləqan	Şəhrisəbz	Avqust 2024

Qardaş şəhər seçilməsinin xüsusi müəyyənləşdirilmiş meyarları yoxdur. Əsas götürülə biləcək xüsusiyyətlərə isə demografik, iqtisadi, tarixi, coğrafi və ya mədəni oxşarlıqlar, həmçinin işgüzar, tarixi, sosial əlaqələrin mövcudluğu və ya ictimai abidəlik, yaxud ticarət sahəsində birgə həll tələb edən ümumi problemlərin olması və s. misal göstərmək olar. Amma bütün hallarda ümumi olan bir meyar - hər iki şəhər əhalisinin və şəhər hökumətlərinin əməkdaşlıqda maraqlı olması hesab edilir. Azərbaycan və Özbəkistanın qardaşlaşmış şəhər-lərini bu baxımdan nəzərdən keçirərkən, hamısı üçün ümumi cəhət kimi mühüm ticarət yollarının üzərində, müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi bölgələrdə yerləşdiklərini, mühüm mədəniyyət və turizm mərkəzləri olduqlarını qeyd edə bilərik. Ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdikdə isə:

İsmayilli-Riştan. İsmayilli Azərbaycanın sənətkarlıq paytaxtı; Riştan Mərkəzi Asiyada şüşəli keramika istehsalı sahəsində ən böyük mərkəzdir.

Gəncə-Səmərqənd. Gəncə tarixən ticarət və incəsənət mərkəzidir. X əsrdə həmçinin Albaniya kilsəsinin mərkəzi olmuşdur. 1988-ci ildən "Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu"dur. 2016-cı ildə "Avropa gənclər paytaxtı", 2017-ci ildə MDB-nin "Mədəniyyət paytaxtı" elan edilmişdi;

Səmərqənd -"mədəniyyətlərin qovuşduğu mərkəz"- 2001-ci ildə YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına⁷ daxil edilmişdir. 1996-cı

⁷ 196 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmiş YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına Azərbaycanın 5, Özbəkistanın 7 tarixi mədəni abidəsi daxil edilmişdir. 1959-cu ildə Misirin Əbu Simbel məbədinin xilas edilməsi çağırışının bir çox dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi ilə bu kimi (tarixi, həmçinin ekoloji əhəmiyyət kəsb edən, mühafizə olunmasına ehtiyac duyulan) abidələrin qorunması məqsədilə tərtib olunmasına başlanılan bu siyahıda 2025-ci il məlumatına görə, 170 dövlətə aid olan 1.248 abidə yer almaqdadır. Onlardan 972-si mədəni,

İldə Özbəkistan Prezidentinin fərmanı ilə "Əmir Teymur ordeni"⁸ ilə təltif edilib. 2025-ci ildə II Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin 80 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində MDB-nin "Əmək şöhrəti şəhəri. 1941-1945-ci illər" fəxri adı⁹ verilib.

Şuşa-Xivə. Şuşa – Qala şəhər, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır. 2022-ci ildə "Dünyanın Tarixi Şəhərləri Liqası"na¹⁰ üzv qəbul edilmişdir [27]. 2023-cü ildə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı, 2026-cı il üçün "İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının turizm paytaxtı" elan edilmişdir [17].

Xivə dünya sivilizasiyasının mühüm mərkəzlərindəndir. Böyük İpək Yolunun ən yaxşı qorunub saxlanmış şəhərlərindən biridir. 1990-cı ildə "İçan Kala" içəri şəhər kompleksi YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilib [34]. Mühüm turizm və mədəniyyət mərkəzidir.

Lənkəran-Buxara. Lənkəran Azərbaycanın ən böyük və qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Ərazisində Qızılağac dövlət təbiət qoruğu (1936), ən qədim və nadir bitki və ağac növlərinin bitdiyi Hırkan milli parkı (2004) var. 2023-cü ildə Hırkan meşələri YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilib [24; 34]. 2024-cü ildə Türk dünyasının və Azərbaycanın Gənclər paytaxtı olub.

Buxara tarixən mühüm mədəni, ticarət və dini mərkəz olub. Şəhərdə məşhur islam alimləri, tanınmış ilahiyyatçılar yaşayıb, onların məzarları ibadət yeri hesab edildiyindən şəhərə çox sayda zəvvar

235-i təbii, 41-i qarışıq abidədir [34]. 1.248 abidənin 51-i transsərhəd abidəsidir. Məsələn, Hırkan meşələri Azərbaycana və İrana aiddir [24]. Özbəkistanın 3 abidəsi – Qərbi Tyan Şan - Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistana [31]; Turanın soyuq qış səhraları Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistana [22]; İpək Yolları: Zərafşan-Karakum dəhlizi Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistana [29] aiddir. Postsovet Türk respublikaları arasında bu siyahıya mədəni tarixi abidəsi daxil edilmiş ilk dövlət Özbəkistan olmuşdur (1990-cı ildə) [34].

⁸ "Əmir Teymur ordeni" 1996-cı ildə təsis edilib. Özbəkistan vətəndaşları, Özbəkistan vətəndaşı olmasa belə, onun dövlətlərarası münasibətlərinin inkişafına xüsusi xidmət göstərmiş şəxslər, həmçinin şəhərlər Respublika prezidentinin sərəncamı ilə təltif edirlər. Özbəkistan şəhərlərindən - 1996-cı ildə Əmir Teymurun 660 illik yubileyi münasibətilə onun həyat və fəaliyyətində xüsusi yeri olmuş Səmərqənd və Şəhrisəbz şəhərləri; 2014-cü ildə isə Özbəkistan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə Termez şəhəri bu ordenlə təltif ediliblər. – müəllif.

⁹2025-ci ildə II Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin 80 illik yubileyi tədbirlərindən biri də müharibə illərində SSRİ-nin tərkibində olmuş hazırkı MDB şəhərlərinə fəxri adların verilməsi olmuşdur. Səmərqəndlə bərabər Özbəkistanın Əndican, Daşkənd, Fərqanə, Nəmanqan, Azərbaycanın Bakı şəhərləri də MDB Dövlət Başçıları Şurasının qərarı ilə MDB-nin "Əmək şöhrəti şəhəri. 1941-1945-ci illər" ("Город трудовой славы. 1941-1945 гг.") fəxri adına layiq görülməklə [20].

¹⁰ Tarixi Şəhərlər Liqası - TŞL (The League of Historical Cities, LHC) - zəngin tarixi irsi olan şəhərlər arasında mübadilə və əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədilə 1994-cü ildə Yaponiyanın Kioto şəhərində tarixi şəhərlərin bələdiyyələri tərəfindən keçirilən I Ümumdünya konfransında yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Əsas məqsədi dünya irsinin qorunması və təbliği, üzv şəhərlər arasında həmrəylik və əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə qlobal sülhə töhfə verməkdir. Bunun üçün müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı dərinləşdirməyə çalışır. Mədəniyyət, tarix, incəsənət, ekologiya sahəsində proqramlar işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Hazırda 126 üzv şəhər qeydə alınıb [28]. Azərbaycanın Şuşa (2022-ci ildən) və Şəki (2008-ci ildən) şəhərləri, Özbəkistanın Daşkənd (1994-cü ildən) və Termez (2011-ci ildən) şəhərləri liqanın üzvləridirlər [27].

axınına səbəb olub. 1993-cü ildə "Şəhər qalıqları" YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilib [34]. 2020-ci ildə İSESCO tərəfindən İslam mədəniyyəti paytaxtı elan edilmişdir.

Şəki-Kokand. Şəki Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni, yumor paytaxtıdır. 2008-ci ildə "Dünyanın Tarixi Şəhərləri Liqası"na üzv qəbul edilib [27]. Şəki xan sarayı 2019-cu ildə YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilmişdir [34].

Kokand mühüm ticarət yolları, Fərqanə vadisinə gedən iki mühüm nəqliyyat marşrutu üzərində yerləşən qədim tarixə malik şəhərdir.

Mingəçevir-Naməngan. Mingəçevir əhalisinin sayı baxımından Azərbaycanın dördüncü böyük şəhəri, həmçinin dördüncü sənaye mərkəzidir. Mingəçevir İstilik və Su Elektrik Stansiyaları Azərbaycanın 60%-dən çox elektrik enerjisini istehsal edirlər. 1974-1990-cı illərdə inşa edilmiş 8 bloklu İstilik Elektrik Stansiyası Cənubi Qafqazın ən böyük istilik elektrik stansiyasıdır.

Naməngan əhalisinin sayına görə Özbəkistanın Daşkənddən sonra ikinci ən böyük şəhəridir. Mühüm sənaye və mədəniyyət, sənətkarlıq mərkəzlərindən biri, zəngin tarixi irsə sahib şəhərdir. 2025-ci ildə II Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin 80 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində MDB-nin "Əmək şöhrəti şəhəri. 1941-1945-ci illər" fəxri adı verilib.

Füzuli-Gülüstən. Hazırda ərazisində bərpa-quruculuq işləri aparılan Füzuli qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Tarixi-dini abidələrlə, xüsusən də türbələrlə zəngin olan şəhər erməni işğalı altında olduğu 1993-2020-ci illərdə "ruhlar şəhəri" nə çevrilmişdir. Hətta, xarici ölkə və beynəlxalq təşkilat nümayəndələri Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş bölgələrinə səfərləri zamanı gördükləri bu kimi mənzərələri izah etmək üçün "urbisid" terminindən istifadə ediblər. İşğaldan azad edildiyi 17 sentyabr günü 2023-cü ildən "Şəhər günü" kimi qeyd edilməkdədir. *Burada həmçinin qeyd edim ki, Özbəkistan Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün ilk günlərindən, o cümlədən II Qarabağ müharibəsi dövründə (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il) Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə bağlı birmənalı mövqeyini ifadə etmişdir. Hətta problem həll olunmayana qədər Ermənistanda səfirlik açmayacağını bildirmiş və sözünə əməl etmişdir. II Qarabağ müharibəsindən sonra da Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi torpaqlarında bərpa-quruculuq işlərində iştirak çərçivəsində, Özbəkistan dövləti adından hədiyyə olaraq, Füzulidə 1 saylı tam orta məktəb inşa edilərək, 2023-cü ildə istifadəyə verilmişdir [Bu haqda ətraflı bax: 9; 15, s.2736, 2743-2745].*

Gülüstān Özbəkistanın "Ac çöl"də ("Qolodnaya step") yerləşən ən kiçik şəhərlərindəndir. 1970-ci illərdə "Aç çöl"də "Xam torpağın Özbəkistan versiyası" çərçivəsində Sırdərya vilayətində "sıfırdan" yeni şəhərlər və kəndlər inşa edilmiş, yenilənmiş Gülüstān şəhəri Sırdərya vilayətinin mərkəzinə çevrilmişdir. Hazırda Gülüstān aqroturizmin inkişaf etdiyi şəhərlərdəndir.

Biləsuvar-Terməz. Biləsuvar Azərbaycanın tarixi abidələrlə zəngin olan qədim yaşayış məskənlərindən biridir.

Terməz Özbəkistanın ən cənubunda yerləşən, ən böyük liman şəhəridir. Həmçinin ticarət, sənətkarlıq, elmi və mədəni mərkəzlərdən biridir. 2011-ci ildən "Tarixi Şəhərlər Liqası"nın üzvüdür [27]. 2014-cü ildə Özbəkistan Prezidentinin fərmanı ilə "Əmir Teymur ordeni" ilə təltif edilib.

Quba-Cizak. Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olan Qubada sənətkarlıq, xalçaçılıq, həmçinin bağçılıq yüksək inkişaf etmişdir. 1712-ci ildə Qubada toxunmuş "Güllü Çiçi" xalçası Nyu Yorkda "Metropoliten" muzeyində saxlanılır. 2023-cü ildə "Türk Dövlətləri Təşkilatının Kənd təsərrüfatı paytaxtı" ("Türk Devletleri Teşkilatı Tarım Başkenti")¹¹ elan edilmişdi.

Cizak - yerləşdiyi regionun əsas nəqliyyat qovşağı, həmçinin iqtisadi, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzidir.

Beyləqan-Şəhrisəbz. Beyləqan qədim zamanlardan sənətkarlığın, həmçinin ticarətin yüksək inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri olmuşdur.

Şəhrisəbz tarixi abidələrlə zəngin qədim yaşayış məskənlərindəndir. 1996-cı ildə Özbəkistan Prezidentinin fərmanı ilə "Əmir Teymur ordeni" ilə təltif edilmişdir. 2000-ci ildə YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilmişdir [34].

Ümumilikdə, Azərbaycanın və Özbəkistanın qardaşlaşmış şəhərlərinin iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafında iştirak formatı nəzərdən keçirilərsə, bu şəhərlər arasında müntəzəm olaraq:

- ✓ Qarşılıqlı şəkildə nümayəndə heyətlərinin səfərlərinin təşkil edildiyini;
- ✓ Bədii və idman kollektivlərinin mübadiləsinin həyata keçirildiyini;
- ✓ Sərgilərin, film nümayişlərinin və festivalların keçirildiyini;

¹¹ "Türk Dövlətləri Təşkilatının Kənd təsərrüfatı paytaxtı" ("Türk Devletleri Teşkilatı Tarım Başkenti") layihəsinin keçirilməsinə 2023-cü ildən başlanmışdır. Azərbaycanın Quba şəhəri ilk paytaxt seçilmişdir. 2024-cü ilin sentyabr ayından Qazaxıstanın Taraz şəhəri növbəti paytaxt elan edilmişdir. 2024-cü ildə Qubada keçirilən toplantıda "OTS Made" ("Made in OTS") markasının yaradılması haqqında razılıq əldə olunmuşdur. 2025-ci ilin TDT Kənd təsərrüfatı paytaxtının seçilməsi ilə bağlı məlumat yoxdur. – müəllif.

- ✓ Qardaş şəhərlərin sakinlərinin bir-birlərinin mədəniyyəti, tarixi və adət-ənənələri haqqında məlumatlandırıldığını;
- ✓ Elm və Təhsil sahəsində mübadilə məsələlərinin genişləndirilməsinə diqqət yetirildiyini və s. qeyd edə bilərik.

Nəticə və praktik tövsiyələr. Azərbaycan və Özbəkistan mədəni əlaqələrində qardaşlaşmış şəhərlər çərçivəsində əməkdaşlıq məsələlərinin araşdırılması nəticəsində gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki,

- ✓ Qardaşlaşmış şəhərlər layihəsi iki ölkə arasındakı mədəni əməkdaşlığın mühüm tərkib hissələrindən biridir;
- ✓ İki ölkə şəhərlərinin qardaşlaşması mahiyyət etibarilə bərabər hüquqlu şəhərlər arasında qarşılıqlı yardıma əsaslanan qardaşlaşmadır.
- ✓ Əməkdaşlıq üçün əlaqələrdəki mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə edilərsə, bu əlaqələr sadəcə mədəniyyət, idman, təhsil və digər sahələrdə ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirməklə qalmayacaq, həmçinin güclü şəhər brendinin formalaşdırılmasına da mühüm töhfə verəcəkdir.

Mövcud potensialdan istifadəni intensivləşdirmək üçün isə aşağıdakı məsələlərə diqqətin bir qədər də artırılmasının doğru olacağını hesab edirik:

- *İki ölkə arasında əməkdaşlığın daha da genişlənməsi, yeni məzmun kəşf etməsi məqsədilə bu münasibətlərə iki ölkənin gənclərinin cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.* Belə ki, müasir dünyanın təsiri ilə formalaşan gənclər daha çevik, daha dinamik olmaları baxımından, yeni dünyanın tələblərinə uyğun əməkdaşlıq qurmağa mental cəhətdən daha çox hazırdırlar ki, bu da öz növbəsində dövlətlərarası münasibətlərdə əldə edilmiş razılaşmaların tam həcmdə həyata keçirilməsinə daha çox imkan yarada bilər;

- *Elm və təhsil sahəsində əlaqələrin daha da genişləndirilməsi xüsusi diqqət yetiriləcək sahələrdən biri olmalıdır.* Təəssüf ki, hazırda elm və təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq haqqında imzalanmış müqavilələr, əldə edilmiş razılaşmalar bir çox hallarda yalnız kağız üzərində qalır. Bunun ən əsas səbəbi, təbii ki, maliyyə problemidir. Hesab edirik ki, qardaşlaşmış şəhərlərin də bu məsələlərin həllinə cəlb edilməsi müsbət nəticə əldə edilməsinə səbəb ola bilər;

- *Qardaşlaşmış şəhərlərin iş adamları üçün qarşılıqlı şəkildə müəyyən güzəştlərin tətbiq edilməsinin xüsusilə faydalı ola biləcəyini hesab edirik;*

- *Yaşadığımız dövrün tələblərinə uyğun olaraq, əlaqələrin informasiya təminatı genişləndirilməlidir.* Daşkənddəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin bu istiqamətində gördüyü işlər (məsələn, mediaturallarının təşkil edilməsi, "Vikipediya" Metodik Mərkəzinin

yaradılması, Özbəkistan Respublikası Prezident Administrasiyası yanında İnformasiya və Kütləvi Kommunikasiyalar Agentliyi ilə əməkdaşlığa başlanması və s. [9; 10; 14; 26]) təqdirəlayiq hesab edilə bilər;

- *İki dövlət vətəndaşlarının dövlət qrantları hesabına maarifləndirici və turizm layihələri çərçivəsində qarşılıqlı səfərlərinin təşkil edilməsi məqsəduyğun olardı.* Həm gənclər və uşaqlar, həm də orta və yaşlı nəslin dünyagörüşünə, təcrübə mübadiləsinə şərait yaradacaq belə layihələr xalq diplomatiyasının daha da genişlənməsinə, xalqlarımız arasında xoş niyyəti təşviq edən şəxsi əlaqələrin qurulmasına şərait yaratmış ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər / Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı. [Elektron resurs] - URL: <https://mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/ozbekistan>
2. Azərbaycan-Özbəkistan mədəni əməkdaşlığında yeni addım / 525-ci qəzet, 23.02.2021. [Elektron resurs] - URL: <https://525.az/news/162820-azerbaycan-ozbekistan-medeni-emekdasliginda-yeni-addim>
3. Azərbaycanın qardaşlaşmış şəhərlərinin siyahısı. [Elektron resurs] - URL: https://www.azerbaijans.com/content_1719_az.html
4. Azərbaycanın İsmayilli və Özbəkistanın Rıştan şəhərləri arasında qardaşlaşma haqqında müqavilə imzalanıb / Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı Səfirliyinin nəzdindəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəsmi sahifəsi, 05.12.2018. [Elektron resurs] - URL: <https://azculture.uz/xeber.php?year=2018&news=59>
5. Azərbaycan və Özbəkistanın böyük tarixi şəhərləri qardaşlaşıb / Report İnformasiya Agentliyi, 24 fevral 2023. [Elektron resurs] - URL: <https://report.az/xarici-siyaset/azerbaycan-ve-ozbekistanin-boyuk-tarixi-seherleri-qardaslasib/>
6. II Azərbaycan – Özbəkistan Regionlararası Forumu keçirilib / AR İqtisadiyyat Nazirliyi, 21 May 2024. [Elektron resurs] - URL: <https://www.economy.gov.az/az/post/2052/ii-azerbaycan-ozbekistan-regionlari-forumu-kecirilib>
7. BDU Özbəkistanın daha 16 universiteti ilə anlaşma memorandumu və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalayıb / AzərTac, 29.05.2025. [Elektron resurs] - URL: https://azertag.az/xeber/bdu_ozbekistanin_daha_16_universiteti_ile_anlasma_memorandumu_ve_emekdasliq_muqavilesi_imzalayib-3584847
8. BDU ilə Özbəkistanın Beynəlxalq Maliyyə Texnologiyası və Elmi məktəbi arasında anlaşma imzalanıb / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi sahifəsi, 5 sentyabr 2025. [Elektron resurs] - URL: <https://bdu.info.az/xeberlerr/bdu-ile-ozbekistanin-beynelxalq-maliyye-texnologiyasi-ve-elmi-mektebi-arasinda-anlasma-memorandumu-imzalanib>
9. Füzulidə Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbin açılışı olub / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi sahifəsi, 23 avqust 2023. [Elektron resurs] - URL: <https://president.az/az/articles/view/60907>
10. Mədəni-ədəbi əlaqələr (xronologiya) / Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı Səfirliyinin nəzdindəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan

Mədəniyyət Mərkəzinin rəsmi sahifəsi. [Elektron resurs] - URL: <https://azculture.uz/bizim-dostlug.php?link=edebi-elaqeler>

11. Özbəkistan səfiri BDU-da olub / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi sahifəsi, 22.04.2021. [Elektron resurs] - URL: http://bsu.edu.az/az/news/zbkistan_sfiri_bduda_olub

12. Özbəkistanın Kokand Universitetində Azərbaycan dili tədris olunacaq / Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı Səfirliyinin nəzdindəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəsmi sahifəsi, 22.05.2025. [Elektron resurs] - URL: <https://azculture.uz/xeber.php?year=2025&news=41>

13. Respublika Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzi / Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı Səfirliyinin nəzdindəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəsmi sahifəsi. [Elektron resurs] - URL: https://azculture.uz/azerbaycan.php?link=milli_medeniyyet-merkezi

14. Samir Abasov. Özbəkistan-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzinin rolu // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2020, №1, s.30-35. [Elektron resurs] - URL: <http://cljournal.az/index.php/files/article/view/79/146>

15. Seide Kuliyeva. Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrində diaspora təşkilatlarının rolu // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, S.4, 2020, s.2732-2750. DOI: 10.46868/atdd.82 [Elektron resurs] - URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/942958>

16. Sevinc Ruintən. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, Adiloğlu, 2005, 236 s.

17. Şuşa şəhərinin 2026-cı il üçün "İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının turizm paytaxtı" elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 12 iyun 2025. [Elektron resurs] - URL: <https://president.az/az/articles/view/69167>

Rus dilində

18. Город-брат. Что значат побратимские отношения / Газета.uz, 24 апреля 2022. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/04/24/sister-city/>

19. Дарья Баракина. Города Азербайджана и Узбекистана стали побратимами / Курсив, 23 августа 2024. [Электронный ресурс] - URL: <https://uz.kursiv-media/2024-08-23/goroda-azerbajdzhana-i-uzbekistana-stali-pobratimami/>

20. Решение о присвоении почетного звания Содружества Независимых Государств «Город трудовой славы. 1941–1945 гг.» городам государств – участников СНГ / Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств. [Электронный ресурс] - URL: https://cis.minsk.by/reestr/v2/api/v1/downloadDocument/7129?whichDocument=INIT_TEXT&formatDocument=PDF

21. Сардор Хасанов. Ташкент и Сие́тл: города побратимы полвека! / 21 августа 2023. [Электронный ресурс] - URL: <https://yuz.uz/ru/news/toshkent-va-sietl-yarim-asrdan-beri-birodar-shaharlar>

İngilis dilində

22. Cold Winter Deserts of Turan. [Electron source] - URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1693>

23. Diplomatic Relations of Uzbekistan / The Government portal of the Republic of Uzbekistan. [Electron source] - URL: <https://gov.uz/ru/mfa/pages/o-zbekiston-respublikasi-diplomatik-munosabatlar-o-rnatgan-davlatlar>
24. Hyrcanian Forests. [Electron source] - URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1584>
25. Juan Luis Manfredi Sanchez. Urban Diplomacy: A Cosmopolitan Outlook. August 2021 / Brill Research Perspectives in Diplomacy and Foreign Policy, 3(4):1, 1-90. DOI: 10.1163/24056006-12340012.
26. Mansur Y. Boysariyev. A Role of Azerbaijan National Cultural Center As A Factor For The Development Of Inter-Ethnic In Uzbekistan // American Journal Of Social Sciences and Humanity Research, 2022, Vol.2, Issue 10, p.17-24. [Electron source] - URL: <https://inlibrary.uz/index.php/ajsshr/article/view/38577>
27. Member Cities / The League of Historical Cities. [Electron source] - URL: https://www.lhc-s.org/member_cities/detail199
28. Message from the Principal Officers / The League of Historical Cities. [Electron source] - URL: <https://www.lhc-s.org/about/>
29. Silk Roads: Zarafshan-Karakum Corridor. [Electron source] - URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1675>
30. Twin cities: Where in the world is your town's twin? / BBC, Bitesize, September 2024. [E-source] - URL: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/z8ccmbk#:~:text=Everybody%20needs%20friends%20%2D%20and%20so%20do%20towns%20and%20cities.&text=A%20great%20many%20of%20the,begun%20during%20World%20War%20Two>
31. Western Tien-Shan. [Electron source] - URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1490>
32. What is town twinning? [Electron source] - URL: <http://www.jumelages-limousin.eu/en/all-about-town-twinning/what-is-town-twinning/>
33. World Federation of United Cities (UTO). [Electron source] - URL: <https://uia.org/s/or/en/1100056924>
34. World Heritage List / UNESCO. [Electron source] - URL: <https://whc.unesco.org/en/list>
35. World Urban Forum in 2026 in Azerbaijan to focus on housing / Press Release. UN Habitat Assembly, 29-30 May 2025, 3 p.[Electron source] - https://unhabitat.org/sites/default/files/2025/05/30.05.2025_wuf13_theme_announcement_press_release.pdf

Özbək-Azərbaycan şairi Akif Azalpın bədii yaradıcılığı

Yaşar Qosım*

Kalit soʻzlar: Akif Azalp, **Annotatsiya:** Maqolada zamonaviy Oʻzbekiston va zamonaviy sheʼriyatda Ozarbayjonning atoqli shoiri Akif Azalpning poetik qoʻsh tillilik, shoirning tarjimai-holi va ijodi haqida soʻz boradi. Oʻtgan oʻzbek tilidagi asarlari, asrning 70-yillarida adabiyot olamiga kirib kelgan Ozarbayjon turkchasidagi yosh shoirning ijodkor sifatida shakllanishida oʻsha sheʼrlari, Akif Azalpning davr Boku va Toshkent adabiy muhitlarining hal ozarbayjonga muhabbati, qiluvchi rol oʻynaganidan bahs etiladi. Boku davlat

* filologiya elmlari doktori, professor, AMEA Nizami Gʻanjavi adına Ədəbiyyat institutunun baş elmi işçisi

shoir ijodida o'zbekona universitetining Ozarbayjon filologiyasi fakultetiga motivlar, umumturkiy o'qishga kirgan Akif Azalp Toshkent davlat universitetining o'zbek filologiyasi fakultetida o'qishni davom ettirdi. O'zbek tilini katta ishtiyoq va mehr bilan chuqur o'zlashtirgan yosh adib bir vaqtning o'zida ham Ozarboyjon, ham o'zbek tillarida ijodini davom ettirdi. Baxtiyor Vahobzoda, Ali Karim, Mammad Araz, Xalil Rizo Uluturk kabi ozarbayjon shoirlaridan ilhom olgan Akif Azalp tez orada Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Aman Matjan, Cho'lpan Ergash, Jamol Kamol kabi o'zbek shoirlarining poetik olami bilan yaqindan tanishdi. Aynan shuning uchun ham biz 70-80-yillardagi atoqli ijodkor ijodida O'zbekiston va Ozarboyjon poteik an'alarining go'zal uyg'unligi va sintezini kuzatamiz. Maqolada, shuningdek, Akif Azalp ijodining turkiy xalqlarning ma'naviy-estetik yaqinlashuvi va o'zaro boyishidagi betakror ta'siri va xizmatlari haqida ham atroflicha fikr yuritiladi.

The artistic work of the Uzbek-Azerbaijani poet Akif Azalp

Key words: *Akif Azalp, bilingualism in contemporary poetry, the poet's works in Uzbek, his poems in Azerbaijani Turkish, Akif Azalp's love for Azerbaijan, Uzbek motifs in the poet's creativity, the glorification of universal Turkic ideals.*

Abstract: *The article discusses the poetic biography and work of the prominent poet of modern Uzbekistan and Azerbaijan, Akif Azalp. The Baku and Tashkent literary environments of that period did not play a decisive role in the formation of the young poet, who entered the literary world in the 70s of the last century, as an artist. Akif Azalp, who entered the Azerbaijani Philology Faculty of Baku State University, continued his education at the Uzbek Philology Faculty of Tashkent State University. The young writer, who deeply mastered the Uzbek language with great enthusiasm and love, continued his creativity in both Azerbaijani and Uzbek Turkish at the same time. Inspired by Azerbaijani poets such as Bakhtiyar Vahabzadeh, Ali Kerim, Mammad Araz, Khalil Rza Ulutürk, Akif Azalp soon became closely acquainted with the poetic world of poets such as Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Rauf Parfi, Aman Metjan, Cholpan Ergash, Jamal Kamal. It is for this reason that we observe the beautiful harmony and synthesis of the poetic traditions of Uzbekistan and Azerbaijan in the creativity of the outstanding artist in the 70s-80s. The article also discusses in detail the unique, inimitable effects and merits of Akif Azalp's*

Akif Azalp (Bağırov Akif Zeynal oğlu) 7 aprel 1954-cü ildə Azərbaycanın Naxçıvan Respublikası Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olmuşdur. 1971-ci ildə Nursu kənd orta məktəbini Qızıl medalla bitirərək, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) filologiya fakültəsinə qəbul edilmişdir.

Mətbuatda ilk yazıları 1971-73-cü illərdə Şahbuz rayonunun yerli "Qabaqcıl" qəzetində dərc olunmuşdur.

1974-cü ildə əlaçı tələbə kimi təhsilini davam etdirmək üçün Dövlət xətti ilə Daşkənd Dövlət Universitetinin Özbək filologiyası fakültəsinə göndərilmişdir. Universiteti Fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra 1976-78-ci illərdə Özbəkistan Mədəniyyət Nazirliyinin H. H. Niyazi adına Sənətsünaslıq institutunda çalışmışdır. 1979-cu ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının A. S. Puşkin adına (indiki Əlişir Nəvai adına) Dil və Ədəbiyyat institutunun əyani aspiranturasına daxil olmuşdur. 1983-cü ildə "Türkdilli klassik poeziyada tuyuq (janrın poetikası və tarixi)" mövzusunda yazılmış dissertasiyanı uğurla müdafiə edərək, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1982-ci ildən əmək fəaliyyətinin sonuna qədər həmin institutun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində müxtəlif elmi vəzifələrdə çalışmış, eyni zamanda, "Bədii ideal və tarixi həqiqqət (Ədəbiyyat və tarix münasibətlərinin nəzəriyyəsinə dair)" adlı tədqiqat üzərində işləmişdir.

Akif Azalpın bir şair kimi şeir və poemaları, eləcə də, bir alim kimi məqalə və tədqiqatları keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən Özbəkistanın və Azərbaycanın müxtəlif qəzet və jurnallarında ardıcıl olaraq çap olunmuşdur. O, bir şair və tərcüməçi kimi hər iki dildə bir neçə kitabın ("Sabahın işığı", "Turan havası", "Özbək xalq şeirindən seçmələr", "Kırım-tatar xalq şeirindən seçmələr", "Siracəddin Səyyid. Şeirlər və poemalar" və s.), yüzlərlə şeirlərin, bir sıra poema və dramların, bir alim kimi isə çoxsaylı tədqiqat və elmi məruzələrin müəllifidir. "Ədəbiyyat qəzeti"nin 2024-cü il 6 aprel sayında Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təbrikində vurğulandığı kimi, Akif Azalpın "Xüsusən, "Olimp" poemasında və bir çox digər poetik nümunələrində Olimpiya ideallarının və milli idman dəyərlərimizin təsirli tərənnümü onun poeziyamız qarşısındakı ciddi xidmətlərindən biridir.

Üç böyük silsilədən ibarət "İstiqlalnamə" ("Öndərnəmə", "Zəfərnəmə", "Hüma") trilogiyası Azərbaycan şeirində bu mötəbər

mövzuda yazılan ən gözəl örnəklərdən sayıla bilər. Qarabağ ağrısı ilə yaranan, möhtəşəm qələbəmizi tərənnüm edən və muğam obrazını canlandıran çoxsaylı şeirləri, poemaları ("Türkmənçay", "Nuhçıxan", "Kaman", "Qaçqın", "44:0") və dramları ("Mələklərin eşqi", "Cənnət çiçəyi") haqqında da eyni qənaəti söyləmək olar." (1, s. 45).

Akif Azalın bir istedadlı alim kimi elmi nailiyyətləri və sanballı şair kimi bədii uğurları öz vaxtında hər iki ölkənin görkəmli elm xadimləri, eləcə də, Azərbaycanın və Özbəkistanın tanınmış ədəbi simaları tərəfindən etiraf edilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akif Azal haqqında və onun öz iştirakı ilə hər iki ölkədə bir neçə sənədli telefilm çəkilmiş, şeirlərinə mahnılar bəstələnmişdir. O, yüksək səviyyəli bədii tərcümələrinə görə 2005-ci ildə Azərbaycan paytaxtında keçirilən Özbəkistan, Gürcüstan və Azərbaycan yazıçılarının Beynəlxalq Bakı konfransının xüsusi diplomuna layiq görülmüş, Azərbaycan Mətbuat Şurası və Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 2013 və 2020-ci illərdə elan olunmuş respublika müsabiqələrinin qalibi olmuşdur.

İki xalqın böyük oğlu Maqsud Şeyxzadə (1908 – 1967) ənənələrini ləyaqətlə davam etdirən Akif Azalın hər bir azərbaycanlı üçün qürurverici uğurlarından biri də qardaş Özbəkistanın 2024-cü ildə çapdan çıxan yeni "Vətən" jurnalının ilk sayının üzqabığında məhz görkəmli soydaşımızın məşhur "Özbək kələyadır..." balladasının şah misralarının verilməsi və jurnalın həmin nümunə ilə açılmasıdır.

Akif Azalın poeziyasından söz gedəndə istər-istəməz yada düşən ilk nümunə görkəmli şairin eyni adlı kitabında yer almış məşhur "Turan havası" (1982) adlı şeiri olur. Yazıldığı tarixdən yarım əsrə yaxın bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu şeir nəinki öz aktuallığını itirməyib, uzun əsrlərin Turan idealinin artıq siyasi gerçəkliyə üz tutduğu indiki zamanda, necə deyərlər, özünün yeni baharını yaşayır. Siyasi gerçəklik deyəndə biz, hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin andıçmə mərasimindəki (14 fevral 2024-cü il) möhtəşəm tarixi nitqinin aşağıdakı sözlərini nəzərdə tuturuq: "...Bizim ailəmiz türk dünyasıdır. Biz özümüzü çox yaxşı hiss edirik. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələrlə qardaşlıq münasibətlərimiz var və bizim siyasətimiz Türk Dövlətləri Təşkilatını gücləndirməkdir. Bu böyük coğrafiyadır, böyük ərazidir, böyük hərbi gücdür, böyük iqtisadiyyatdır, təbii sərvətlərdir, nəqliyyat yollarıdır, gənc əhalidir, artan əhalidir və bir soydan, kökdən olan xalqlardır. Bundan güclü birlik ola bilərmi? Əlbəttə ki, yox". (2).

Bəli, Akif Azalın "Hüseyn Cavid təvəllüdünün 100 illiyində Əli bəy Turanın (Hüseynzadənin) ruhuna ehtiramla" yazılmış "Turan havası"

şeyri, hər şeydən öncə, məhz bu sözü gedən birliyin, eynən bu günlərin dərin həsrətini əks etdirirdi və məhz bu baxımdan, bu gözəl şeyri gənc Turan sevdalısının ilk vizit kartı kimi dəyərləndirmək daha doğru olardı: "Ağca-ağca buludların o üzündən Uca-uca zirvələri cingildəyib, Süzülərək içimdəki göy üzündən Qoca-qoca çinarları dingildəyib, Oynadır özgə dünyanın allı-yaşılı sevdası, İçimdə Turan havası, dışımda Turan havası!". (3, s. 51). Bəzi çalarları, xüsusən, sətirlərinin ön və son qafiyələri ilə türklüyün ilk şifahi və yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik deyim tərzini xatırladan bu nümunədə vurğulanan rənglərin (ağ, göy, al, yaşıl) həqiqi şair fəhminin öngörücü xisləti sayəsində çağdaş və müstəqil türkdilli ölkələrin dövlət bayraqlarındakı rəng simvolları ilə kəsişməsi də əsla təsadüfi deyildir. Belə ki, Akif Azalpla hardasa qırx misralıq bu bənzərsiz poetik yaşantıya qədim və çağdaş türkçülüyn əsas rəmzi-məcəzi atributlarını (at, qala, oxuyan qurd, qızıl alma və s.), eləcə də, Turan uğrunda çarpışan qılnc sahiblərindən (Alp Ər Tüngə, Maday xan) tutmuş yaradıcılığında və fəaliyyətində Turan idealını yaşadan qələm sahiblərinə qədər bir çox tarixi şəxsiyyətlərin adlarını uğurla həkk etməyə nail ola bilmişdir: "Arxasınca Qaspiralı arslanların, Göyalpların, Cavidlərin, Toğanların, Akpınarın heyretinə heyret qoşan Buğraların, Çokayların, Çolpanların, Yürüdükcə könül deyir: – Bizdən bu hava qalası, Türkümdə Turan havası, marşında Turan havası!" (3, s. 53). Şeyrin sonuncu bəndində böyük tarixi simalar sırasında Akpınar adının çəkilməsinin də öz səbəbi var. "Turan havası" şeyri, eyni zamanda, çağdaş dövrün böyük türkçüsü İsmayıl bəy Qaspiralı haqqında sanballı tədqiqatlar müəllifi, ustad Yavuz Akpınarın hələ sovet dönməndə, 1982-ci ildə Azərbaycana və Özbəkistana ilk səfərinin və Daşkənddə öz gənc məsləkdaşı Akif Azalpla görüşünün maraqlı tarixçəsini əks etdirir.

Yeri gəlmişkən, Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1974-cü ildə hələ tələbə ikən ADU-nun filologiya fakültəsindən Dövlət xətti ilə Daşkənd Dövlət universitetinin Özbək dili və ədəbiyyatı fakültəsinə göndərilən və uzun illər qardaş Özbəkistanda yaşayıb-yaradan iki filoloqdan biri kimi Akif Azalpla türk birliyi ideyasına vurğunluğu təbii idi. Odur ki, Turan obrazı və Turan idealı istedadlı şairin özbək və Azərbaycan dillərində çap olunmuş "Sabahın işığı" (Daşkənd, "Akademiya", 2000) və "Turan havası" (Bakı, "Vətən", 2006) adlı ilk kitablarındakı ilk şeirlərindən ("Yurdum Turan, aulum Nursu" – 1974, yaxud "Turana vurulan günəmdən bəri, Kipriyimdə donmuş iki damla yaş" – 1980) tutmuş gənc bəstəkar Yaqut Almazın musiqisində, Azərbaycan və Özbəkistan xalq artisti Gülyanaq Məmmədovanın ifasında səslənən son nəğmələrinə ("Türkiyə Turan

diyor, Turan Ərdəşən diyor" – 2023, yaxud "Turan şadəsinin bir cüt mərəcanı, Özbəkistan ilə Azərbaycanı!" – 2023) qədər onlarla diqqətəlayiq örnəklərin və yüzlərlə təsirli misraların sırasından qırmızı xətlə keçir.

Üstəlik, istedadlı şairin sözügedən mövzudakı şeirlərinin böyük əksəriyyəti öz poetik deyim tərzinin orijinallığı və bənzərsiz bədii-üslubi cazibəsi ilə seçilir. Məsələn, götürək elə vur-tut səkkiz misralıq "Oljas Süleymanov" (1979) şeirini: "Bəs deyilmiş kimi dillərdə dastan, "Kız ku!" şiddətə təşəbbüs təranələr! Bəs deyilmiş sanki Dəşt-i qıpçaqdan Aləmə səse salan şah türkanələr! Nurun saçan kimi mümtaz "Az i Ya", Açıldı tarixin ən sərt düyünü! İndi Sizə baxıb qoy görsün dünya, – Asiyanın necə böyüklüyünü!!!" İstər bütün Türk dünyasının fəxri kimi, istər çağdaş dövrün böyük şairi kimi Oljas Süleymanov Şərq və Qərb şeirində ithaf olunmuş nümunələrin sayı-hesabı yoxdur. Ancaq bunu da səmimi və mərədanə etiraf etmək lazım gəlir ki, həmin nümunələr arasında bir şair və mütəfəkkir kimi Oljas Süleymanov portretinin əsas cizgilərini Akif Azalp şeirində olduğu qədər yığcam və sərrast ifadə edən ikinci bir örnəyi tapmaq çox çətindir.

Ən başlıcası isə ondan ibarətdir ki, vətənpərvər şair yaradıcılığında Azərbaycançılıq ideologiyası və Turançılıq məfkurəsi mahiyyət etibarı ilə son nəticədə bir müstəviyə gətirildiyi və bir-birini tamamladığı üçün Azərbaycan və Turan obrazları Akif Azalpın Vətən düşüncəsinin qoşa qanadını təşkil edir. Buna əmin olmaq üçün şairin məşhur "Azərbaycan" (1981) balladasının aşağıdakı misralarına dərinliklə diqqət yetirmək kifayətdir:

...*"Vətən!" – dedim, nazlı-nazlı güldü Turan*

Əsrlərin uğultusu arasından.

Sən Turandan qalan şansan, Azərbaycan!

Dünya bir yan, sən bir yansan, Azərbaycan! (3, s. 13).

Akif Azalp yaradıcılığında Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik və müstəqillik qayələrindən, eləcə də, onların bədii tərənnümündən söz gedəndə bu qayələrin ən parlaq daşıyıcıları olan Heydər Əliyev, İlham Əliyev və Mehriban Əliyevanın möhtəşəm poetik obrazlarının üzərindən sükutla keçmək mümkün deyildir. Bu obrazların tərənnümü ayrıca və genişçaplı tədqiqatın mövzusu olsa da, burada istedadlı şairin üç böyük silsilədən ibarət "İstiqlalnamə" ("Öndənamə", "Zəfərnəmə" və "Hüma") trilogiyasının proloqundan aşağıdakı yanar misraları xatırlatmaq yerinə düşərdi:

Ey azad yurd, sən də böl sevincimi,

Üç sima, üç namə, üç cəngi kimi!

Yazım bayrağının üç rəngi kimi

Göyləri bəzər bu əfsanələri! (4, s. 22).

Hər bir şair yaradıcılığında olduğu kimi, Akif Azalp lirikasında da sevgi şeirlərinin özünəməxsus yeri və çəkisi var. Amma bu son dərəcə ənənəvi mövzuda belə şair, hər şeydən əvvəl, öz üslubunun bənzərsizliyini və obrazlarının yeniliyini asanlıqla nəzərə çarpdırır. Bu baxımdan, Akif Azalpın ilk qələm təcrübələrindən olan "Gəlsən, özün gəlmə!" (1979) şeiri ciddi maraq doğurur. Budur həmin nümunənin ilk və son sətirləri: "Gəlsən, özün gəlmə! Mənə yaddaşımın yadını gətir, Bir də baxışımın odunu gətir, Bir də dodağımın dadını gətir! ...Onlar da sənintək düşəndən uzaq Yovuşmaz oldular heç kimə heç vaxt, Gəlsələr, səninlə gələrlər ancaq! Gəlsən, özün gəlmə!.."

Təqdirəlayiq tərəfi ondadır ki, şair həm məzmun, həm forma baxımından ənənə daxilindəki bu orijinallığı və yeni poetik ifadə tərzini sevgi mövzusunda son şeirlərinə qədər qoruyub saxlamağı bacarır. Məhz bu mənada və bu cəhətdən Akif Azalpın "Bir bayatıya son söz yerinə" (2017) adlı şeiri nəinki onun yaradıcılığının, bütövlükdə çağdaş Azərbaycan lirikasının gözəl nümunələrindən biridir: "Bir sütün oğlanın lal baxışından Ay üzündə qalan o izlər haqqı! Göydən müjdə alan bir bakirənin Bətninə əkilən o sözlər haqqı! Dünyanı yaradan sevgidir ancaq, Dünyanı yaşatsa, o yaşadacaq! Sürünə-sürünə bir kam yolunda Qançır-qançır olan o dizlər haqqı! Ümidin sonundan bir qaraltıya Baxa-baxa dolan o gözlər haqqı! Dünyanı yaşadan sevgidir ancaq, Dünyaya nə qalsa, ondan qalacaq!"

Akif Azalpın Azərbaycan poeziyasına gətirdiyi yeniliklərdən biri də çağdaş Olimpiya ideallarının və idman dəyərlərinin bədii tərənnümü ilə bağlıdır. Bu mövzunun qədim yunan şairi Pindarın "Olimpiya nəğmələri"ndən tutmuş çağdaş Olimpiya hərəkətinin banisi Pyer de Kubertenin "İdman odası"na qədər dünya şeirində müəyyən ənənələri olsa da, milli şeirimizin üföqlərində ilk dəfə məhz Akif Azalpın qələmi ilə öz əksini tapmışdır. "Olimp" poeması başda olmaqla, müxtəlif illərdə yazılan yüzrlə örnəklər, əsasən, milli Olimpiya və idman dəyərlərimizə həsr olunmuşdur. Amma onların arasında dünya miqyaslı hadisələri əks etdirən və şairin özünəməxsus poetik tapıntılarını üzə çıxaran nümunələr də az deyildir. Məsələn, məşhur futbolçu Dieqo Maradonanın 1986-cı ildə Argentinaya çempionluq gətirən qalmaqallı "qol"u əli ilə vurması, sonradan bunu etiraf etməsi, "Allahın əli" ibarəsi və s. hamıya yaxşı məlumdur. Ancaq, baxın, Akif Azalp "Maradona nidası" şeirinin sonunda əfsanəvi ulduzun öz dilindən bu faktı necə mənalandırır: "...Amma nə olsa da, şükür, Xudaya, Ondan bəri dilim doymur duaya: Ecəzkar əlini bircə anlığa Bərc verdiyin üçün Argentinaya!"

Bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycanın mürəkkəb tarixi taleyi, Qarabağ müharibələrinin acıları və qəhrəmanlıq səhifələri, Böyük Qələbəmizin mətanət və rəşadət salnaməsi Akif Azalın müxtəlif illərdə yaranmış bir sıra poemaları ("Türkmənçay", "Nuhçıxan", "Kaman", "Qaçqın", "44:0") və dram əsərlərinin ("Mələklərin eşqi", "Cənnət çiçəyi"), eləcə də, çoxsaylı şeirlərinin əsas mövzuları olmuşdur və şair bu sahədə ciddi bədii uğurlara imza atmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, onun məşhur "Şəhid öyüsü" şeiri 2020-ci ildə Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən keçirilən vətənpərvərlik müsabiqəsində birinci yerə layiq görülmüşdür.

Akif Azalın çoxşaxəli yaradıcılığında onun bədii tərcüməçilik fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Qısalıq naminə təkcə onun türk dillərindən etdiyi tərcümələri əlverişli olsa, onlar dörd kitabda ("Özbək xalq şeirindən seçmələr", "Kırım-tatar xalq şeirindən seçmələr", "Siracəddin Səyyid. Vaxt heykəli" və "Akif Azal. Turan havası"), eləcə də, bir sıra qəzet və jurnallarda yayımlanıb. Belə ki, Azərbaycan oxucuları bir çox özbək şairlərinin yaradıcılığı ilə, həmçinin özbək, uйğur, türkmən, tatar, xakas, kırım-tatar, şor xalq mahnılarından örnəklərlə ilk dəfə Akif Azalın orijinaldan edilən gözəl və təbii tərcümələrində tanış olublar.

Akif Azalın yaradıcılığının ikinci qanadını tanınmış alim kimi onun elmi fəaliyyəti təmsil edir. Əfsus ki, məqaləmizin həcmi və vəzifəsi bu haqda ətraflı dayanmağa imkan vermir. Bununla belə, burada ayrıca vurğulamaq lazım gəlir ki, Akif Azal "Türkdilli poeziyada tuyuğ (janrın poetikası və tarixi)" (1983), "Bədii ideal və tarixi həqiqət" (1997) kimi genişçaplı nəzəri tədqiqatlarla yanaşı, türk xalqları ədəbiyyatına dair problematik məqalələrin və sanballı elmi məruzələrin müəllifidir. Yeri gəlmişkən, Ulu Öndər Heydər Əliyevin 90 illiyi münasibətilə 2013-cü ildə keçirilən respublika müsabiqəsində qalib gəlmiş, "Turanın qürur zirvəsi və birlik rəmzi" adlı məqalə də Akif Azalın qələminə mənsubdur.

Akif Azalın yaradıcılığı böyük özbək tənqidçisi, Özbəkistan Qəhrəmanı, prof. Azad Şərəfiddinovdan tutmuş, Azərbaycan Xalq şairi Fikrət Qocaya qədər hər iki ölkədən bir çox ədəbiyyat və elm xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onları burada sadalamağa ehtiyac yoxdur, necə dəyərlər, görünən dağa nə bələdçi!

Biz yalnız görkəmli şairimizə yaradıcılıq uğurları diləyərək, sözumüzü Türk dünyasının böyük siması və Özbəkistan Xalq şairi Rauf Pərvi Öztürkün "Azal hadisəsi" məqaləsindən bir fikri ilə bitirmək istəyirik: "Akif Azalın Türk dünyasını, Türkünistanı, doğma Sözü dərindən dərk edən böyük şairdir. Mən fəxr edirəm ki, Akif Azalın Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Hüseyn Cavid, Əbdülhəmid Çolpan kimi nəhənglərin müqəddəs dilində yazıb-yaradır, öz könlünü tərənnüm edir." (5, s. 22).

istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Ədəbiyyat qəzeti”, 6 aprel, 2024-cü il, s.45.
2. “Azərbaycan” qəzeti, 15 fevral 2024-cü il.
3. Akif Azalp. Turan havası. Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 2006.
4. “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 may, 2022-ci il, s. 22.
5. “Sənət qəzeti”, 15 fevral, 2006-cı il, s. 22.

"Turon havosi" nurida Akif Azalp: shoir, tarjimon va nazariyachi olim

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA*

Kalit soʻzlar: Ozarbayjon-Oʻzbek adabiy aloqalari, Akif Azalp, poeziya, tarjima, madaniy hamkorlik, turklik.

Annotatsiya: Maqolada Oʻzbekiston va Ozarbayjon oʻrtasidagi adabiy-madaniy aloqalarning tarixi va rivojlanish bosqichlari yoritiladi. Xususan, Akif Bagʻirov (Akif Azalp)ning shaxsiyati, uning shoirlik va tadqiqotchilik faoliyati, Oʻzbekiston-Ozarbayjon adabiy munosabatlaridagi muhim oʻrni tahlil qilinadi. Muallif Azalpning ikki tilda – ozarbayjon va oʻzbek tillarida yaratgan sheʼrlari, ularning milliy-madaniy qadriyatlarga sodiqligi, xalq ogʻzaki ijodiga tayanadigan badiiy uslubi haqida batafsil maʼlumot beradi. Shuningdek, ikki xalq oʻrtasida oʻzaro tarjima faoliyati, adabiyot-shunos olimlarning hamkorligi va umumiy madaniyat taraqqiyotiga qoʻshgan hissasi taʼkidlanadi.

Akif Azalp in the light of "The spirit of Turan": poet, translator and theoretical scholar

Key words: Azerbaijani-Uzbek literary relations, Akif Azalp, poetry, translation, cultural cooperation, Turkic identity.

Abstract: The article explores the historical and modern stages of literary and cultural relations between Azerbaijan and Uzbekistan. It particularly focuses on the life and work of Akif Bagirov (Akif Azalp), highlighting his contributions as both a poet and a literary scholar, as well as his significant role in fostering Azerbaijani-Uzbek literary ties. The study emphasizes Azalp's bilingual creativity in Azerbaijani and Uzbek, the thematic richness of his poetry rooted in national and cultural values, and his stylistic reliance on folk traditions. Furthermore, it discusses mutual translation activities, academic cooperation between scholars, and the contribution of such interactions to the development of shared cultural heritage.

* Filologiya fanlari doktori, professor. Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot Instituti "Azarbayjon-Turkmaniston-Oʻzbekiston adabiy aloqalari" boʻlimi mudiri, Azarbayjon, Boku almazulvi1960@mail.ru ORCID ID – 0000-0001-7991-3969

KIRISH

1979-yilda Bokuda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston adabiy-madaniy kunlari o‘tkazilganda atoqli adabiyotshunos olimning tarixi, O‘zbekiston bilan adabiyotimiz tarixi qadimgi davrlarga to‘g‘ri keladi. Zamonaviy davrda bu tadqiqotlar ko‘lami kengaydi, jumladan, fan-texnika sohasidagi hamkorligimiz juda yaqin. Atoqli o‘zbek adabiyotshunosi, professor Laziz Qayumov bilan do‘stligimiz, boshqacha aytganda, adabiyotimizning do‘stligiga aylandi. Ikki universitetning falsafa fakultetlari o‘rtasidagi 60-yillarda boshlangan hamkorlik hali ham davom etmoqda. Ma‘ruzalar va chiqishlar - qadimgi tarixga ega bo‘lgan ikkita muhim adabiyotni o‘rganish va tarqatish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ozarbayjondan kelgan talabalar o‘zbek tilida, o‘zbek talabalari esa ozarbayjon tilida oqib-o‘rganishadi. Uning amaliy, ilmiy va pedagogik jihatlari bilan bir qatorda, bu muhim siyosiy-tarbiyaviy mazmunga ham ega ekanligi ayon bo‘ladi... Munosabatlarimizdagi eng quvonarli samarlardan biri shundaki, biz Toshkent davlat universitetiga o‘qishga yuborgan shogirdlarimiz Akif Bagirov va Yashar Qosimovlar bugun akademik Vohid Zohidov va Respublika qo‘lyozmalar instituti direktori, professor Hamid Sulaymonov rahbarligida o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarini muvaffaqiyatli davom ettirmoqda. O‘sha talabalar yuborilganiga 30 yildan ortiq vaqt o‘tdi. Hozir O‘zbekiston Fanlar akademiyasida faoliyat yuritayotgan filologiya fanlari nomzodlari Akif Bagirov va Yashar Qosimovni adabiyotshunos olim sifatida har ikki davlatda ham tanib, hurmat qilishadi.

ASOSIY QISMI

2006-yil 16-martda Jahon ozarbayjonlarining II qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Bu voqea – dunyoning turli burchaklaridan kelgan ozarbayjonlarning bir joyga yig‘ilishi, uchrashuvda ishtirok etishi xalqimiz uchun katta sharaftir. Nima bo‘lganda ham, bu xalq kerak bo‘lganda yig‘ilishda to‘planishi mumkinligi jahon hamjamiyatining e‘tiborida. Bu xalq - ozarbayjonliklar butun dunyoga tarqalgan, ammo ularning vatani bitta - Ozarbayjon. Bu qurultoyning bir yutug‘i shundaki, u Navro‘z bayrami arafasida o‘tkazildi. Dunyoning turli davlatlaridan kelgan birodarlarimiz ham odamlar tinchligidan, rizq va barakalarning to‘kinligidan, bahorning iliq havosidan bahramand bo‘lib, yurt va shaharlariga jo‘shqin tuyg‘ular bilan qaytdilar. Ayni paytda Ozarbayjon olami O‘zbekistonda qardoshlik va do‘stligimiz ramzi sifatida yashaydi. O‘zbekistondan kelgan hamyurtimiz Akif Bagirov (Akif Azalp) qurultoy vakili edi.

Akif Bagirov Naxchivan Muxtor Respublikasining Shahbuz tumani Nursuv qishlog'idagi o'rta maktabni tamomlagan. Boku davlat universitetiga o'qishga kirganida u 17 yoshda edi. 2 yildan so'ng oliy ta'limni davom ettirish uchun Toshkent davlat universitetining filologiya fakultetiga yuborildi. O'shandan beri o'z taqdirini O'zbekiston – Toshkent bilan bog'lagan Akif Bag'irov hozirda u yerda Akif Azalp nomi bilan shoir sifatida ham tanilgan. Xalq yozuvchisi Anor o'zining "Ming besh yuz yillik o'g'uz she'riyati" nomli keng ko'lamli antologiyasida uni Turkistonda yashayotgan ozarbayjon shoiri sifatida taqdim etgan. 1979-82 yillarda Akif Bog'irov (Akif Azalp) O'zbekiston Fanlar akade-miyasi A.Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti aspiranturasida tahsil oldi. "Turk tilidagi she'riyatda tuyuq (poetika va janr tarixi)" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilib, filologiya fanlari nomzodi unvonini oldi. Asosan nazariyotchi olim va O'zbekiston FA katta ilmiy xodimi sifatida mashhur bo'lgan tadqiqotchi doktorlik ishini "Badiiy ideal va tarixiy haqiqat (muammo nazariyasi bo'yicha)" mavzusiga bag'ishlagan. Hozirda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Adabiyot nazariyasi bo'limi katta ilmiy xodimi. "Turkiy she'riyatda tuyuq (poetika va janr tarixi)", "Badiiy ideal va tarixiy haqiqat (muammo nazariyasi bo'yicha)" tadqiqotlari, "Ertangi kun nuri" she'riy kitobi muallifi. Akif Bag'irovni ikkinchi ona Vatanidek bog'langan O'zbekistonda ham shoir sifatida bilishadi va sevadilar. She'rlarining mavzusi turkiy dunyoga muhabbat, Ozarbayjonga muhabbatdir.

"Vətən" – dedim, damarımda alışdı qan,

"Vətən" – dedim, gecə vaxtı ağardıdan

"Vətən" – dedim, nazlı-nazlı güldü Turan

Əsrlərin uğultusu arasından.

Sənin nərən üfüqləri tutan zaman,

Qardaşların hay verdilər sıralardan.

Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan,

Tacikistan, Türkmənistan... neçə dastan.

Sən Turandan qalan şansan, Azərbaycan!

Dünya bir yan, sən bir yansan, Azərbaycan!

Akif Azalpning she'riyat sohasida erishgan yutuqlari haqida so'z borar ekan, avvalo, "Assalomu alaykum, dorning og'ochi" she'ri yodimizga tushadi. Xalq yozuvchisi Anor o'zining "Besh shoir ovozi" nomli eslatmasida shu mavzuda ijod qilgan shoirlarning she'rlarini taqdim etdi: "To'rt nafar turkistonlik shoirlar Ergash Jumanbulbul, Akif Bag'r, Rauf Parfi, To'ra Mirzo va ozarbayjon shoiri Rustam Behrudiy bir mavzuda – dor og'ochiga salom berib she'rlar yozgan".

Darhaqiqat, O‘zbekiston xalq shoiri Ergash Jumanbulbul o‘g‘li (1868-1937) “Kuntug‘mish” dostonining yig‘uvchisi va ijrochisi, xalq adabiyoti bilimdoni edi. Tadqiqotchilarning fikricha, uning otasi Juman, amakilari Jassoq, Yarlaqab o‘sha davrning mashhur baxshilari bo‘lib, xalq orasida katta obro‘-e‘tibor qozongan.

Shoirning ko‘plab naziralari, bag‘ishlovlari manbai bo‘lgan mashhur bayt – “Assalomu alaykum, dorning og‘ochi” Ergash Jumanbulbul o‘g‘li aytgan “Kuntug‘mish” dostonidandir. Akif Azalp bu mavzuni ilk bor zamonaviy she‘riyatga olib keldi (1986) va “Assalom alaykum, dorning og‘ochi” misrasining epigrafini o‘sha dostonidan olgan. Shundan so‘ng o‘zbek xalq shoiri Rauf Parfi Akif Azalpaga, o‘zbek shoiri To‘ra Mirzo esa Akif Azal va Rauf Parfiga nazira qildi.

O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azimning ta‘kidlashicha, nigohimiz azaldan ozarbayjon adabiyotiga qaratilgan, biz uni hamisha yuksak hissiyot bilan kuzatib kelganmiz, yurtimizda hamisha ozarbayjon adabiyotiga katta qiziqishni his qilganmiz... “Yosh gvardiya” jurnali bosh muharriri o‘rinbosari, shoir Mirpo‘lat Mirzo O‘zbekistonda ozarbayjon adabiyotiga doimo katta qiziqish bildiriladi, deb yozadi. Keyingi yillarda Toshkentda Usmon Qo‘chqor tarjimasida Husayn Jovidning “Topal Temur” dramasi (“Jahon adabiyoti” jurnalida), Anorning “Besh qavatli uyning oltinchi qavati” (alohida kitob holida), Elchinning “Tovuqning omon qolishi” qissasi (“Sharq yulduzi” adabiy jurnalida), shuningdek, “Ozarbayjon xalq ertaklari” (alohida kitob sifatida) nashr etilgan. O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidovning “Tomchilar”, xalq shoiri Usmon Azimning “Lo‘li qiz qo‘shig‘i” va Usmon Qo‘chqorning “Sen aldanma bu zarlarga” she‘rlari (ikkalasi ham Akif Azalp tarjimasida) “Adabiyot gazetasi”da 2005-yil 12-avgust) bosilgan.

Akif Azalp ikki tilda – ozarbayjon va o‘zbek tillarida ijod qiladi. “Vatan” nashriyotida yangi bosilgan “Turon havosi” to‘rtinchi kitobida turli yillarda har ikki tilda yozilgan she‘rlari, uning tarjimasida zamonaviy o‘zbek she‘riyatining taniqli, nufuzli namoyandalari ijodidan namunalar, shuningdek, o‘zbek, qrim, xakaz va shor xalq qo‘shiqlari tarjimalari o‘rin olgan. Xalq shoiri Fikrat Xo‘ja kitobga yozgan “Muqaddima”da “Shoirning rang-barang mavzuli, qiziqarli dunyoqarash va tafakkurga ega asarlari adabiyotimizda yangi ovoz, yangi nafas ekanligini ta‘kidlaydi.

Kitobni mashhur “Dunyo bir yon, sen bir yon, Ozarbayjon” she‘ri bilan ochishi tabiiy. Akif Azalp Ozarbayjondan uzoqda, O‘zbekistonda yashaydi. U bu she‘rni o‘sha yerda yozgan. Binobarin, sog‘inch, istak, ishq, badiiy tasvir, qiyoslash, tarixiy sahifa varaqlash, etnografik xotira,

milliy adabiy merosga murojaat, insoniy va madaniy munosabatlar bu she'rda tabiiy kechinmalardan tug'ilgan tuyg'ulardir.

Ozərbaycan tilida yozilgan kitobga kiritgan she'rlari (jami 25 ta she'r) turli mavzularga bag'ishlangan. Vatan sog'inchi, vatanni sevis, "Kelishlik, ketishlik dunyo. Ko'z ochib yumishlik dunyo", folklor xotirasi, milliy fojiamizning aksi, darveshona g'amginlik, Araz hayoli, tarixiy xotirasi yaralangan Axiskaning taqdirga yo'naltirilgan achinish, Turon ishq, bolalik xotiralari, bahor kayfiyati, do'stona ovoz, qalam, qardoshlik, Dada Qorqud bayotlari, ijtimoiy-siyosiy mazmunlar, talon-toraj qilingan va bosib olingan yurtlar nolasi, vatan xoinlariga achchiq kinoyalar, Qoracha Cho'ponning jasorati, qo'shiqlar bilan hayot sahifalari, qardoshlarga qalb so'zlari, Muhammad Araz poetikasining falsafiy-poetik ruhi, bu she'rlarning mavzusi, syujeti, mantiqiy ma'nosi, poetik tuzilishi -

*O söz deyil – yaxar ülgü olmasa,
Şeir deyil – yıxar cəngi olmasa,
Qələm deyil – didər süngü olmasa,
Çıxart məni gedər-gəlməz yoluna!*

Akif Azalpning o'zbek tilida yozilgan she'rlarini ozərbaycan tiliga shoir Abulfat Zeynalo'g'li (jami 25 ta she'r) tarjima qilgan. Bu qism shoir o'zining yoshligi – hayot muhabbatini o'tkazgan umrini yakunlab, uni Ozərbaycan qon qardoshi O'zbekistonga bag'ishlagan she'ri bilan ochildi. "Bitikdagi etiqod" she'ri turk tarixining xotirasi, Qo'rqud qo'shig'i, Atilla qudratining ovozidir.

*Yurdum Turan, aulum Nursu,
Keçdiyim yol səmalaracan,
Gündoğandan Günbatanacan,
Nisgillərə yel olan arzu.*

- qo'shig'ini yozgan shoirning tug'ilgan joyi Ozərbaycan bo'lsa-da, naslidan (bitikda) ozərbaycan bo'lgani kabi o'zbek ham, uyg'ur, qirg'iz, turkman, qozoq, tatar, boshqird, bolqar, yoqut, chuvash, gumuk, xakas, kirkuk, qoraqalpoq, gagauz, shor, karaim... bir so'z bilan aytganda turkdir –

*Mən bununla yenilməz,
Mən bununla böyüyəm!
Mən bu bilan yengilmas,
Mən bu bilan buyukman!*

"Yo'l", "Albona", "Ikki tomchi ko'z yosh", "Manzara", "Tun guliga", "Assalomu alaykum, dorning og'ochi", "Jayron suti", "Qilich va qalam", "Ummon", "Ona", "Ayolga", "Do'st qadri", "Olgishla, Ozərbaycan" va boshqa she'rlarida go'zal lirika, estetik tuyg'u, real hayotning poetik

aksini ko‘rish mumkin. Bu she‘rlardagi badiiy ifoda va tasvir sig‘imi xalq ijodi, xalq xotirasidan saralangan qo‘shiqlar kabi samimiy va sof, xalq og‘zaki ijodining soddaligi singari o‘quvchi qalbiga kirib boradi.

“Ikki tomchi ko‘z yosh” she‘ri “lirik men”ning g‘ururli va mo‘rt, titroq tuyg‘usidir. Hayoti va taqdiri ikki turkiy vatan sevgisiga parvona bo‘lgan lirik qo‘shiqdir. Ozarbayjon-O‘zbekiston – har biri ko‘z qarog‘i, biri dilning “Shashmaqom”i, biri esa “Shikasta” havosi. Agar biri – Alpomish, Muqanna ruhida o‘zining epik hayotiy kechinmalari bilan qahramonlik cho‘qqisini zabt etsa, biri Dada Qo‘rqud ruhidan quvvat olib, Bobak qasriga nur sochar, biri Nizomiy dahosi, biri Navoiy mahorati, biri Nasimiy qismati, Fuzuliy dardi, biri Ulug‘bek hikmati, Mashrab fojiasi, biri nasr olami yulduzli osmon bilan, Cho‘lpon osmonida, biri “Arshin mal alan” kuyida, Jovid shahidligi, biri osmoni musaffo turkiy yurti, boshqa biri shafaq yulduzli turkiy yurtidir. Sha‘niga ming doston, qo‘shiqlar yarashgan mamlakatlar ikki tomchi shudring misolidir.

Közərib yanacaq kirpiyim üstə,

Tələ yazısı tək iki damla yaş.

Umuman, Akif Azalp she‘riyati turk nafasi, turk ovozi, turkiy nag‘malar bilan to‘la. Bu she‘riyatda turkning tarixi, xalq og‘zaki ijodi, xarakteri, sevinchi, olami, ishq, chuqur ildiz otgan Turon muhiti –

Yürüdükçə könül deyir,

bizdən bu hava qalası,

Türkümdə Turan havası,

marşında Turan havası!

Kitobning uchinchi bo‘limiga Akif Azalpning zamonaviy o‘zbek she‘riyati – xalq shoirlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Usmon Qo‘chqor, Iqbol Mirzo tarjimalari kiritilgan. Abdulla Oripovdan tanlangan tarjimalarda “Ozarbayjon”, “Yerevan ko‘chasida”, “Bahor kunlarida kuzning havosi”, “Kulma, kulma”, “Noma‘lum bokira” she‘rlari Ozarbayjonga, Ozarbayjon go‘zalligiga, “lirik men” tushunchalariga bag‘ishlangan. Abdulla Oripovning “Ozarbayjon” she‘ri bir qancha shoirlar tomonidan ozarbayjon tiliga tarjima qilingan. Har birining o‘z ruhi, o‘z ohangi bor. Xalq shoirimiz Xalil Rizo Ulug‘turkning Abdulla Oripovdan qilgan ko‘plab tarjimalari xalqimiz qalbini shod qildi. Erkin Vohidov ijodi bilan ham dastlab Xalil Rizo Ulug‘turk va boshqa shoirlar tarjimasida tanishdik. Akif Azalp ham o‘z tarjima sahifasida bu shoirga alohida o‘rin ajratgan va dil nafasidan yoqimli tuyg‘ularni sayqallagan: “Qulluq qil – demayman”, “Yurak ummondek”, “Sovuq chordoqlar”, “Kechikmang” va “Bu keksa noxush” she‘rlarini o‘quvchilarga taqdim etadi. Erkin Vohidov she‘riyatidagi vazminlik, g‘urur, turkiy jasorat, lirik

tafakkur, siyosiy xurofot azobini tortgan sodda, begunoh insonlar, taqdiri, dardi, zamonga toqatsizlik va yo‘qolgan “kamtarlik”larni fosh qiluvchidir. Usmon Azimning shoirlik hayotining g‘amgin orzulari, lo‘li qizning lablarida shivirlagan qo‘shiqlar, oshiq-ma’shuq, g‘amgin insonlarning taqdiri, milliy tarix ifoda etilgan.

Iqbol Mirzoning oshiq qalbi uning lirik qo‘shig‘ini shunday qo‘fiyalaydi –

*Sən mənim qaragöz qaranquşumsan,
Köksüm eyvan oldu səni özləyib.*

Usmon Qo‘chqordan qilingan tarjimalar ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalarimiz she‘riyat sahifalarida yorqin porlab turgan ajoyib namunalardir.

*Eşq deyilən qismətim, nəmli
Gözlərimdə yaşa döndüm mən.
Dama – dama qüssəli, qəmli...
Bir gün, gülüm, daşa döndüm mən.*

Akif Azalpning shoirlik iste‘dodi, ulug‘turkchilikka muhabbati namunasi sifatida uning turkiy xalqlar – o‘zbek, uyg‘ur, turkman, tatar, qrim, xakas, shor xalqlari qo‘shiqlaridan tarjimalari muvaffaqiyatli va aslligi, buyuk mehnat va jasorat, boy tafakkur, bilim in‘ikosidirs.. Akif Azalp she‘riyatida ana shu tarjimalar bilan tanishar ekanmiz, qalbimizga yanada oshno bo‘ladi. Jumladan, uning “Bitikdagi e‘tiqod”, “Yo‘l” she‘rlari “...Havo bulutni yo‘rg‘alar” deb nomlangan o‘zbek xalq qo‘shig‘i bilan bir xil she‘riyat, bir ruh va qonga ega. Bunday misollarni ma‘lum darajada sanab o‘tish mumkin. Bunday she‘riy o‘xshashlik va o‘xshatishning sabablaridan biri shundaki, muallif xalq ruhiga, xalq maqollari, qo‘shiqlariga shunchalik bog‘langanki, u badiiy maktabni xalq adabiyotidan o‘zlashtirgandek ko‘rinadi. U o‘zi yashayotgan va ijod qilgan elning ruhiga yaqinroqdir. Bu tuyg‘uni uning o‘z asarlarida – ozarbayjon va o‘zbek tillaridagi she‘rlarida (tarjimalarida) ko‘rdim. Uning mash-hur “Assalomu alaykum, dorning og‘ochi” she‘rining mazmuni xalq dostonidan olingan. Shoir mavzuni shu qadar mahorat bilan she‘rlashtirganki, shundan so‘ng o‘zbek shoirlari “dorga” yozgan she‘rlarini xalq dostoni sifatida emas.

XULOSA

Akif Azalpaga nazira sifatida qalamga olganlar. Uning ijodida bunday misollar ko‘p. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi ilmiy xodimi, nazariyotchi, olim, shoir Akif Azalp she‘rlarini o‘zbek tilida yanada shirinroq, badiyroq yozadi. U ozarbayjon-o‘zbek adabiyoti sahifalarida alohida o‘rin egallaydi. Qayerda yashashimizdan qat‘iy nazar, butun dunyo bo‘ylab Ozarbayjonga bo‘lgan mehr-muhabbatni ichimizda

saqlash, uni ko‘z qorachig‘idek ko‘rish va asrab-avaylash dushmanga mukammal javobimizdir. Ha, o‘zbek-ozarbayjon adabiy-madaniy aloqalari ana shunday ijodiy munosabatlar, xalqchillik mas‘uliyati tufayli o‘zining yangi taraqqiyot bosqichini boshdan kechirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akif Azalp. Turan havasi (sheirlər). – Bakı, Vətən, 2006. – 347 səh.
2. Almaz Ülvi. Akif Azalp – şair, tədqiqatçı və tərcüməçi // “Elm”. – 2006. – 30 iyun
3. Almaz Ülvi. Dünya bir yan, sən bir yansan, Azərbaycan! (Azərbaycan sevgisi: özbəkistanlı alim haqqında) // “Xalq qəzeti”. – 2006. – 29 mart
4. Almaz Ulvi. Azerbaijani scholar-researcher, poet and translator who lived and worked in Uzbekistan. – “Azerbaijan and Azerbaijanis” (The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences). – Baku, 2007, No. 5–12, pp. 211–215.
5. Almaz Ülvi. Akif Azalp. - Ədəbi duyğularım: Portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər - II kitab (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur) – B.: Nurlan, 2008. 420 s. (s.176-187)

Tarjumon: Gulbahor ASHUROVA

Filologiya fanlari doktori

Sovet dövründə yazıçılarnın milli dil uğrunda mücadiləsinin bəzi aspektləri

Bədirxan Balaca oğlu Əhmədli*

Kalit so'zlar: Sovet davri, yozuvchilar, milliy til, Mirza Ibrohimov, kurash, ilmiy-madaniy aspektlar

Annotatsiya: Maqolada sovet davri yozuvchilarining milliy til uchun olib borgan kurashi tahlil qilinadi. Sovet davrida yozuvchilarga yuklatilgan vazifalardan biri ona tilini rivojlantirish va uni begona ta'sirlardan himoya qilish edi. Bu jarayon Ozarbayjon, Gruziya, O'zbekiston hamda boshqa sovet respublikalarida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Har birida biroz farqli bo'lsa-da, mahalliy xalqlarning tillari bir tomonlama ravishda siqib chiqilgan edi. Sovet davrida rus tili milliy tillar uchun eng katta xavf sifatida qaralgan, chunki ko'plab milliy respublikalarda rasmiy til – rus tiliga nisbatan milliy tilga kamroq e'tibor berilgan. Shu bois yozuvchi va shoirlarning vazifasi milliy tilni rivojlantirish edi. Shunday respublikalardan biri Ozarbayjon edi. Ozarbayjon yozuvchisi Mirza Ibrohimov ona tili uchun olib borgan kurashi tufayli siyosiy beqarorlikni qo'zg'atishda ayblanib, ishdan bo'shatilgan. U o'z xalqini va uning tilini chin dildan sevgan, butun umrini ularni himoya qilishga bag'ishlagan edi. M. Ibrohimovning ozarbayjon tili uchun kurashi bir necha bosqichdan iborat bo'lgan. Yozuvchi sifatida u o'z asarlarida tilning barcha boyliklaridan foydalanib, badiiy obrazlar yaratgan. Shu bilan birga, u ozarbayjon tiliga respublika va Moskva miqyosida rasmiy til maqomini berish masalasini himoya qilgan. Bu jarayon 1950-yillarni qamrab olib, keyingi bosqichlarda milliy harakat uchun turtki bo'lib xizmat qilgan. Shu tariqa, M. Ibrohimovning ozarbayjon tili uchun kurashi butun xalq ruhini yangiladi, uni jonlantirdi va keyingi bosqichlarga ruhiy jihatdan tayyorladi.

Some aspects of the soviet era writers' struggle for the cause of the national language

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu filologiya elmləri doktoru, professor

Key words: Soviet era, writers, national language, İbrahimov, struggle, aspect

Abstract: *The article investigates the struggle of the Soviet era authors for the cause of the national language. One of the missions that fell upon the writers in the Soviet period, was to solely develop the mother language and protect it from alien influences. This process had the same importance in Azerbaijan, Georgia, Uzbekistan, as well as other Soviet republics. Although it was a bit different, the language of the local peoples was being suppressed unilaterally. In the Soviet period, the Russian language was considered the greatest threat for the national languages, as in many national republics, the national language was given less importance compared to the official language – Russian. Therefore, it was the task of the writers and poets to develop the national language. One of these Republics was Azerbaijan. Azerbaijani writers Mirza İbrahimov was accused of encouraging political instability due to his struggle for the mother tongue, and he was fired from his job. He truly loved the nation he belonged to and its language, and all his life was in their defense. M. İbrahimov's struggle for Azerbaijani language is divided into a few stages. As a writers, he was employing all the richness of the language in his literary works and was creating images. He was defending the cause of receiving official language status for Azerbaijani language in the Republic and in Moscow. This process covered the 1950s and provided the stimulus for the national movement in later stage. Thus, M. İbrahimov's struggle for the Azerbaijani language renewed the spirit of the entire nation, revived it and prepared it for the next stage psychologically.*

Sovet dövründə yazıçıların üzərinə düşən bir missiya da ana dilini təkcə inkişaf etdirmək yox, həm də yad təsirlərdən qorumaq idi. Bu proses Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, eləcə də digər sovet respublikalarında eyni mahiyyət daşıyırdı. Bir az fərqli və müxtəlif şəkildə olsa da, yerli xalqların dili birtərəfli olaraq sıxışdırılırdı. Bu mərhələdə isə rus dili milli dillərə ən böyük təhlükə hesab olunurdu. Çünki bir çox milli respublikalarda dövlət dili rus dili olaraq milli dili sıxışdırmaqda idi. Bu respublikalardan biri də Azərbaycan idi. Burada bütün dövlət idarələrində rus dili hegemonluq təşkil edirdi; buna qarşı hər hansı bir təşəbbüs və mücadilə isə antirus mövqedən dəyərləndirilir, siyasi səbətsizlikdə ittiham edilirdi. Azərbaycan yazıçısı Mirzə İbrahimov da məhz bu cür ittihamlarla üz-üzə qalmış, siyasi

səbətsizlikdə günahlandırılmış, işdən çıxarılmışdı. O zaman "Böyük dayaq" romanında obrazın dilindən yazırdı: *"Ey mənim xalqım, ey mənim ümidim və pənahım. Ürəyimin istiliyi səndəndir. Fikrim işığını səndən alır. Həyatımın hər yolunun sürüşkən döngələrində qolumdan tutan, məni yıxılmağa qoymayan sən olmusan. Gözəl binalar üçün mənə daş yonduran sən eşqiindir"* (İbrahimov: 1957, s. 243). Bu, görkəmli yazıçı və ictimai xadimin dil uğrunda uzunmüddətli mübarizəsinin bədii obrazın dilindən səslənmiş təzahürüdür. O, mənsub olduğu xalqı, onun dilini çox sevmiş və həyatı boyu müdafiəsində durmuşdu.

M.İbrahimovun yaradıcılığında bədii dilin inkişaf səviyyəsi, yad mühitdən qorunması, saflaşma və dilə sonsuz sevgi, məhəbbət var. "Cənub hekayələri" ilə həsrətin və vətən eşqinin bütün rənglərini məhz bədii dilin vasitəsilə oxucuya çatdırırdı. "Gələcək gün", "Böyük dayaq", "Pərvanə" romanları ilə bədii dilin roman təfəkkürünün inkişafında yeni mərhələsi olur. Dilçi alim Qəzənfər Kazımov yazıçı dilinin yaşarılığını doğru olaraq belə təqdim edir: *"Onun bədii dilində qüsurlar tapmaq çətinlikdir. Bütün normalara riayət edən qüsursuz dil, adətən, bir növ destilə edilmiş, obrazlılıqdan məhrum dil sayılır. Lakin M.İbrahimovun bədii dili ona görə kamil və nümunəvidir ki, bu dildə normalıq və obrazlılıq vahid şəkildədir"* (Kazımov: 2008, s. 345). Yazıçı ana dilinin ədəbi normalarına son dərəcə həssaslıqla yanaşır, bütün yaradıcılığı boyu bədii dili zənginləşdirir. O, bədii dilin özünün "loqorifması"na diqqət yetirir və yazıçının vəzifəsinin ömrü boyu onu öyrənmək olduğunu yaxşı dərk edirdi. Bədii dillə bağlı belə bir fikri aktuallığını indi də qoruyub saxlayır: *"...bədii dil yalnız bədii əsərlərin dili deyildir. Obrazlı, ifadəli bədii dilin yaradıcısı hər şeydən qabaq, xalqdır. Obrazlı söz xalq dilinin ümumi qazanında qaynayıb yetişir və ancaq oradan xalq həyatı, xalq şüuru ilə birlikdə bədii ədəbiyyata keçir"* (İbrahimov, 1961, s. 236). "Yazıçının silahı dildir" formulu M.İbrahimovun məqalələrində işlətdiyi və özünün də yaradıcılığı boyu ən çox söyləndiyi ən mühüm faktorlardan biridir.

M.İbrahimov fikirlərində dil, onun tarixi və bugünü ilə bağlı aktual problemlərə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşırdı. Azərbaycan dili məsələsi yazıçını o dərəcədə məşğul etmişdir ki, yalnız bir yazıçı kimi deyil, bir ziyalı, alim kimi də münasibətini bildirmişdir. "Dilimizin inkişaf yolları haqqında" (1944) məqaləsində dilin nəzəri və tarixi problemləri yüksək professionallıqla təhlil olunur. Yazıçı burada dilin tarixinə ekskurs edir və bir xalqın inkişafındakı rolunu yüksək dəyərləndirirdi. Yazıçı üçün *"Xalq tərəqqi etdikcə, ictimai həyat təkmilləşdikcə dil də tərəqqi edir və təkmilləşir. Dil tam mənasilə canlı bir orqanizmdir..."* (İbrahimov: 1957, s. 6), -arqumenti sonrakı

yaradıcılığında öz təsdiqini tapır. Tarix göstərir ki, hər bir xalq öz sərhədləri uğrunda mübarizə ilə yanaşı, özünün mənəvi sınırları uğrunda da mücadilə aparır; bunun içərisində onun dili və ədəbiyyatı öndə gəlir. İmperiyaların hər hansı bir ərazini işğal edərkən əvvəlcə onun dilini qadağan etməsi fikri yazıçının yaşadığı ən böyük imperiyanın da mahiyyətini reallıqla əks etdirirdi. Yazıçı burada Roma, ərəb, İran imperiyalarının adını çəksə də, məntiqi nəticə yaşadığı imperiyanı da onun içinə qatırdı. Belə bir mesajını da mütləq şəkildə çatdırırdı ki, *bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı işğallara sinə gərərək öz varlığını və dilini qoruyub saxlamışdır*. Yazıçı işğalçıların bu mərhələlərdə mənəviyyatımıza vurduğu yaralara da toxunur; tarix boyu böyük sənət və *"dil abidələrimizin məhv edilməsi və talan olunması"* ağrılarını xatırladır. Azərbaycan dilinin yaxın tarixi ilə yanaşı, iki minillik dövründən bəhs edir: *"Müstəbidlər dilimizi və tariximizi məhv etmək üçün onun ən gözəl abidələrini oğurlamış, ya da yandıraraq dağıtmışlar. Buna görə ki, biz indi, məsələn iki min il qabaqkı dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərə rast gəlirik"* (İbrahimov: 1957, s. 8). Mirzə İbrahimov "Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək" (1944) məqaləsində yenidən ana dili probleminə qayıdır və bu işin məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisindən başlanmasını zəruri hesab edirdi. Yazıçı dilin gözəlliyinin qorunması ilə bağlı yenə də tarixə müraciətlə onu xalqın tükənməz xəzinəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, ədəbiyyat və dil müəllimlərinin uşaqlarda yaxşı yazmaq və danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməsi vacib amillərdən biridir.

Mirzə İbrahimov 1945-ci ilin noyabrında "Azərbaycan dili" məqaləsini yazır. Bu ona görə önəmlidir ki, məqalə Təbrizdə yazılır. Bu zaman Təbrizdə cərəyan edən hadisələr kontekstində Azərbaycan dili probleminin qaldırılmasının önəmi çoxdur. Belə ki, M.İbrahimov Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatının və milli mücadilənin başında duranlardan biri idi. Hətta onun burada "Əjdəroğlu" adı ilə əfsanəvi şəxsiyyət olaraq tanınması ilə bağlı xatirələr vardır. Yazıçı Qılman İlkin M.İbrahimovun Təbrizdəki fəaliyyətindən bəhs edərkən burada daşnakların faşistlərlə birləşərək Cənubi Azərbaycanı Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəklərinin üzərindən xətt çəkməsini xatırlayır: *"Onlar (daşnaklar-B.Ə.) Cənubi Azərbaycan adaxil olmuş ordunun tərkibindəki azərbaycanlı döyüşçülərə qarşı gizli təbliğat aparırlar. Hətta əhali içərisində şayiə yayırlar ki, Cənubi Azərbaycan tezliklə Ermənistanla qatılacaqdır. Bununla əlaqədar Mirzə (İbrahimov-B.Ə.) məni çağıraraq bu mövzuda qəzetdə ("Vətən yolu" qəzeti nəzərdə tutulur-B.Ə.) çıxış*

etməyi tapşırırdı. Mən yayılan xəbərləri daha dərinlən araşdırıb
öyrəndikdən sonra qəzetin növbəti sayında "Daşnaklar faşist
agentləridir" adlı məqalə ilə çıxış etdim" (Qılıman: 2008, s. 142).

Cənubi Azərbaycanın milli azadlıq mücadiləsinin bədii səlnaməsi
isə yazıçının "Gələcək gün" romanında realist şəkildə təsvir edilib. Buna
görədir ki, yazıçının burada yazdığı "Azərbaycan dili" məqaləsi təsadüfi
xarakter daşıyırdı. Yazıçı məqalənin əvvəlində "Dil bir xalqın mənəvi
cəhətdən birləşməsində, öz həyat və mübarizəsini təşkil etməsində
qüdrətli bir vasitə və silahdır", -qənaətinə gəlir və müstəmləkəçilik və
işğalçılıq meyillərini pisləyirdi. M.İbrahimovun bir-birinin ardınca
yazdığı Azərbaycan dili məqalələri təsirsiz qalmır; 40-cı illərin sonu 50-
ci illərin əvvəllərində məhz elə Mirzə İbrahimovun sədrliyi ilə keçən
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin müşavirəsində
respublikanın bütün idarə və müəssisələrinin Azərbaycan dilinə
keçməsinə təmin etmək üçün 15 nəfərdən ibarət komissiya yaradılması
barədə qərar qəbul edilir. Komissiyaya Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov
və başqaları daxil olmuşdu (ARPII: s. 54). Dil məsələsinə getdikcə
cəmiyyətdə də diqqət artırdı. İdarələrdə ərizələrin Azərbaycan dilində
qəbul olunmaması zamanı etirazlar az olmurdu. İkinci tərəfdən
Gürcüstanın və Ermənistanın öz ərazilərində dövlət idarələrində ana
dilində yazışmaları Azərbaycanda da tez-tez səsləndirilməyə başladı.
Kiril əlifbasına keçərkən Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına
uyğun olmayan "Я", "Ю", "Е" hərflərinin məqsəduyğun olmadığı da
elmi məqalələrdə ifadə olunurdu. Rus dilinin orta məktəblərdə 5-ci
sınıfdan tədris olunması da ana dilinin öyrənilməsinə öz təsirini
göstərirdi.

50-ci illərdə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri işləyən M.İbrahimov
dil ətrafında cərəyan edən hadisələrin baş rejissoru idi. 1956-cı ilin
iyulunda Moskvaya gedərək bu məsələni SSRİ Ali Sovetinin sədri
K.Y.Vorişilovla razılaşdırmaq onun üzərinə düşür: "1956-cı il iyul ayının
ilk günlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı
Konstitusiyaya təklif edilən dəyişikliklərin layihəsi Azərbaycan KP MK-da
müzakirə edilib yekdilliklə bəyanıldı və M.İbrahimova tapşırıldı ki,
məsələni SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyəti ilə razılaşdırsın. M.İbrahimov elə
həmin ay iyulun 17-də Moskvada olarkən bu işin öhdəsindən gəldi"
(Həsənlı: 2008, s. 142). Moskvadan qayıdan M.İbrahimov Azərbaycan
KP MK-ya göndərdiyi məktubunda yenə də xalqın tarixinə müracət
edərək işğalçıların uzun müddət xalqı "zölm və təzyiq" altında
saxlasalar da, Azərbaycanın milli istiqlalını, dövlət və mədəniyyətini
məhv etməyə çalışdıqlarını, lakin buna nail ola bilmədiklərini yazır və
indiki dövlətin milli siyasətinin də buna yol vermədiyini qətiyyətlə

bildirirdi: *“Sovet dövründə əldə etdiyimiz böyük qələbələrdən biri Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsinə qalxmasıdır. İstər kənd, rayon, şəhər partiya və sovet təşkilatlarında istərsə respublika təşkilatlarında Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənir. Söz yox ki, getdikcə bu vəziyyət genişlənəcək və möhkəmlənəcəkdir. Bu vəziyyət respublikanın Konstitusiyasında əks olunmalıdır”* (İbrahimov: 1956, v. 114). M.İbrahimov məktubunda Konstitusiyaya ediləcək əlavəni Ali Sovetin həmin il avqustun 15-də keçiriləcək sessiyasında müzakirə etməyi məsləhət görürdü. Sessiyada Konstitusiyaya əlavə qəbul edildi və bununla da Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili statusu aldı.

Bu illəri Mirzə İbrahimovun həyatının və fəaliyyətinin ən məhsuldar və qızıl dövrü kimi səciyyələndirmək olar. 1957-ci ildə Nazim Hikmətin Bakıya gəlişi zamanı respublika cəmiyyəti ilə görüşlərinin əksəriyyətində onu M.İbrahimov müşayiət edirdi. Yazıçı Nəhid Hacıadə yazır: *“Mirzə İbrahimov idarə və müəssisələrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi haqqında fərman imzalamışdı. Sovetlər Birliyinin dünyaya meydan oxuduğu, rus şovinizminin tüğyan etdiyi bir vaxtda bunun necə böyük risk, hünər və qəhrəmanlıq tələb etdiyini hamı yaxşı başa düşürdü”* (Hacıadə: 2008, s. 171). N.Hacıadənin yazdığına görə Nazim Hikmət universitetdəki tələbələrə görüşünə də Mirzə İbrahimovla gəlir. Məhz bu görüşün Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri ilə bağlı çoxlu fikirlər vardır. Universitetdə divarlara vurulmuş lövhələrin heç birində rus dilində yazılmış elanlara rast gəlmək mümkün deyildi. Bununla onlar Nazim Hikmət və Mirzə İbrahimova *“Biz sizin yolunuzu tutmuşuq”*,-məsajını verirdilər. M.İbrahimovun bu zaman gənclər arasında çox məşhur olduğu ilə bağlı plenum iştirakçılarından birinin çıxışında deyilirdi: *“Onlar bir sıra millətçi dalğalar qaldırıblar və İbrahimov yoldaş bu məsələnin təşəbbüskarı olduğu üçün istər-istəməz onu özlərinin milli qəhrəmanına çeviriblər. Adamların bir hissəsi, xüsusən gənclər, tələbələr buna uyublar. Mirzə İbrahimov hər dəfə çıxış eləyərkən sürəkli və uzun müddət kəsilməyən alqışlar da bundan irəli gəlir”* (İbrahimov: 1991, s. 118).

Mirzə İbrahimovun mübarizəsi öz nəticəsini verir və Azərbaycan dilinin dövlət statusu Konstitusiyada öz əksini tapır. Lakin M.İbrahimovun işi bununla bitmir, bəlkə əksinə, bundan sonra başlayır. Çünki Konstitusiyaya dil ilə bağlı bu əlavəyə ermənilər və digər millətlərin öyrədilmiş nümayəndələri qarşı çıxaraq Azərbaycanın *“Lenin milli siyasətini”* kobud surətdə pozduğuna dair həm mərkəzə məktublar yazırlar, həm də ermənicə və rusca çıxan qəzetlərdə etirazlarını bildirirdilər. Guya bu qanunun qəbul edilməsi respublikada

millətçiliyin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Görünür, bütün bunlar Mirzə İbrahimovu yenidən bu məsələyə qayıtmağa vadar etmiş və 1956-cı ildə "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsi ilə çıxış etmişdir. Bu məqalə yazıcının əvvəlki məqalələrin-dən kiçik olsa da, siyasi tutumu və ictimai rezonansı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yazıcının fikrincə, yalnız azadlıq və bərabərlik olan yerdə özünün böyük və yaradıcı, insani mahiyyətini tam olaraq meydana çıxara bilir. Zor olan yerdə isə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır: *"Müstəbid quruluşların tarixi aydın sübut edir ki, zor və təzyiq cəmiyyətdə ancaq ikiüzlülüğü, riyakarlığı, şübhə və etimadsızlığı artırır. Təzyiq altında olan millətlə təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişigözl sözlər belə burada kömək etmir"* (İbrahimov: 1956). M.İbrahimov sovet cəmiyyətinin adını çəkmir, ancaq bütün dedikləri Azərbaycan dili və xalqa qarşı münasibəti olduğu kimi göstərirdi. Yazıçı Britaniya birliyini ("Britaniya millətlər birliyi") misal çəkir və bu birliyin imperialist üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulduğunu deyir. Ona görə də bu birlikdə mübarizə səngimir və qurtarmır, əksinə getdikcə qızışır. Gəlidi qənaət də Azərbaycan dilinin bugününü aydın əks etdirirdi: *"...bu mübarizə o zaman qurtara bilər ki, bu xalqlar həqiqi azadlığını əldə etsin, bu zaman həqiqi dostluq və birlik yarana bilər"* (İbrahimov: 1956).

Bu fikirlərdən dərhal sonra M.İbrahimov çar Rusiyasının qeyri rus xalqları *"ən kobud və vəhşi jandarm üsulu"* ilə əzmə siyasətini kəskin şəkildə tənqid edir və onun milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkətini pisləyir. Çarizm Rusiyasının hətta milli qırğınlar törətdiyini, başqa xalqları məhv etmək və imperiya içərisində *"əritmək"* məqsədilə rusları zorla ucqarlara köçürdüyünü yada salır. Əlbəttə, sovet dövründə "inqilab"dan əvvəlki dövr rəsmi siyasətdə bu və ya digər şəkildə tənqid edilirdi, ancaq M.İbrahimovun məqaləsində qoyduğu imperiya və milli dil məsələsi bu şəkildə heç zaman tənqid obyektı olmamışdı. Azərbaycan xalqının öz dilini xarici işğalçıların hücumundan qoruyub saxladığını, ona ana dilini unutturmağa çalışanların isə xalqın nifrətindən başqa bir şey qazanmadığını bildirirdi. M.İbrahimov bundan sonra sovet dövrünə keçir və bu dövrdə də vəziyyətin dəyişmədiyini aydın olur. Aydın olur ki, sovet dövrünün ilk onilliyində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi: *"Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə və laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara an dilində*

cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır" (İbrahimov: 1956). M.İbrahimov indiki zamanda Azərbaycanca *"bir xalqın yüksəlməsi"*nin *"o birinin əzilməsi"* hesabına ola bilməsinə mümkünsüz hesab edərək qəti şəkildə hökm verirdi: *"Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur"* (İbrahimov: 1956).

M.İbrahimov bu fikirlərində mənsub olduğu xalqın böyük həqiqətləri ifadə edirdi. "Kommunist" qəzetinin ilk səhifəsində *"Azərbaycan dili dövlət idarələri-ndə"* məqaləsini dərc etdirməsi onun bu yolda dönməz olduğundan xəbər verirdi. Bu, həm də həyatını riskə atması demək idi. Məqalənin Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi Yakovlev tərəfindən tərcümə etdirilərək Moskvaya göndərilməsi və ondan sonra mərkəzdən gələn təlimatlarla yazıçıya və respublika rəhbərliyinə qarşı hücumlar məsələnin nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğundan xəbər verirdi.

1959-cu ilin fevralında Moskva nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan KP MK-da keçirilən plenum, əslində Mirzə İbrahimova qurulmuş məhkəmədən başqa bir şey deyildi. Buna baxmayaraq, M.İbrahimov əvvəlki mövqeyindən bir addım da olsun geri çəkilmir. Plenumdakı çıxışında Ali Sovetə işə gələndə hər həftə onlarla adamın şikayətini aldığı və yerli dilə göstərilən etinasızlığın dil uğrunda mübarizəyə başlamağın zəruriliyini bir daha təsdiq edərək *"Biz belə işlərə qarışmalı, ona qarşı çıxış eləməli idik"*, -deyir. M.İbrahimov fikrini yenə də müqayisə ilə əsaslandırır: *"Əgər mən Hindistanı görməsəydim, İranda, Finlandiyada və başa ölkələrdə olmasaydım, görməzdim ki, orada nələr baş verir, kiçik xalqlar necə əzilir, onların dilləri necə sıxışdırılır"* (İbrahimov, 1991, s. 114). Yarım saatlıq çıxışında natiq dil uğrunda mübarizəsində doğru yolda olduğunu bir daha təsdiqləyir. Onun bu nitqini Xeyrulla Əliyev Xosrov Ruzbehin müdafiə nitqi ilə müqayisə edərək yazır: *"O vaxtlar heç yerdə işləməyən, öz taleyi ilə yenə də üz-üzə tək qalmış Mirzə İbrahimovun plenumda çıxışı lap Xosrov Ruzbehin "müdafiə nitqi" kimi bağlı salonları yararaq bütün ölkədə əks-səda doğurmuşdu. O, çıxış deyildi, şəhidlik zirvəsinin fəthi idi. İndi o təlatümlü dənizdə ağaran tənha yelkəni deyil, nəhəng mühərrikli buzqıran gəmini xatırladırdı"* (Əliyev: 2008, s. 373).

Müzakirənin sonunda yenidən söz alan M.İbrahimov iyirmi ilə qədər mübarizəsini apardığı Azərbaycan dili siyasətinin arxasında durur və geri çəkilmir. Onun üçün *"dil məsələsi çox böyük və vacib məsələdir"*.

Onun fikrincə, bu məsələdə cəsarətli hərəkət etmək lazımdır. O, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya əlavə edilməsini *"böyük addım"* hesab edir. Ancaq görünür ki, M.İbrahimovu bu milli ideyanın həyata keçirilməsində yarı yolda qoyanlar da olmuşdur. "Ölüm-dirim" məsələsinə çevrilən bu plenumda özünün tək qaldığını, onu bu yolda tək qoyanlara açıq şəkildə etiraz edirdi. Moskvadan gələn partiya funksionerləri məsələni araşdıraraq bu nəticəyə gəldilər ki, məsələyə yenidən baxılmalıdır. Onların yazdığı arayışda ən çox tənqid olunan Mirzə İbrahimov idi. Bəzi milli ziyalılar da çıxışlarında M.İbrahimovu tənqid edərək onun məqaləsinin *"millətçi ünsürlərə və demaqoqlara"* öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün bəhanə verdiyi qənaətinə gəlirdi. Azərbaycan KP MK-da keçirilən məsələnin yenidən müzakirəsi zamanı M.İbrahimova qarşı hər cür ittihamlar səsləndirilir. Bu çıxışların əsas məğzi M.İbrahimovun buraxdığı səhvləri boynuna alması və onu kəskin tənqid üzərində qurulmuşdu.

Mirzə İbrahimov indi iki mövqeyə qarşı döyüşürdü; həm qeyri millətlərin hücumlarına sinə gərir, həm də milli "ziyalılar"ın ona qarşı hücumlarına kəskin cavablar verirdi. Xüsusilə, 1959-cu il plenumunda ona qarşı hücumlar çoxalmağa başladı. Bəziləri bunun "tələsik" olduğu qənaətinə gəlir, "ehtiyatlı olmağı" tövsiyə edirdilər. Kənddən gəlmiş bir partiyaçı isə: *"Məgər bütün məsələ "Я", "Ю", "Е" hərflərinin yazılışının dəyişdirilməsinin başındadır? Bu məqalənin çap olunması doğrudan da millətçilik hisslərinin qızıqdırmaq məqsədini güdür. Bu isə yaxşı məqsəd deyil"*, -deyə yazıçını günahlandırırdı. Çıxışların birində *"Mənə belə gəlir ki, bundan xırda burjuva, millətçilik təmayülünün üfunətli qoxusu gəlir"*, - fikri səsləndirilmişdi. Biri isə bütün bunları mənasız hesab edərək *"Dillə bağlı milli müstəsnalıq, yaxud dilin sıxışdırılması haqqında söhbətlər nəyə lazımdır?"*, -deyirdi. Yaxud: *"Sizin çıxışınız (M.İbrahimov nəzərdə tutulur-B.Ə.) dəyəri bir qəpik olan hiylənin nəticəsidir"*, *"Əslində bu, qaş qayıran yerdə göz çıxarmaqdır"*, *"Onun fikirləri təmiz kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsidir"*, *"Bu qoxumuş niyyətlərdir..."* kimi fikirlər səsləndirilirdi. Biri isə uzun müddətdir respublikada olmadığından və Azərbaycan dilini az bildiyini etiraf edərək M.İbrahimovun çıxışını *"arqumentsiz"* və *"əsassız"* hesab edirdi: *"Nəyə görə siz bizim respublikanın məsələlərinin həllinə dal qapıdan girirsiniz? Əsas qapıdan girin. Görün bizim sənayedə nələr yaradılıb"*. Biri isə sanki bu mübarizənin xalqa heç bir dəxli yoxmuş kimi: *"Bizdə Azərbaycan dilinə qarşı mübarizə aparan kimdir ki? Yoldaş Mirzə İbrahimov, siz Azərbaycan dili uğrunda kiminlə ölüm-dirim mübarizəsi aparmaq istəyirsiniz?"*, -deyə yazıçını günahlandırırdı. Ən dəhşətli isə o idi ki, onunla bu yola çıxmış bir çox vəzifəli büro üzvləri plenumda yazıçını tək qoymuşdular. Rayonlardan birinin partiya

komitə katibinin çıxışı isə lap 30-cu illəri xatırladırdı: *"Bizdə M.İbrahimov kimi yazıçılar çoxdur. Təklif eləyirəm ki, onlar kənddə işləməyə göndəriləsinlər. Qoy onlar kənddə yaşayaraq müəyyən vəzifə tutsunlar və bundan sonra yazsınlar (alqışlar)."* Həmin çıxışçı bir alqışı da nitqinin sonunda alır: *"Onun (M.İbrahimovun-B.Ə.) fikirləri təmiz kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsidir. Mən bəyan eləyə bilərəm ki, Azərbaycan partiya təşkilatı Bakı partiya təşkilatı həmişə Lenin partiyasının qabaqcıl dəstəsi olmuş və əbədi olaraq belə qalacaqdır. Yaşasın beynəlmiləçilik! (alqışlar)"* (İbrahimov: 1991, s. 119-120). Maraqlı burasındadır ki, milli "ziyalılar"dan fərqli olaraq Moskvadan plenuma göndərilmiş MK Rəyasət Heyətinin üzvü N.Mühiddinov M.İbrahimovun bu mübarizəsini təqdir etməsə də, ona "əziz İbrahimov", "ağıllı adam", "görməli yazıçı", "bədi söz ustası", "Azərbaycandan kənarda da yaxşı tanınan" və s. epitetlərlə böyük hörmətini gizlətməmişdi. Halbuki bu cür epitetlər "milli ziyalıların" nitqində yox dərəcəsində idi. M.İbrahimovun bu qeyri-bərabər mübarizəsində yeganə silahı intellekti, elmi-nəzəri erudisiyası, yapışdığı yeganə arqument isə, nə qədər qəribə də olsa, "Lenin milli siyasəti" idi. Çoxları onun bu arqumentləri qarşısında aciz qalırdı... M.İbrahimov onların hər birinin cavabını elmi-nəzəri və diplomatik şəkildə verirdi: *"Respublika prokuroru yarı azərbaycanca, yarı rusca danışır dil məsələsinin Konstitusiyaya salınmasının ümumittifaq qanunvericiliyi mövqeyindən yanaşmaq təklifi ilə çıxış etmişdi. Əslində mənfi mövqeyini gizlətməmişdi. Mirzə müəllim ona milli siyasəti yaxşı öyrənməyi məsləhət gördü"* (Əlibəyov: 2008, s. 385).

M.İbrahimovun müzakirədəki son çıxışı böyük bir vətəndaşlıq dərəsi və cəsarət rəmzidir: *"Mənim vətəndaşlıq vəzifəm mənə diktə etdi ki, Azərbaycan dilinin tətbiqi haqqında çətin məsələni qaldırım. Mən öz fəaliyyətimlə bağlı adamlarla, ziyalılarla daha çox ünsiyyətdə oluram, ona görə vicdanım mənə diktə etdi ki, insanların ürəyində narazılıq yaratmış bu anormal vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün tədbir görmək lazımdır, məhz bu vəziyyət mənə məcbur etdi ki, öz fikrimi deyim"* (İbrahimov: 1956, v. 95). Sonralar bu çıxışı ilə bağlı N.Xəzri yazırdı: *"Görün, öz ana dili uğrunda mübarizə aparmaq istəyən yazıçıya necə ittihamlar verilirdi. Mirzə müəllim plenumda çıxış etdi. Özünəxas olan məntiqə, cəsarətə, mərdliklə... Lakin o dövrdə mərdlik kimə lazım idi? Hər şeyi partiya həll edirdi. Və o, Ali Sovetin sədrliyindən götürüldü"* (Xəzri, 2008, s. 59).

M.İbrahimov çıxışında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasından yaranan çətinliklərlə bağlı da fikirlərini bildirdi. Ən əsas məsələ, bütün ittihamların ona qarşı yönəlməsinə baxmayaraq, özünü

mərdliklə müdafiə edir, məsələnin xalqın məsələsi olduğunu və böyük bir ədalətsizliyə yol verildiyini bütün varlığıyla dərk edirdi. Bu isə onun məqalələrindəki nəzəri mövqedən və əməli fəaliyyətindən bir addım da geri çəkilməməsini göstərirdi. Bununla bağlı sonuncu "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsi də kəskin tənqiddə məruz qalmasına baxmayaraq, o yenə də mövqeyində qalırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında "Azərbaycan dili" məqalələr toplusundan ibarət kitabının nəşr edilməsi Mirzə İbrahimovun bu məsələyə nə qədər böyük önəm verdiyini və öz mövqeyində qaldığını sübut edirdi. "Azərbaycan dili" kitabı xalq tərəfindən olduqca rəğbətlə qarşılanırsa da, antiazərbaycanlılar tərəfindən tənqid edildi və bunun müəyyən nəticələri də oldu. Bütün bunlar Azərbaycan dili məsələsinin sıradan bir iş olmadığını və əsl qəhrəmanlıq, böyük vətəndaşlıq və cəsarət tələb etdiyini göstərirdi. Azərbaycan idarə və təşkilatlarında məktublaşma və sənədləşmənin Azərbaycan dilində olması milli ruhun ifadəsi oldu. Lakin imperiya siyasəti buna dözə bilmədi, onu *"xalqlar dostluğuna qəsd etməkdə"*, *"millətçilikdə"* *"öz vəzifəsindən sui-istifadə etməkdə"* günahlandırırtdılar. 1959-cu ildə keçirilmiş plenumda isə MK-nın ideoloji işlər üzrə katibi çıxışında M.İbrahimovun kütləvi surətdə buraxılmış "Azərbaycan dili" kitabından MK bürosunun xəbəri olmadığını iddia edir və *"həmin məqalələrin nəşri zəhmətkeşlərin, gənclərimizin tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur"*, -qənaətinə gəlirdi.

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi uğurla nəticələndi; Azərbaycan dili Konstitusiyada dövlət dili statusu aldı. Baxmayaraq ki, bu işdə müəyyən ləngimələr, qarşısına çəkilən sədlər də oldu. Bütövlükdə, Azərbaycan dili uğrunda mübarizə xalqın milli mücadilə əzmini bərpa etdi. Bunun qarşılığında isə Mirzə İbrahimovun şəxsi həyatında ağır günlər başladı. Azərbaycan Ali Sovetinin sədri vəzifəsindən çıxarıldı, "millətçi" damğası vuruldu, bir müddət işsiz qaldı və gələcək fəaliyyətində əngəllərlə qarşılaşdı. Onun Azərbaycan dili ilə bağlı yazdığı nəzəri məqalələri, Ali Sovetdə işlədiyi vaxt qaldırdığı dil məsələsi-Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməsi həyatının ən mənalı anları, fəaliyyətinin vacib mərhələsi və göstərdiyi vətəndaşlıq zirvəsi idi. Buna görə ona nə qədər ittihamlar edilsə də, işdən çıxarılsa da, vəzifə verilməsə də, onu sındırmaq, əzmək istəyənlər olsa da, yazıçı heç zaman sınımadı. Yazıcının bu dövrü haqqında qızı Sevdə İbrahimova yazır: *"Lakin atamın möhkəm iradəsi, dayanatı, mərdliyi, cəsarəti və xalqına olan böyük məhəbbəti onu öz əqidəsində, öz prinsiplərində daha da möhkəmlətdi."*

Xatirimdədir, o ağır zamanda ona adı, tanımadığı adamlar zəng edir, ona öz məhəbbətlərini, dərin hörmətlərini bildirirdilər. Deyirdilər ki:

"Mirzə müəllim, biz sizinləyik, biz sizin pərəstişkarlarınızıq. Siz yazın-yaradın. Siz xalqın oğlusunuz" (İbrahimova, 2008, s. 31). Lakin elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı bütün varlığıyla xalqına, onun tarixinə, dilinə bağlıydı və hər zaman da xalqı onu ən çətin vəziyyətdən belə çıxarırdı. Yazıçı özü isə həyatının bu günlərini "Böyük dayaq" romanında belə ifadə edirdi: *"Alçaq əllər, məni uçuruma itələyəndə dadıma sən çatmışsan, amansız qorxu başımın üstünü alaraq məni ağır fikirlərə saldıqı zaman, xoş günün döndük dostları, zəif və qorxaq yoldaşlar məndən üz döndərdiyi zaman yeganə dayanacağım sən olmusan"* (İbrahimov, 1957, s. 243). M.İbrahimovun Azərbaycan dili siyasəti bir çox respublikalarda da öz əks-sədasını verdi. Pribaltika respublikalarının bu təcürə-bəyə istinad etmələri imperiya siyasətini qorxuya saldı və dərhal hərəkətə keç-dilər. Bunun üçün qeyri-azərbaycanlıların etiraz məktublarından da ustalıqla isti-fadə edildi. Sonrakı proseslərdə milli mücadilə yolunda tək qalan yazıçı bunun bədəlini işdən çıxması və "millətçilik" damğası ilə töhmətləndirilməklə ödəyir: *"O, bu məsələnin zəruriliyini dərk etməklə kifayətlənmədi, əməli addımlar atdı, sonra isə çoxları onu düzgün başa düşməsələr, qəbul etməsələr də, tərəf-darlarının bəziləri "hava dəyişəndə" əleyhdarlarına çevrilsələr də, həmişə öz dediyinin üstündə dayandı"* (Qriç: 1991, s. 111). Əlbəttə, həyat da onun müca-diləsinin doğruluğunu sübut etdi və müstəqillik uğrunda mübarizəyə təkan verdi.

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mücadiləsi bütöv bir xalqın ruhunu yenilədi, dirçəltdi, onu psixoloji cəhətdən yeni mərhələyə hazırladı. Ana dili ideyası artıq cəmiyyətə elə sirayət etmişdi ki, onu xalqın yaddaşından silmək, təmizləmək mümkün deyildi. 80-ci illərin demokratik hərəkətində onun dil uğrunda milli mücadiləsinin böyük rolu olmuşdu.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- Ibrahimov M. Böyük dayaq (roman). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957, 582 s.
Kazımov Q. Mirzə İbrahimov və dilmiz/Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 344-353
İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən (məqalələr). Bakı, Azərnəşr, 1961, 524 s.
İbrahimov M. Azərbaycan dili (məqalələr). Bakı, EA nəşriyyatı 1957, 74 s.
Qılman İ. Unudulmaz insan// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 141-145
ARPII SPIHDA, fond 1, iş 228, s. 43, v. 54
Həsənlı C. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1956). Bakı, Adiloğlu, 2008, 544 s.
İbrahimov M. Azərbaycan KP MK-ya/ARPII SPIHDA, 1956, f.1, s. 43, i. 87, v. 113-116.

İbrahimov M. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. Kommunist, 1956, 26 oktyabr

M.İbrahimovun Azərbaycan KP MK-da çıxışı. ARPIİ SPIHDA, 1956, f.1, s. 44, iş 50, v. 90-94.

Əlibəyov C. Mirzə İbrahimov və qəribə taleyin gerçəkliyi// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 379-393.

İbrahimova S. Atama çatmayan məktub//Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 29-36.

Qriç A. Otuz ildən sonra//İbrahimov M. Ana dili-hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 108-131.

Xəzri N. Mehriban, qayğıkeş insan//Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 56-61.

Hacızadə N. Xalq ürəyinin tərcümanı// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 167-178.

Əliyev X. Mirzə İbrahimov: sözü və özü ürəklərdə// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 366-378.

İbrahimov M. Ana dili-hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

Qıpçaqların tarixi etnogenezi haqqında şərq mənbələri

Könül İbrahim qızı Səmədova*

Kalit so'zlar: Qıpchoqlar, etnogenezi, şərq mənbələri, tarix, Dashti-Qıpchoq

Annotatsiya: Qıpchoqlar türk dünyasının tarixi və etnik xəritəsində mühim o'rin egallayan köçmən qabilalardandır. Ular şərq və g'ərbi mənbələrdə geniş təqdim olunur, lakin bu məlumatlar çox vaxt parçalanmış və müxtəlif şəkildə verilir. Məqalədə qədim türk, ərəb-fars, xitoy və rus-yevropa mənbələrinə əsaslanaraq, qıpchoqların etnogenezi, coğrafi yayılması və tarixi hadisələrdə rolunu ümumiləşdirilir. Əsas e'tibor qıpchoq adının gəlişişi, qədim mənbələrdə təsvirləri və Kavkaz köçməsi prosesinə yönəldir.

EASTERN SOURCES ON THE HISTORICAL ETHNOGENESIS OF THE QIPCHAQS

Key words: Qipchaqs, ethnogenesis, Eastern sources, history, Dasht-i Qipchaq.

Abstract: The Qipchaqs are one of the nomadic tribes that hold an important place in the historical and ethnic map of the Turkic world. They are widely mentioned in both Eastern and Western sources; however, this information is often scattered and presented in various forms. Based on ancient Turkic, Arabic-Persian, Chinese, and Russian-European sources, the article summarizes the ethnogenesis, geographical distribution, and role of the Qipchaqs in historical events. The main focus is on the origin of the name "Qipchaq," its descriptions in early sources, and the migration process to the Caucasus.

Qıpçaqlar tarixin müxtəlif dövrlərində geniş ərazilərdə məskunlaşmış və bir çox xalqlarla qarışmışlar. Onlar haqqında bilgilər Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş ərəb-fars və Çin salnamələrinə qədər müxtəlif mənbələrdə yer alır. Lakin bu məlumatlar uzun müddət sistemli təqdim edildiyindən, etnogenezin tədqiqi bu gün də aktual olaraq qalır.

Qıpçaqların tarixi və etnogenezi haqqında məlumatlar müxtəlif dövrlərdə və fərqli mədəniyyətlərə mənsub qaynaqlarda qeydə alınmışdır. Lakin bu mənbələr uzun müddət sistemli şəkildə araşdırılmadığından, qıpchaq tarixinin elmi şəkildə rekonstruksiyası üçün mənbələrin düzgün təsnifatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

* f.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
samedovakonul74@mail.ru ORCID ID: 0000-0003-4061-9775

Azərbaycanlı tədqiqatçı Lələ Əliyeva bu məqsədlə mövcud qaynaqları dörd əsas qrupa ayırmışdır və bu təsnifat müasir qıpçaqşünaslıqda geniş şəkildə istifadə olunur[1].

Birinci qrupa bilavasitə türkcə yazılmış və ya qədim türk xalqlarına aid yazılı abidələr daxildir. Burada ilk növbədə Orxon-Yenisey yazılı abidələri xüsusi yer tutur. Bu abidələrdə qıpçaqların birbaşa adı çəkilməsə də, onların etnik-mədəni mühiti və digər tayfalarla qarşılıqlı əlaqələri haqqında mühüm məlumatlar mövcuddur. Eyni zamanda, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri Qıpçaq dilinin və leksikasının öyrənilməsi baxımından ən dəyərli mənbələrdən biridir. Kaşğari burada qıpçaq türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini qeyd edir, bəzi söz və ifadələrin digər türk ləhcələrindən fərqləndiyini göstərir. Türkdilli mənbələrə həmçinin "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı da daxildir. Bu abidə qıpçaq tayfalarının oğuzlarla yaxınlığı, mədəni və etnik əlaqələri baxımından qiymətli folklor-tarixi bilgilər təqdim edir.

İkinci qrup Çin xronikaları və coğrafi yazılarıdır. Qədim Çin salnamələri Orta Asiyanın və Altay bölgəsinin etnik mənzərəsi haqqında olduqca zəngin məlumat verir. Burada Qıpçaqlar "kebis" və ya "kibisi" adları ilə qeyd olunur. Çin müəllifləri onların yaşayış arealı, həyat tərz, hərbi gücü və digər tayfalarla münasibətləri haqqında sistemli bilgilər saxlamışlar. Məşhur çinli türkoloq Shen Shunmiyen "Pei-shi"-nin 99-cu hissəsində Altay dağlarının qərbində yaşayan qəbilələrin siyahısını təqdim edərkən Qıpçaqları xüsusi olaraq qeyd etmiş və onların adının fonetik təhlilini vermişdir. Çin mənbələri həm də Qıpçaqların əfsanəvi mənşəyi və totemik inancları ilə bağlı rəvayətlərin qorunub saxlandığı nadir yazılı mənbələrdir.

Üçüncü qrupa ərəb və fars dilində yazılmış orta əsr coğrafi, tarixi və səyyah mənbələri daxildir. Bu mənbələr Qıpçaqlar haqqında ən erkən və sistemli yazılı məlumatları təqdim edir. Onlardan ən önəmlisi İbn Xordadbehin "Kitab el-mesalik vəl-memalik" (Yollar və ölkələr kitabı) adlı əsəridir. Müəllif burada Qıpçaqların yaşadıkları əraziləri, strateji yolları və coğrafi mövqelərini aydın təsvir edir. Digər mühüm qaynaq Tamim ibn Bahrın IX əsrdə etdiyi səyahətlərə dair qeydlərdir. Onun məlumatları Qıpçaqların yerləşmə arealı, sosial quruluşu və qonşu tayfalarla münasibətlərini öyrənmək üçün yeganə ilkin qaynaqlardan biridir. Kudama ibn Cəfər və digər ərəb-fars müəllifləri də bu bilgiləri ya təkrar etmiş, ya da öz müşahidələrini əlavə etmişlər. Ərəb və fars mənbələri həm yazılı tarix, həm də canlı şahidlik və səyyah qeydləri baxımından qıpçaq etnogenezi üçün əvəzsizdir.

Dördüncü qrup Qıpçaqlar haqqında məlumat verən rus salnamələri, Bizans, latın, yunan, macar və digər Avropa müəlliflərinin

əsərlərini əhatə edir. Qıpçaq adı ilk dəfə rus-slavyan mənbələrində qeydə alınmış və burada "polovets", "plavets", "kun" kimi müxtəlif formalarla işlədilmişdir. Bu mənbələrdə əsasən Qıpçaqların hərbi yürüşləri, Şərqi Avropa xalqları ilə siyasi-mədəni əlaqələri və köç marşrutları haqqında məlumatlar yer alır. Bizans və latın mənbələri isə Qıpçaqların Qara dəniz hövzəsindəki fəaliyyətinə, xristian dünyası ilə münasibətlərinə və Gürcüstan vasitəsilə Qafqaza daxil olmasına dair dəyərli bilgilər təqdim edir.

Ərəb-fars qaynaqları Qıpçaqlar haqqında ən erkən və sistemli məlumatları verir. Xüsusilə İbn Xordadbehin "Kitab el-mesalik vəl-memalik" əsəri Qazaxıstan və Orta Asiya tayfalarının yerləşmə coğrafiyasını aydın göstərir.

Tamim ibn Bahrın səyahətnaməsi isə IX əsr Qıpçaq coğrafiyasının təsviri baxımından unikal qaynaqdır.

Çin mənbələrində Qıpçaqlar "kebis" adı ilə çəkilir. VIII əsr coğrafiyaçısı Shen Shunmiyen bu adın çincə variantını təsvir edərək, onun fonetik uyğunluğunu "Kıbis" → "Kebesik" formasında göstərir.

Qıpçaq adının mənşəyi "içi çürümüş ağac" mənası ilə bağlı əfsanələrdə izah olunur. Oğuz xaqan dastanında Qıpçaq bir ağac köşüşündə tapılmış uşaq kimi təqdim edilir və ona bu xüsusiyyətinə uyğun ad verilir [4]. Bu əfsanələr onların ağac və meşə kultu ilə bağlı qədim totemik inanclarına işarə edir.

XI–XII əsrlərdə Qıpçaqların Qafqaza köçü gürcü kralının Səlcuqlara qarşı hərbi güc toplamaq planı ilə əlaqədar olmuşdur. Şimali Qara dəniz çöllərindən minlərlə kuman ailəsi Gürcüstana və Azərbaycana gəlmiş, hərbi və siyasi proseslərdə mühüm rol oynamışdır [5]. Qax rayonundakı Qıpçaq kəndinin əhalisi bu gün də özlərini qıpçaq nəslinin davamçıları hesab edirlər [7].

Nəticə. Qıpçaqlar haqqında ərəb, fars, türk və Çin mənbələrindəki məlumatların müqayisəli təhlili onların etnik mənşəyi, köç marşrutları və mədəni təsirləri haqqında bütöv təsəvvür yaradır. Qıpçaqlar Dəşti-Qıpçaqdan Qafqaza qədər geniş bir coğrafiyada iz qoymuş, türk tarixində mühüm etnoslardan biri kimi çıxış etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva L.A. (1999) Qıpçaqlar və Azərbaycan. Bakı: BDU, 354 s.
2. Ahat Üstünər (2015) Türkcənin tarixi inkişafı. Çağaloğlu. İstanbul: Eylül 256.s.
3. Rəşid ad-Din Fəzləllax. Oğuz-namə - Bakı: Elm, 1987. – 128 s.
4. Kononov A.N. (1958) Rodoslavnaya türmen. Soçineniya Abu'l Qazi hana Hirinskoqo. M-L
5. Sumuşiyə C. Qıpçaqlar hara gəldilər? [Elektron resurs] Qaraqalpaq jurnalı. 20.11.2014. Borçalı.net. URL: www.qaraqalapaqlar.net.

6. Quliyev İ. “Codex Cumanicus” və kuman dilinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 208 s.
7. Səmədova K.İ. Qıpçaqların dəfn mərasimləri. Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tədqiqləri, 2016. №2, s. 161.

Türk xalqlarının tərəqqisi problemi "Şərq məsələsi" kontekstində

Cəfərov Telman Həmzəğa oğlu*

Kalit soʻzlar: "Sharq masalasi", Usmoniylar imperiyasi, F.M.Dostoevskiy, "rus g'oyasi", turkiy xalqlar, "yunon-slavyan" yoki "rus-slavyan tarixiy-madaniy turi"

Annotatsiya: "Sharq masalasi" asrlar davomida kun tartibida bo'lib kelgan, Usmoniylar imperiyasining Bolqon va Sharqiy Yevropaga bostirib kirishi sharoitida slavyan xalqlarining - birinchi navbatda pravoslav xristianlarning - siyosiy va diniy erkinligini ta'minlashga va ushbu davlatning mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan masalalar majmuasi deb hisoblansa-da, Usmoniylar imperiyasining zaiflashuvidan keyin Rossiya va Yevropa o'rtasidagi Bolqon, Sharqiy Yevropa va Bo'g'ozlar uchun kurash nafaqat harbiy-siyosiy va diniy qarama-qarshilik, balki madaniyatlar va tsivilizatsiyalar to'qnashuvi sifatida ham tavsiflanadi. Maqolada taniqli rus faylasuflari va yozuvchilarining "Sharq masalasi"ga qarama-qarshi munosabatlarini namoyish etishdan tashqari, u bugungi kunda ham dolzarbligicha qolayotgani, butun slavyan dunyosi va umuman turkiy xalqlar uchun aniq muammolar tug'dirayotgani ta'kidlangan.

"Eastern question" in the newest era: reality and prospects

Key words: "Eastern question", Ottoman Empire, F.M. Dostoevsky, "Russian idea", Turkic peoples, "Greco-Slavic" or "Russian-Slavic historical-cultural type"

Abstract: Although the "Eastern issue" is considered a complex of problems that have been kept on the agenda for centuries in order to ensure the political and religious freedom of the Slavic peoples – mostly Orthodox Christians – under the invasion of the Ottoman Empire in the Balkans and Eastern Europe, and to ensure the political and economic interests of this state in the region, the struggle between Russia and Europe for the Balkans and Eastern Europe, the straits as a result of the weakening of the Ottoman Empire is characterized not only by the military-political and religious, but also by the nature of the clash of cultures and civilizations. In addition to showing the contradictory attitude of well-known Russian philosophers and writers to the "Eastern

*Filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, jafarovtelman63@gmail.com;
ORCID ID: [0000-0002-4429-654X](https://orcid.org/0000-0002-4429-654X)

question", the article emphasizes that it still retains its relevance today, creating obvious problems for the entire Slavic world and Turkic peoples as a whole.

Daha çox rus mənbələrində, xüsusilə fəlsəfi və ədəbi qaynaqlarında qabardılan "Şərq məsələsi" mədəniyyət və sivilizasiyaların, dinlərin qarşılaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən Şərq-Qərb, Avropa-Asiya, Rusiya-Avropa, Rusiya-Türkiyə, xristianlıq-islam və s. kontekstlərində dünya tarixinin ən maraqlı və ziddiyyətli problemlərindən biri kimi gündəmdədir.

Məsələnin mahiyyətinə və yaranma tarixinə rus tarixşünaslığı və ədəbi fikrinin təbirincə yanaşsaq, aydın olar ki, bu, Rusiya-Avropa qarşıdurması müstəvisində üç mərhələdə baş verib. Problemi geniş şərh edən "Brokqauz və Yefronun ensiklopedik lüğəti"nə görə (6), Avropanın böyük bir hissəsini öz ərazilərinə qatmış Osmanlı İmperiyası XVI yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, türklərə məxsus torpaqlarda yaşayan xristianların hüquqlarının tanınması, xristian zəvvarların müqəddəs yerlərə, o cümlədən Yerusəlimə baş çəkmələrinə şəraitin yaranması məsələsində qitənin böyük dövlətləri ilə sıx münasibətlərdə olmuşdur. XIX yüzillikdə "Şərq məsələsi"ndə əsas oyunçu missiyası Rusiyanın üzərinə düşür. Balkan dövlətlərinin siyasi müstəqilliyinə nail olmaq, Osmanlı İmperiyasının bütün ərazilərində yaşayan xristianlara dini zəmində zor işlədilməsinin qarşısını almaq niyyəti ilə türklərə qarşı müharibələr elan edən Rusiyanın uğurları fonunda "Şərq məsələsi" həm də Rusiya-Avropa qarşıdurmasına çevrilir. Bu proseslər ovaxtkı Rusiyada gərgin ideoloji cəbhələşmə fonunda baş verirdi.

Bizans imperatoru Yustinianın Konstitusiyasının əsas tezislərindən biri – "Bütöv bəşəriyyəti imperatorun və xristianlığın vahid çətiri altında birləşdirmək" ideyası rusların Napoleon üzərində qələbəindən sonra I Aleksandrın ağlına hakim kəsilir. Avropanın xilasını üçün düşünülmüş *Müqəddəs İttifaqın* məqsədi *Məsihin Ümumdünya İmperiyasının* yaradılması layihəsi idi. Rusiyanın Roma imperiyasının varisi elan olunması onun digər Avropa imperiyaları ilə bərabər vəziyyətdə olduğuna işarə edirdi. Bunun arxasınca isə Rusiya imperatoru Konstantinopolun hökmdarı olmalı, Romada pravoslav papa oturmalı və o, pravoslav imperatorun təbəəliyinə keçməlidir. (1; 17)

Bu müəmmalı imperiya ideyası ilk dövrlərdə rus ədəbiyyatında vətənpərvərlik duyğuları ilə qarşılanmışdı. Rus romantiki V.A. Jukovski "Ey müqəddəs istək, ol! / Xalqları bir ailədə, / Çarları bir

o'zida / Cəm eylə!.." deyirdi. Filosof N. Berdyayevə istinad edərək, B.Y. Baqno təsdiqləyir ki, rus ədəbiyyatı birmənalı olaraq belə "imperiya ideya"sının əleyhinə idi. Nikolay Berdyayev "nəhəng dövləti, imperiyanı torpağa və xalqa xəyanət sayır, bunun rus ideyasını təhrif etdiyini" vurğulayırdı. (2; 170) Rus yazıçıları Rusiyanın yeni-yeni əraziləri istila etməsini çətinliklə qavrayırdılar, daha doğrusu, buna hansısa haqq qazandıрмаğa çalışırdılar. Qərbçi kimi tanınan A. Gertsenin: "Amerikaya münasibətdə Rusya fərqli bir qanunauyğunluqla genişlənir; belə ki, o, nə müstəmləkə, nə axın, nə də istila deyil, bu, bütün istiqamətlərə yol alıb genişlənən özünəməxsus dünyadır" qənaətinə əsaslanaraq, tədqiqatçı V. Baqno burada Yustinianın sınaqdan çıxmış ideyasının praktikada icrasına işarə edir. O bu fikirdədir ki, 1) həm "slavyanofillər", həm də "qərbçilər" ölkənin və xalqın maraqlarının müdafiəsi ideyasının daşıyıcılarıdır, onları birləşdirən isə imperiya ideyasının rədd edilməsi idi; 2) imperiya ideyasının məğzi ondan ibarət idi ki, Rusiyanın taleyinə əzabkeş bəşəriyyəti (slavyan qardaşlarını, Avropa sivilizasiyasını, pravoslav ölkələri, istismar olunan zəhmətkeşləri) xilas etmək qisməti düşübmiş... (1; 23-24)

Qızıl Ordanın vassallığından azad olmuş Moskva Rusu sonradan xanlıqla-ra parçalanmış tarixi türk torpaqlarını – Kazanı və Həştərxanı, Noğay Ordasını, Sibiri, Uzaq Şərqi, Mərkəzi Asiyayı, paralel olaraq Qafqaz və Qafqazyanı əraziləri istila edib öz ərazilərinə qatmışdı. Ona görə də Rusiyanın Şərqi Avropa və Balkanlarda yeni missiyası Qərb dövlətlərini ehtiyatlı olmağa vadar edirdi. Axı XVIII və XIX əsrlər boyu Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bağlanmış sülh müqavilələri və razılaşmalar Rusiyanı Balkan ölkələrinin yeganə himayədarına çevirmişdi. Bu isə böyük Avropa dövlətlərini razı sala bilməzdi. Beləliklə, Rusiya-Osmanlı qarşıdurması həm də Rusiya-Avropa rəqabəti ilə müşayiət olundu. Qeyd etmək vacibdir ki, bu siyasi-hərbi gedişlər, I Nikolayın dili ilə "Avropanın xəstə adamı" adlandırılan Osmanlı İmperiyasına məxsus torpaqların bölüşdürülməsi uğrunda savaş həm də katolik və pravoslav kilsələrinin təsir dairələrinin genişlənməsi uğrunda mübarizə müstəvisində gedirdi. XIX əsrin ikinci yarısında, artıq 60-cı illərdən başlayaraq, Rusiya-Osmanlı və Avropa-Rusiya qarşıdurması paralel olaraq ideoloji cəbhələşməyə çevrilmişdi.

Şərqi Avropa və Balkanlarda Rusiya-Osmanlı İmperiyası arasında gedən müharibələr, I və II Balkan müharibələri, hətta I Dünya müharibəsi göstərdi ki, şübhə və fərziyyələr heç də əsassız deyilmiş. Hətta bu gün davam etməkdə olan Rusiya-Ukrayna

müharibəsi də Avropa-Rusiya qarşıdurmasının tərkib hissəsi olmaqla yeni ərazilərin, o cümlədən boğazların və dəniz yollarının nəzarətə götürülməsi ilə geosiyasi əhəmiyyət daşıyır və eyni zamanda "Şərq məsələsi"nin hələ də açıq qaldığını sübut edir.

"Şərq məsələsi" təkcə rus diplomatiyası və hərbi-siyasi elitasının Avropadan geri çəkilən Osmanlı İmperiyasının ərazilərinə, boğazlara iddiası deyildi, bu, rus milli-dini, fəlsəfi, ədəbi düşüncəsinin, «rus ideya»sının strateji xətti idi. Rus ictimai fikrinə təsir gücündə olan filosof N.Y. Danilevskinin, yazıçılar F.M. Dostoyevski və L.N. Tolstoyun və b. "Şərq məsələsi" ətrafında müzakirələrdə fəal iştirakı bunu sübut edir. Bu mənada N.Y. Danilevskinin fundamental "Rusiya və Avropa" kitabının XII və XIII fəsilləri konkret olaraq "Şərq məsələsi"nə həsr edilib. (8; 369-401)

N.Y. Danilevski tərəfindən slavyan xalqları tarixinin antik yunan tarixi və mədəniyyətinə çulğalandırılması cəhdi yunan-slavyan sivilizasiyaları simbiozunun həm Şərq, türk-islam, həm də roman-german tarix və mədəniyyətindən üstün mövqedə olduğunu, hətta məsələnin köklərinin Roma İmperiyası Qərbi və Şərqi imperiyalara, katolik və pravoslav kilsələrə ayrılan dövrədək uzandığı iddia edilir. "Rusiya və Avropa" kitabının müəllifi N.Y. Danilevskinin məqsədi həm də bu tarixlərdə türklərin, "Altaydan gələn köçərilər"in ayağının Ön Asiyaya dəymədiyini (görünür, türklərin Avropaya, Ön Asiyaya, Qafqazətrafi ərazilərə köçü ilə bağlı Altay nəzəriyyəsi də elə-belə düşünüləməyib – T. C.) vurğulamaqdır.

"Şərq məsələsi" ətrafında müzakirələr tarixi-fəlsəfi istiqamətdə N. Danilevski tərəfindən onun lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər nəzəriyyələri fonunda aparılmaqla rus və Avropa cəmiyyətlərində ciddi mübahisələrə yol açmışdı. Bu məsələnin müzakirəsi Avropa və dünyanı, rus ziyalılarını düşündürən ikinci bir məsələ ilə üst-üstə düşmüşdü. Bəli, Avropa Osmanlı İmperiyasının çökməsinin, Şərqi Avropa və Balkanlardan çəkilməsinin şahidi idi. Balkan xalqlarının azadlığı və müstəqilliyi zamanın işi idi. Avropa güclərinin bu məsələdə ən böyük qaygısı Osmanlı İmperiyasının dağılması nəticəsində qitənin pravoslav hissəsinə aid Yunanıstan, Bolqarıstan, Serbiya, Çernoqoriya, Makedoniya, Rumıniya, həm də əhalisinin müəyyən hissəsinin bu təriqətə malik olduğu Bosniya, Hersoqovina və Albaniyanın Rusiyanın təsiri altına düşməsinin, Bosfor və Dardanel boğazlarının onun nəzarətinə keçməsinin qarşısını almaq idi.

Hərbi-strateji cəhətdən güclü təsir bağışlayan Rusiya İmperiyasında daxili ictimai-siyasi vəziyyət heç də "Avropanın xəstə adamı" adlandırılan Osmanlı İmperiyasındakı vəziyyətdən yaxşı

deyildi. Xüsusilə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus ziyalı mühitində, Rusiya müstəmləkələrində bunu yaxşı anlayırdılar. Artıq müstəmləkələrdə, həm də türk xalqlarının yaşadığı torpaqlarda milli özünüdərk, milli mənsubluq, milli dövlətçilik arzuları baş qaldırmış, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərini üsyan, qiyam və terror cənginə almışdı. Maraqlıdır ki, Osmanlının çökməsini gözləyən Rusiya İmperiyası özü ondan 5 il öncə inqilab nəticəsində dağılmış oldu. Yəni "Avropanın xəstə adamı" adlandırılan biləcək ikinci imperiyanın mütərəqqi bəşəriyyət üçün arzuolunmaz ssenari ilə Sovet Rusiyasına və sonradan SSRİ-yə transformasiyası müzakirə olunan "Şərq məsələsi"nin tərkib hissəsi kimi bu gün də dünyanı narahat edən ən ciddi problem kimi gündəmdədir. Çünki tarixin yenə təkrarlanması təhlükəsi qarşısındaıyq: əvvəlcə "ümumi humanitar məkan", sonra "Avrasiya İqtisadi İttifaqı", indi də "SSRİ-nin bərpası" çağırışları gündəmə gəlib. Ukrayna problemi Rusiyanın bütün qonşularına, slavyan dünyasına, Balkan ölkələrinə, bütövlükdə Avropaya stress, sarsıntı, travma yaşadır. Biz filosof N. Danilevskinin rus-slavyan tarixi-mədəni tipinin, Ümumslavyan İttifaqının, F. Dostoyevskinin rus xalqının bəşəriyyət üçün "xilasedicilik missiyası"nın, bəşəri xeyirxahlıq, imperiyada yaşayan və ona qonşu olan xalqlara münasibətdə "ellilik" ("soborhost") ideyasının iflasının şahidi olmaqdayıq. Rusiyanın xüsusi tarixi missiya daşdığı, "bəşəriyyəti xilas etmək", "dünyaya həqiqəti gətirmək", "Şərq və Qərbi birləşdirmək" kimi mücərrəd tarixi vəzifələr daşdığına daha rusların özündə də inam yoxdur. Burada Nikolay Berdyayevin bir fikrinə istinad etmək yerinə düşür ki, rus xalqı daim iki qüvvənin – həqiqətə aparan məsihiçi istəyin və xaosun dağıdıcılıq prinsiplərinin mübarizəsi içərisində yaşayıb: universal rus ideyası həmişə müqəddəslik və günaha, işıq və zülmətə haçalanıb. "Rus xalqı ən yüksək səviyyədə polyarlaşmış xalqdır. Ona heyran olmaq və ondan ümidini üzmək olar. Ondan həmişə qeyri-adi hadisələri gözləmək mümkündür: o özünə qarşı yüksək dərəcədə güclü məhəbbət və güclü nifrət aşılamağa qadirdir. Rusun qəlbindəki ziddiyyət və qəlizlik, ola bilsin o faktla bağlıdır ki, Rusiyada dünya tarixinin iki axını toqquşur (Şərq və Qərb nəzərdə tutur – T.C.) və bir məcraya gəlir..." (2)

Hazırda bütün dünya əsrlər boyu rus ziyalılarının müzakrə obyektı olmuş, rus şeiri və nəsrinin, fəlsəfə və publisistikasının, dini görüşlərinin diqqət mərkəzində dayanmış "Rus ideyası" layihəsinin əsl böhran yaşadığını və zamanın sınağından çıxmadığını müşahidə edir. Arseni Qulıqanın 2006-cı ildə işıq üzə görmüş "Rus ideyasının yaradıcıları" ("Творцы русской идеи") kitabında iddia olunur ki, bu

ideyanın əsas yaradıcısı "Dostoyevsiyə görə, *Rus ideyası* hansısa qeyd-şərh irəli sürülmədən bütün xalqların birliyini nəzərdə tutur": "İlk dəfə dünyaya car çəkəcəyik ki, öz rifahımıza bizə özgə olan millətlərin insanlarını əzmək yolu ilə çatmaq fikrində deyilik, əksinə təqəqqiyə nail olmağın yolunu bütün digər millətlərin azad və tam müstəqil inkişafında, onlarla qardaşlıq birliyində, qaynayıb qarışmaqda, qəlbən və ruhən bir olmaqda, onlardan öyrənməkdə və onları öyrətməkdə görürük. Bu o vaxtadək davam edəcək ki, bütün bəşəriyyət, əzəmətli və möhtəşəm bir ağactək bütün Yer üzünü gölgəsinə alan kimi, xalqların cahanda tam vəhdəti və ünsiyyəti halına gəlsin." (4, s. 79) Günümüzün hərbi-siyasi, diplomatik, iqtisadi qarşıdurmaları, informasiya müharibələri şəraitində bu tezisın realıqdan nə qədər uzaq olduğı göz önündədir.

Rusiyanın digər nüfuzlu ədibi L.N. Tolstoy Rusiyanın Şərqi Avropada, Balkanlarda apardığı müharibələri dəstəkləmir, ölkənin başının ardıcıl müharibələrdən ayılmasını və daxili problemlərin nizamlanmasını istəyirdi. Avropada, Balkanlarda pravoslav xristianların hüquqlarını müdafiə etmək, islama qarşı cəbhələşmək adı ilə aparılan müharibələrin dayandırılmasını tələb edirdi. O, hökumətin "cəmləşdirmə" siyasətini dəstəkləyirdi. Ədib 1860-cı illərin köklü islahatlarına böyük ehtiyac olduğunu yaxşı dərk edirdi. Ona görə də II Aleksandr, Balkanlara hərbi müdaxilədən çəkinməyə çalışaraq, diqqətini ölkənin daxili problemləri, aparılan islahatlar üzərində cəmləmişdi", – deyə serbiyalı tədqiqatçı Y. Милойкович-Джурич vurğulayır. (12; 49) O, göstərir ki, bu, ilk növbədə Rusiyanın digər böyük yazıçısı, bütün yaradıcılığı ilə dini və ideoloji görüşlərin təsirini dadmış F.M. Dostoyevskinin etirazına səbəb olur. "Yazıçının gündəliyi" publisistik qeydlər toplusunu Azərbaycan dilinə ixtisarlarla tərcümə edən görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Məmməd Qocayevin obyektiv qənaətinə görə, Dostoyevski "Qərbi mənəvi tənəzzüldən, mənəvi iflasdan xilas edə biləcək yeganə qüvvə kimi rus xalqını göstərir ki, bunu da "onun "ən böyük utopiyası hesab etmək olar" (10; 8).

XVIII əsrdə Avropa Rusiyaya qucaq açdı, Maarifçilik ideyaları, klassisizm rus mədəni və ədəbi mühitinin formalaşmasına, bu ölkədə sənayenin, dənizçiliyin inkişafına, dünyəvi təhsil sisteminin tətbiqinə, hərbi məktəblərin açılmasına güclü təsir göstərdi, zadəgan gənclərin qabaqcıl Avropa ölkələrində təhsil almasına şərait yarandı. N. Danilevskinin fikrincə, bununla roman-german dünyası (Qərbi Avropa) Rusiyanın (rus-slavyan dünyasının) üzərinə böyük bir

missiya qoyub: Rusiyanın öz ərazilərinə qatdlğı torpaqlara inkişaf, tərəqqi və Maarifçilik ideyaları gətirməli idi.

N. Danilevski Avropanın Rusiyaya Maarifçilik ideyaları ixrac etməsi lütfünə aşağıdakı kimi izahat verir: "Bəs ümumdünya səhnəsində Avropa bizə hansı rolu ayırır? Şərqdə Avropa sivilizasiyasının daşıyıcısı və yayıcısı olmaq, – bizə qismət olmuş yüksək rol bundan ibarətdir: payımıza düşən bu işdə doğma Avropa bizə xeyir-duaları, ürəkdən gələn ən nəcib istəkləri ilə canıyananlıq edəcək, üzərimizə düşmüş missiyanı yerinə yetirdiyimizə görə tərəqqipərvərlərimizin könlünü almaq və onları rıqqətə gətirmək üçün bizi alqışlayacaq: Allah yardımçınız olsun – Şərqə üz tutun. Amma izn verin soruşaq, söhbət hansı Şərqdən gedir?.. İlahi, sivilizasiya gətirmək missiyası alnımıza yazılmış Şərq haradadır? Orta Asiya – bax, yeriniz oradır. Hər kəs öz yerini bilsin. Biz heç vəchlə ora yan ala bilmirik, elə bir qazanc da yoxdur..." (8, c. 90)

Çox təəssüf ki, filosof öz mülahizələrini bütöv rus tarixinə söykənmədən və keçmiş reallıqları nəzərə almadan irəli sürür. Rusiya imperiyasının nəhəng Avropa dövlətinə çevrilməsinin əsas tarixi mənbələrini unudaraq, Avrasiya arealının digər xalqlarına hörmətsizliklə yanaşır. Təhlükə ondadır ki, «böyük qonşu»nu təmsil edən alim-nəzəriyyəçi kimi N. Danilevskinin belə ziyanlı ifadələri bugünkü reallıqlar çərçivəsində yaxın qonşularını ondan incik salmağa və uzaqlaşmağa əsas verə bilər: «Min il ərzində qan və tər töküb səksən milyonluq (bunun altmış milyonu bir kökə və tayfaya məxsusdur ki, Çin istisna olunmaqla, dünyanın heç bir yerində belə hala rast gəlinmir) dövlət qurasan ondan ötrü ki, beş və ya altı milyon Kokand, Buxara və Xivə dilənçisinə, bir də iki-üç milyon monqol köçərisinə Avropa sivilizasiyası gətirəsən, – Asiyanın içərilərinə doğru mədəniyyətin yayılması barədə gurultulu sözlərin əsl mənası bundadır. Avropa maarifçiliyinin daşıyıcısı olan Rusiyanın qarşısında duran böyük tarixi missiya budur. Nə deyəsən: həsəd aparılmalı roldur, – bundan ötrü yaşamağa, çarlıq qurmağa, dövlətçiliyin ağır yükünü daşımağa, təhkimçilik hüququna dözməyə, Pyotrun islahatlarını, bironçuluğu və başqa eksperimentləri tətbiq etməyə dəyərdimi?» (8, c. 90)

Rus və sovet tarixşünaslığı XVIII əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Mərkəzi Asiyada əvvəlcə juzların, ardınca isə XIX əsrin sonunadək xanlıqların Rusiya əsasən könüllü şəkildə birləşdirilməsini, Oktyabr inqilabından sonra isə bu xalqların feodalizmdən və müstəmləkəçilikdən birbaşa sosializmə keçidini onlar üçün böyük sıçrayış və mütərəqqi hal kimi qeyd etsə də,

xüsusilə son illərin tədqiqatları elə həməən o Kokand, Buxara, Xivəyə Rusiya vasitəsilə gətirilən maarifçilik və avropalaşmanın böyük qanlar hesabına başa gəldiyini təsdiq edir (14; 15).

Təxminən bir əsr yarım bundan əvvəl N. Danilevskinin gəldiyi qənaət, yəni bu gün Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada mövcud olan müstəqil ölkələrdə, ilk növbədə, türk-müsəlman respublikalarında öz nüfuz və təsir dairəsini saxlamaq istəyi siyasi, iqtisadi və milli-mədəni reallıqlar kontekstində parodoksal görünür. Heç kəsə sirr deyil ki, rus mədəniyyəti bu ölkələrin mədəniyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olub, zənginləşiblər. Hazırda elm və tədris müəssisələrində, ictimai həyatda rus dili ciddi dil amili, elm və tədris resursu olaraq qalır və hər iki regionda əhəmiyyətli ünsiyyət vasitəsi statusunu saxlayır. Lakin müstəqil türk respublikalarının siyasi-diploma-tik, sosial-iqtisadi, mədəni, həbitəhlükəsizlik əməkdaşlıq planları, dinamik dəyişən və inkişaf edən dünyada yeni tərəfdaşlar axtarışı, o cümlədən Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində fəaliyyəti keçmiş "böyük qardaşı" və hazırkı böyük qonşunu bərk qıcıqlandırır. Halbuki dünyanın bu sürətli inkişaf dövründə Rusiya nə özünə, nə də keçmiş qonşularına dəstək vermək iqtidarında deyil. N. Danilevski Rusiyanın Şərqdəki sivilizasiya və avropalaşma missiyası barədə rəyinin etirazla qarşılanacağını əvvəlcədən duyub haqlı olaraq belə bir maraqlı fikir söyləyir ki, əgər bu hüduzsuz ərazilərdə, meşə və çöllərdə rus xalqı və onun yaratdığı səltənət yoxdursa, oralar çeremislərə, mordvaya, köçəri tatarlara və b. məxsusdursa, avropalıların ayırdığı bu missiyanın nə xeyri var? (8, s. 91).

Yenə də tarixə müraciət etmək lazım gəlir. Məşhur türkoloq, Krım tatarı İsmayıl Qaspiralının "Şərq məsələsi" və Rusiyada yaşayan müsəlmanların, o cümlədən tatarların müqəddaratı ilə bağlı yazıları təhlil olunarkən müsəlmanların sosial durumunun, yaşayış tərzinin yaxşılaşması istiqamətində heç bir işin görülmədiyini, ölkənin daxili siyasətinə yaxınlaşma imkanı verilmədiyini vurğulanır. Bunun isə tatarların kütləvi şəkildə köçünə, müdhiş cəhalətə, ölüm-cül hərəkətsizliyə, yoxsullaşmasına səbəb olduğu vurğulanır. Rus hökmranlığından əvvəl tatarların yaratdıqları «yarı-yarıya yıxılmış, xarab olmuş abidələr, kitabələr, toz və kir içində olan kitablar» iqtidarın müsəlmanların tərəqqi və mədəniyyətinə qayğı göstərməməsini, Rusiya tatarlarının «cəsəd» kimi olan bədəninə yeni həyat, yeni fikir, yeni bir həvəs verərək, onu canlandırmaqda gücsüz olmasını İ.Qaspiralı üzüntüverici amil kimi dəyərləndirir. (13, s. 104)

Nəticə:

Rusiyanın dini, elmi və siyasi dairələri tərəfindən ortaya atılmış "Şərq məsələsi" Osmanlı İmperiyasının dağılması ilə öz həllini tapmalı olsa da, bu gün də Balkan xalqları, slavyan dünyası, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş türk dövlətləri üçün müəyyən problemlər yaradır. Yuxarıda apardığımız müzakirələr göstərir ki,

1) Balkan slavyanları xilaskar kimi Rusiyanın tarixi missiyasını unutmasalar da, bu "böyük qardaş"ın onları öz nüfuz dairəsi altında saxlamasından çəkiniblər. Üç-dörd əsrlik böyük zaman kəsiyində Balkan slavyanları öz mədəni inkişafında, roman-german dünyası və katoliklər tərəfindən assimilyasiyadan, etnik-milli-dini kimliyinin itirilməsindən qorunmada Osmanlı İmperiyasının müsbət rolunu dadmışlar. N. Danilevski, F. Dostoyevski və digər slavyanofil-ideoloqların yuxarıda nəzərdən keçirilən görüşləri bu gün Avrasiya tarixi-mədəni arealında sıx əlaqələrə malik olmuş türk və slavyan xalqları arasında əlaqə və münasibətlərin obyektiv şəkildə dərkə və işıqlandırılması üçün müəyyən siyasi, psixoloji və ideoloji sədlər yaradıb;

2) "Şərq məsələsi"nin müxtəlif aspektlərdə təhlili sübut edir ki, bu problem rus filosofu N. Danilevskinin lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər konsepsiyaları ilə birbaşa əlaqəlidir. Rusiyaya və rus-slavyan tarixi-mədəni tipinə yol açmaq üçün Avropadan Osmanlı İmperiyasını və türk mədəniyyətini sıxışdırıb çıxartmaq və onların yerini tutmaq məqsədilə ortaya atılıb. Ən təhlükəlisi odur ki, onilliklər boyu aparılan məqsədli və ziyanlı təbliğat və təşviqat regiondakı xalqların bu cür ideoloji, siyasi-diplomatik, psixoloji, etnik və dini ziddiyyətlər içərisində yaşamasına, bir-birindən təcrid olunmasına şərait yaratmışdır. Halbuki regionun siyasi-coğrafi xəritəsi, geosiyasi mövqeyi, tarixi-mədəni inkişafı ən yeni dövrdə Balkan xalqları və türk dünyası ölkələri arasında sıx və səmimi əməkdaşlıq əlaqələrini şərtləndirir. Bu mənada müstəqil Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə faydalı siyasi-diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələri, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizdə Balkanşünaslığın inkişafı və Balkan regionunda azərbaycanşünaslığın və türkologiyanın təbliği tədbirləri türk-islam mədəniyyət və sivilizasiyaları barədə fərqli təsəvvürlərin formalaşmasına xidmət edir;

3) Hazırda o realılıqla üz-üzəyik ki, istər Azərbaycanda, istərsə də Mərkəzi Asiya tarixi türk dövlətlərində rus dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi, tədris müəssisələrində təlim dili, mətbuatda informasiya

daşıyıcısı kimi istifadədədir. Əsas istifadəçi isə böyüməkdə olan gənc nəsildir ki, onun dünyagörüşünün formalaşmasında, mütəxəssis kimi yetişməsində, karyera inkişafında dil amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, Rusiya Türk Dövlətləri Təşkilatına daxil olan keçmiş SSRİ respublikalarına ideoloji-psixoloji təzyiqdən əl çəkmir, onların dövlətçilik tarixini, mədəni tərəqqisini özünün xidməti hesab edir. Rusiya Federasiyası bu ölkələrin beynəlxalq əlaqələrinin, sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərinin, hərbi-təhlükəsizlik planlarının öz nəzarəti altında olmasını istəyir ki, bu da onların inkişaf və tərəqqisinə, müstəqilliliyinə ciddi təhdiddir. XVII əsrdən başlayaraq, XIX əsrin sonlarına qədər Mərkəzi Asiyadakı yuzların və xanlıqların tədricən zorla Rusiya imperiyasına qatılması, XX yüzilliyin 20-ci illərində bu regionların böyük qanlar hesabına sovetləşdirilməsi etiraf edilmək əvəzinə, istila və ekspansiya faktı bu ölkənin siyasi və elmi dairələri tərəfindən rus xalqının böyük tarixi missiyası kimi təqdim olunmaqla qarşılıqlı əlaqə və anlaşma üçün ciddi psixoloji bəyər yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Багно И.Е. К истории идей в России: идея империи // Межэтнические и межконфессиональные связи в русской литературе и фольклоре / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. – Санкт-Петербург: Изд-во Пушкинского Дома, 2013. – С. 17-24.
2. Бердяев Н. А. Русская идея / <https://www.litres.ru/book/nikolay-berdyaev/russkaya-ideya-174568/chitat-onlayn/>
3. Большая Российская Энциклопедия / https://old.bigenc.ru/world_history/text/19305600
4. Гулыга А.В. Творцы русской идеи. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – 316 с.
5. Волкова Е.А. Восточный вопрос и Россия в творчестве Ф.М. Достоевского // Научные ведомости Белгородского ун-та. Серия История. Политология. 2017 № 8 (257). Выпуск 42. – С. 111-118.
6. Восточный вопрос / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона т. VII (1892): Волапук – Выговские. – С. 302-305. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Восточный_вопрос
<https://runivers.ru/bookreader/book10144/#page/314/mode/1up>
7. Гуськова Е.Ю. Незученные проблемы Балканского кризиса (конец XX – начало XXI вв.) // Россия и Сербия глазами историков двух стран. СПб.: Алетейя, 2010. – С. 272-284.
8. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, 2023. 624 с.
9. Достоевский Ф.М. Дневник писателя: Избранные страницы. – Москва: Современник, 1989. – 557 с.
10. Dostoyevski F.M. Yazıcının gündəliyi. Tərcüməçi və ön sözün müəllifi M. Qocayev. – Bakı: Qanun, 2014. – 236 s.

11. Kösoğlu N. Türk Dünyası Tarihi və Türk medeniyeti Üzerine Düşünceler. – İstanbul: Ötüken, 1990. – 772 s.
12. Милойкович-Джурич Е., Ответ Толстого и Достоевского на «восточный вопрос», 1875–1877. Образы себя и других // *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX — первая половина XX в.* – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. С. 47–55.
13. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı (təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr). Bakı, Ozan, 2012. – 312 s.
14. Morrison Alexander. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914* (Cambridge Univ. Press, 2020/2021). – 640 p.
15. Sahadeo Jeff. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923.* Indiana University Press, 2007. – 316 p.

Низомий ва ўзбек адабиёти

Эргаш Очилов*

Калит сўзлар: Низомий Ганжавий, ўзбек адабиёти, "Хамса", Алишер Навоий, Қутб Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, таржима, назм, хамсанавислик анъанаси.

Аннотация: Мазкур мақолада буюк озар шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг ўзбек адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз шеъриятига кўрсатган улкан таъсири таҳлил этилади. Низомий номи қадимдан ўзбек халқи орасида машхур бўлиб, уни ўзбек мумтоз шоирлари, жумладан, Алишер Навоий ҳам ўзларига устоз деб билганлар. Мақолада Низомийнинг "Хамса" дostonлари қаҳрамонлари (Лайли, Мажнун, Хусрав, Ширин, Фарҳод ва б.) ўзбек шоирлари ижодида талмеҳ санъати орқали кенг ишлатилгани кўрсатилади. XIV асрда Қутб Хоразмий томонидан "Хусрав ва Ширин" дostonининг ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилиниши, шунингдек, Ҳайдар Хоразмийнинг "Махзан ул-асрор"га жавобан "Гулшан ул-асрор" асарини яратиши, Саккокий ижодидаги таъсирлар, хусусан, Алишер Навоийнинг хамсанавислик анъанасини юксакликка олиб чиқиши Низомий меросининг ўзбек адабиётидаги ўрнини белгилайди. Навоийнинг ўзини "туркий шеърятнинг Низомийси" деб аташи, "Хамса"сини яратишда уни устоз деб билиши таъкидланади. Шунингдек, мақолада Низомий "Хамса"сининг кейинги даврлардаги, жумладан, XIX асрда Муҳаммадризо Огаҳий томонидан "Ҳафт пайкар"нинг насрий таржимаси, Мунис ижодидаги эътироф ва XX-XXI асрларда Олимжон Бўриев ҳамда Жамол Камол томонидан "Хамса"нинг ўзбек тилига тўлиқ бадий таржималари амалга оширилгани, Ўзбекистонда шоир ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши бўйича олиб борилган тадқиқотлар ҳақида маълумот берилади.

Nizami and Uzbek literature

* Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти бўлим мудири, филология фанлари номзоди, профессор, E-mail: e-ochilov@mail.ru

Key words: Nizami Ganjavi, Alisher Navoiy, Qutb Khorezmi, Haydar Khorezmi, translation, poetry, Khamsanavislik tradition..

Abstract: This article analyzes the profound influence of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi on Uzbek literature, particularly on classical Uzbek poetry. Nizami's name has been famous among the Uzbek people since ancient times, and classical Uzbek poets, including Alisher Navoiy, considered him their master. The article highlights the widespread use of Nizami's Khamsa heroes (Layli, Majnun, Khusrav, Shirin, Farhod, etc.) in Uzbek poetry through the art of talmeh (allusion). The article discusses the skillful translation of the Khusrav va Shirin epic into Uzbek by Qutb Khorezmi in the 14th century, the creation of Gulshan ul-asror by Haydar Khorezmi in response to Makhzan ul-asror, influences on Saqqaqi's work, and especially Alisher Navoiy's elevation of the Khamsanavislik (Khamsa-writing) tradition. It is emphasized that Navoiy referred to himself as the "Nizami of Turkic poetry" and regarded him as his master while composing his own Khamsa. Furthermore, the article provides information on the continued interest in Nizami's Khamsa in later periods, including the prose translation of Haft Paykar by Muhammadrizo Ogahi in the 19th century, the acknowledgment in Munis's work, and the recent complete artistic translations of the Khamsa into Uzbek by Olimjon Bo'riyev and Jamol Kamol in the 20th and 21st centuries, as well as the research conducted in Uzbekistan on the poet's life and work.

Низомий Ганжавий номи қадимдан ўзбек халқи орасида ҳам машхур, таъбир жоиз бўлса, у ўзбекнинг ўз шоирига айланиб кетган. Алишер Навоийгина эмас, барча ўзбек мумтоз шоирлари шеърият йўлида уни ўзларига устоди аввал деб билишган. Бевосита татаббу қилишмаган бўлишса-да, уларнинг ижоди билвосита буюк озар сўз санъаткори "Хамса"сининг у ёки бу даражадаги таъсиридан холи эмас. Хусусан, талмеҳ санъати воситасида Лайли, Мажнун, Хусрав, Ширин, Фарҳод, Искандар, Баҳром каби илк "Хамса" қаҳрамонларига ишора қилмаган бирор шоирнинг ўзи йўқ десак, сира муболаға қилмаган бўламиз.

XIV аср ўрталаридаёқ Қутб Хоразмий унинг энг машхур достони "Хусрав ва Ширин"ни ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган эди. Қизиғи, ўз ижодидан бирор намуна етиб келмай, у биргина Низомийнинг "Хусрав ва Ширин" достони таржимаси билан машхур бўлган ва шу орқали ўзбек мумтоз

адабиётидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган. Таржима 91 бобдан иборат бўлиб, 4750 байтни ўз ичига олади. Шундан 4685 байти Қутб қаламига мансуб бўлиб, қолгани котиб томонидан қўшилган. Ҳолбуки, Низомий достони 102 боб ва ҳажми 6 минг байтдан ортиқ. Чунки мутаржим таржима жараёнида асарни бирмунча ихчамлаган – айрим бобларни қисқартирган, баъзиларини бир-бирига қўшиб юборган, айти пайтда янги боблар киритганига қарамай, асарнинг сюжет йўналиши, композицион қурилишини аслига мувофиқ қайта яратган. Жумладан, асар муқаддимасига ўзига ҳомийлик қилган Олтин Ўрда хони Муҳаммад Ўзбекхон (1312–1340) нинг ноиб шаҳзода Тинибек (1340–1342) ва унинг давлат ишларида фаол кўмакчиси бўлган маликага бағишлаб “Шаҳзода Тинибекхон мадҳи”, “Малика марҳума Хонмалик мадҳи”, шунингдек, “Китоб назм қилмоққа сабаби баён аюр” бобларини қўшади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Қутб шаҳзода Тинибек мадҳида Низомийнинг Туғрал Султонга бағишланган мадҳидан фойдаланади. Айти пайтда, достоннинг умумий сюжетига алоқасиз ҳисоблаганидан бўлса керак, “Чиҳил қисса аз “Калила ва Димна” (“Калила ва Димнадан қирқ қисса”), “Натижаи афсонаи Хусрав ва Ширин” (“Хусрав ва Ширин афсонасининг натижаси”), “Меърожи Муҳаммад” (“Муҳаммад Меърожи”), “Дар насиҳати фарзанди худ Муҳаммад” (“Ўз фарзандим Муҳаммадга насиҳат баёнида”) каби қатор бобларни қисқартиради, айрим бобларни ихчамлаштириб, бир-бирига қўшиб юборади. Лекин “Қутб таржима қилганда воқеа ва сюжетни қисқартирмайди, балки буларга халал етказмайдиган даражада бобларни бир-бирига қўшган, аниқроғи, бобларнинг номларини ўзгартирган, холос. Масалан, аслиятдаги: “53-боб. Огоҳ шудани Хусрав аз ҳоли Фарҳод”, “54-боб. Талаб кардани Хусрав Фарҳод”, “55-боб. Мунозараи Хусрав бо Фарҳод” деган уч бобни Қутб икки бобга келтирган: “52-боб. Хусрав Фарҳод бирла мунозара қилиб, Фарҳод тоғ қазимоқлиқи сўзи”. Лекин шу икки бобда аслиятдаги уч бобнинг мазмуни, воқеа ва сюжете-ти тўла берилган, ҳатто уч бобнинг сатрлар сони ҳам сақланган” [24,46–47].

Достонни эркин таржима қилгани ҳақида шоирнинг ўзи муқаддимада шундай деган эди:

*Низомий назми янглиғ тут сўзунгни,
Анин билгут хонингға бу ўзунгни...*

*Қазонтек қайнаб-уш савдо бишурдум,
Низомий болидин ҳалво бишурдим [23,135].*

Хар қандай етук таржима ҳам аслиятнинг ўрнини босолмайди. Шунинг учун ҳам Қутб ўз таржимасини Низомий болидан пиширилган ҳалво деб атайди.

“Хусрав ва Ширин” ҳасажи мусаддаси мақсур (махзуф) вазнида (мафойилун мафойилун мафойил (V – – – \ V – – – \ V – –) ёзилган бўлиб, мутаржим уни айна вазнининг ўзда таржима қилади [23,133–325].

XIV асрнинг охири – XV асрнинг I ярмида яшаб ўтган Ҳайдар Хоразмий ҳамса асосчисининг “Махзан ул-асрор”ига жавобан “Гулшан ул-асрор” асарини яратади. Ўз асарини Низомий достонидан таъсирланиб ёзгани, бу йўлда унга буюк озар сўз санъаткори раҳнамолик қилганини қуйидаги мисраларда эътироф этади:

*Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.*

*Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ёрлиғу бурҳон топиб [9,222].*

“Махзан ул-асрор” машхур мутасаввиф адиб Ҳаким Санойининг “Ҳадиқат ул-ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғи”) достонига назира тарзида битилган бўлса-да, у каби хафиф баҳрида эмас, балки сареъи мусаддаси матвийи мақсур (мавқуф) вазни (муфтаилун муфтаилун фойилун (– V V – \ – V V – \ – V –)да яратилган бўлиб, 2264 байт (4528 мисра)дан иборат. У ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий достон бўлиб, сўфиёна руҳдан холи эмас. Асар ягона сюжет чизигига эга эмас. У 59 боб: 18 муқаддима, 20 мақолат ва уларга илова тарзида келтирилган 20 ҳикоят ва хотимадан иборат. “Гулшани асрор” эса бирмунча мўъжаз бўлиб, 23 бобдан иборат. Шундан 7 боби муқаддима бўлиб, қолган 16 таси достоннинг асосий қисмини ташкил этади. Бу боблар асосан ҳикоят ва мавъиза (панд-насихат)лардан иборат. Низомий достони каби сареъ баҳрида ёзилган. Умумий ҳажми 639 байт [9, 210–246].

Ҳайдар Хоразмий ўз олдига икки вазифани қўйган эди: биринчиси – Низомий достонига жавоб ёзиш, иккинчиси – туркий тилнинг имкониятларини намойиш қилиш. У ҳар иккала вазифани ҳам муваффақиятли адо этди.

Асли хоразмлик бўлган шоир қайсидир сабаб билан Шерозга бориб, турғун бўлиб қолган ва Искандар Мирзонинг сарой шоири сифатида хизмат қилган. 1409–1411 йиллар орасида “Гулшан ул-асрор” достонини яратиш, ўз ҳукмдорига тақдим этган.

Саккокийнинг Мирзо Улуғбекка бағишланган:

*Неча қилғай қўнгул мулкин асир ул турки ғоратгар,
Бўйи тўғри, қоши эгри, кўзи тўғри, сўзи шаккар [8,14–18], –
матласи билан бошланадиган қасидаси Низомийнинг:
Мен ошиқмен гўзал юзга, юзи ойга солур ғавғо,
Не юздир? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо [22,10],*

– байти билан бошланадиган ғазали таъсирида яратилгани унинг услубий қурилиши ва ташбеҳлар силсиласида яққол намоён бўлади.

Манбаларда маълумот берилишича, Шохруҳнинг маърифатпарвар ўғли Бойсунқур Мирзо Амир Хусрав Деҳлавий “Хамса”сини Низомий “Хам-са”сидан ортиқ кўрар, донишманд ҳукмдор Улуғбек эса Низомий “Хамса”сини устун кўярди. Шу даъво туфайли, ҳар иккала фозил подшо ўртасида кўп бор тортишувлар бўлиб, ҳар бирлари бир шоирга ҳомийлик қилар эдилар.

Маълумки, Амир Хусрав Деҳлавий Низомий Ганжавий “Хамса”сига жавоб ёзиш билан хамсанавислик анъанасини бошлаб берган. Унинг 1299–1302 йилларда ёзилиб, Алоуддин Хилжийга бағишланган “Хамса”си қуйидаги дostonларни ўз ичига олади: “Матлаъ ул-анвор” (“Нурларнинг чиқиш жойи”), “Ширин ва Хусрав”, “Мажнун ва Лайли”, “Оинаи Искандарий” (“Искандар ойинаси”), “Ҳашт биҳишт” (“Саккиз жаннат”). У Низомий дostonларининг шакли ва сюжети, образлар силсиласини сақлаган ҳолда, уларни ўзига хос талқин этди ва янги мазмун билан бойитди. Низомий дostonлари шоир дунёқарашининг кенглиги ва билимининг теранлигини намоёиш этса, Хусрав “Хамса”си руҳият теранлиги ва қалб бойлигини кўз-кўз қилади. Низомий дostonларида тафаккур ва туйғу омухталигининг ажойиб нисбатини кўрсак, Хусрав “Хамса”сида инсон қалбининг нозик тебранишлари ва бадиият уйғунлигининг ҳассос ва гўзал тасвирларига дуч келамиз. Айнан санъаткорона ишланганлиги учун ҳам Хусрав “Хамса”си ўзидан кейинги шоирларга кучли таъсир кўрсатди. Халафлари ғоя ва мазмунда Низомийга эргашсалар ҳам, шакл ва бадииятда Хусравга издошлик қилдилар. Жомийнинг “Баҳористон”да эътироф этишича, ҳеч ким Низомий “Хамса”сига Хусравдан ўтказиб жавоб ёзолмаган.

Ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ижодини эса буюк озар шоири Низомий Ганжавий “Хамса”сининг илҳомбахш таъсиридан айри ҳолда тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. У XV аср 60-йилларининг ўрталарида

Самарқандда таҳсил олиб юрган пайтида маснавий жанрида ёзилиб, устози Саййид Ҳасан Ардашерга юборилган шеърий номасидаёқ бетакрор иқтидори ҳақида фахру ғурур билан ёзар экан, ўзини туркий шеърийнинг Низомийсига нисбат берган эди:

*Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.*

*Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире [2,697].*

Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга бағишлаб ёзган “Рисола” асарида ўша пайтда халққа лоф бўлиб бўлиб кўринган бу башоратлар ҳадди аълосида амалга ошганини айтади. Низомий Ганжавий ўз “Хамса”си устида 30 йил тер тўккани, Амир Хусрав Деҳлавий бу борада беш-олти йил заҳмат чеккани, Навоий эса бундай улкан ишни икки йилга ҳам етмай амалга оширганига эътибор қаратиб, ўшанда ҳам бевосита асар устида ишлаган вақти 6 ойдан ошмаганини таъкидлаб кўрсатади: “Бу фасоҳат майдонининг сафдари ва балоғат бешасининг ғазанфари бовужуди улким, кўп афсоналарда дилпазир тафсирлар берди ва таъбиписанд ислоҳлар қилди, бунёдининг ибтидосидин саводининг интиҳосиғача ҳамоно икки йилдин ўтмади ва айтилган авқот ҳисобга кирса, деса бўлғайким, олти ойга етмадиким, анинг афсоналари ран-гинлиғи ва абёти сеҳройинлиғин ва таркиби матонатин ва маонийси латофа-тин мутолаа қилган киши билгай ва мулоҳаза қилган киши фаҳм қилгай”.

Низомийнинг номини жаҳонга машҳур қилган унинг беш дostonни ўз ичига олган “Хамса”си бўлди. Бу “Хамса” нафақат озар ёки Шарқ адабиёти, балки жаҳон сўз санъатининг ҳам дурдона асарларидан бири ҳисобланади. Бу дostonлар – “Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”), “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт пайкар” (“Етти гўзал”) ва “Искандарнома” (у “Шарафнома” ва “Иқболнома” номли икки қисмдан ташкил топган)дан иборат. Абдурахмон Жомий таъбири билан айтганда, шоирнинг “Хамса”да “қўлга киритган назокати ва латофати ҳеч кимга муяссар бўлмаган, балки, умуман, одамзод қудратидан ташқари” [1,84]. Алишер Навоий эса “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида “ул назмлар агарчи зоҳир юзидин афсонадур, аммо ҳақиқат юзидин ҳақойиқ кашфи ва маориф баёнига баҳонадур” [4,484], деб таърифлайди. Жумладан, биргина “Лайли ва Мажнун” дostonини олайлик. Кейинчалик айни мавзуга мурожаат қилган ҳар бир шоир Низомийга эргашиш, дostonни давом эттириш баробарида ундаги

қайсидир воқеаларни ривожлантиради, қайсидир лавҳа ёки образдан воз кечади, янги образ ва воқеалар қўшади. Бу муштарак ва фарқли, ривожлантирилган ва сюжетдан чиқариб ташланган, янги қўшилган воқеа ва образларнинг барчаси “Лайли ва Мажнун” сюжетининг муттасил ривожланиб, такомиллашиб борганини кўрсатади. Мазкур дostonларни қиёсий ўрганиш Лайли ва Мажнун ҳақидаги асарларнинг такомил босқичларини кўрсатибгина қолмай, бир-бирини очади ва тўлдиради. Бирида яширин қолган ёки ишора қилиб кетилган воқеа ёки ҳолат бошқасида кенг ва чуқур ўз тасвирини топган. Айни жиҳатдан Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Ашраф, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Шайхим Суҳайлий, Фузулий ва бошқаларнинг “Лайли ва Мажнун” дostonларини ёнма-ён қўйиб ўқиш бу ғамгин, лекин гўзал ишқ қиссасининг бир-биридан гўзал талқинлари билан танишиш имконини яратади. Лекин бу гўзал ва ҳассос ишқ дostonининг тамал тошини Низомий қўйди ва уни Шарқ сўз санъатининг дурдона асарларидан бирига айлантирди.

Ўз “Хамса”сининг беш дostonини беш буюк салафи (Низомий, Хусрав, Хожу, Ашраф, Жомий)га татаббу сифатида яратган Навоий “Ҳайрат ул-аброр”ни айнан “Махзан ул-асрор”га жавоб тариқасида ёзади. “Хамса” панжасига панжа урупмен. Аввалким, “Ҳайрат ул-аброр” боғида табъим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи “Махзан ул-асрор”идин бошимга дурлар сочибдур”, – деб ёзади шоирнинг ўзи бу ҳақда “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида [4,526].

Абдибек Шерозий, Амир Ҳусайн Ғурий, Ашраф, Хожу Кирмоний, Абдулло Ҳотифий каби жуда кўп шоирлар “Хамса” яратганлар, лекин форсий адабиётда уч – Низомий, Деҳлавий ва Жомий, туркий адабиётда эса Навоий дostonлари шуҳрат қозонди.

XV асрда Низомийнинг лирик шеърлари кенг ўқувчилар оммасига маълум бўлмаган бўлса керакки, Навоий Низомийни маснавий устаси сифатида баҳолаган ҳолда, лирик шоир сифатида тилга олмайди. “Маҳбуб ул-қулуб”даги шоирлар таснифотида ҳам унинг номини учратмаймиз. Лекин “Хамса” дostonларидан барчасининг муқаддима қисмида ва “Садди Искандарий” хотимасида Навоий Низомийни устоз шоир сифатида мадҳ этиб, унинг шеърий маҳорати ва бадийи балоғатини таъриф-тавсиф қилади. Чунончи, “Ҳайрат ул-аброр”да Низомийга алоҳида боб бағишлаб, уни, жумладан, қуйидаги сўзлар билан таърифлайди:

*Ганжа қуёшики кўтаргач алам,
Айлади сўз мамлакатин якқалам...*

*Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусиға келтурди хас... [3,41–42]*

“Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам Низомий ва Деҳлавийга алоҳида боб бағишлайди. Жумладан, Низомийни – фил, ўзини – пашшага ўхшатиб, “Хам-са” яратишда унинг руҳидан мадад сўрайди:

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасиға панжа урмоқ [3,326].*

“Садди Искандарий”нинг хотима бобида келтирилишича, Алишер Навоий “Хамса”ни тугатиб, устози Абдурахмон Жомийга олиб боради. У асарни бир варақлаб кўрар экан, унга таҳсин ўқийди, уни дуо қилади ва эғнига кўлини ташлайди. Шунда Навоийнинг ҳолатида ўзгариш бўлиб, кўз олдида Боғи Эрамнинг рашкини келтирадиган бир боғ намоён бўлади. Унда барча буюк маснавийнавислар саф тортган бўлади. Ҳасан Деҳлавий уларни таништиради: ўртада – “Хамса” асосчиси Низомий Ганжавий, ўнг томонида унга илк бор татаббу қилган Амир Хусрав Деҳлавий ва чап томонида пири Абдурахмон Жомий. Улардан кейин навбати билан икки томондан Абулқосим Фирдавсий, Унсурий, Саъдий Шерозий, Ҳаким Саной, Хоқоний Ширвоний, Анварийлар жой олишган. Жомий билан Хусрав сафдан чиқиб, Навоийнинг икки кўлидан тутадилар ва Шайх олдида олиб борадилар. Низомий уни дуо қилиб, “Хамса”сига юқори баҳо беради. Бошқалар унга кўшиладилар. Сенинг қисқа бир фурсатда шундай бебаҳо асарни дунёга келтиришининг икки сабаби бор: бири – ўзининг сидқу ихлосинг, иккинчиси – ёнингда Ҳусайн Бойқародай ҳомий ва мураббий сени қўллаб тургани дейди. Навоий камтарлик билан уларнинг пойига қўйган “Хамса”сини Шайх ердан олиб, “Санга ҳам чу шогирд эрур, ҳам мурид”, – деб уни дуо қилишни Жомийга топширади. У дуо қилиб, кўлини кўтаради. Дуо тугаши билан Навоий ўзига келади ва ер ўпиб, таъзим билан мақсади ушалганидан хурсанд бўлиб ортига қайтади.

“Насойим ул-муҳаббат”да Низомийни шайхлар қаторида тилга олади: “Машҳур мундоқдурки, алар сулук айёмида қирқ арбаъин чиқарибдурлар ва тўрт арбаъинни бир дарахт устида чиқарибдурлар. Ҳар ойина бу навъ муфрит риёзатлар тортмағунча бу навъ беш ганжки, аларға насиб бўлубдурки, кўп абъёти алфоз жазолатидин ва маъною таркиб салосатидин деса бўлурки, эъжоз сарҳадига етибдур, кишининг илкига кирмак имкон эмас ва умрлари олтмишдан ўтган экандур...” [4,485].

“Бобурнома”да 50 дан ортиқ ўринда турли муносабат билан форсий мисра, байт, фард, қитъа, рубоий ва таърихлар келтирилади. Улар орасида Низомий Ганжавий ижодидан намуналар ҳам учрайди. У арузга бағишланган “Мухтасар” рисоласида ҳам унинг шеърларидан турли вазнларга намуналар келтиради.

Кейинги асрларда ҳам Низомий “Хамса”сига қизиқиш ортиб борса ортганки, сира сусаймаган. Жумладан, Қўқон ва Хива адабий муҳитларида у машҳур эди. Айтайлик, унинг дунёнинг ўткинчилиги ҳақидаги “арзимас” радифли ғазалига Навоийдан тортиб Огаҳийгача қатор ўзбек шоирлари татаббу қилганлар. Аваз эса унинг “қани” радифли ғазалига татаббу қилади.

Мунис девонидаги илк ғазалдаёқ ўзининг шеърятдаги устозлари кимлар экани, кимларнинг асарларидан ўқиб таъсирлангани. кимларни ижод йўлида ўзига устоз деб билишини кўрсатиб ўтган, Айтайлик, тариқатда раҳбари Низомий бўлса, маъно манзилига Жомий йўл кўрсатган:

Волийи мулки тариқат Низомийдур манга,

Манзили маъниға Хизри роҳ Жомийдур манга [7,11].

Шу тариқа Мунис ижодининг очқичи бўлган айни дастуриламал характеридаги ғазалдан шоир ижоди қандай барҳаёт чашмалардан сув ичгани маълум бўлади.

XIX асрда забардаст шоир ва моҳир мутаржим Муҳаммадризо Огаҳий “Ҳафт пайкар”ни эркин насрий таржима қилади. “Искандарнома” достони ҳам ўтмишда илму адаб аҳлининг диққатини ўзига жалб этган. Жумладан, “Шоҳнома” таржимони, шоир ва адиб Шоҳи Ҳижрон “Қиссаи Дорои Зарринкамар” асарида “Иқболнома”нинг мухтасар мазмунини баён этган. Нурмуҳаммад Бухорий, Мулла Фозил Хомушийлар ҳам Низомий “Хамса”сини шарҳлар эканлар, “Искандарнома”ни батафсилроқ таҳлил қилишга ҳаракат этишган” [27,31].

1947 йил Низомийнинг 800 йиллик юбилейи собиқ Иттифоқ миқёсида кенг нишонланди. Шу муносабат билан Ўзбекистонда ҳам шоир “Хамса”си дostonлари таржимасидан намуналар – “Хусрав ва Ширин” (Қутб таржима-си), “Махзан ул-асрор” (Ҳайдар Хоразмий таржимаси), “Ҳафт пайкар” (Огаҳий таржимаси) ҳамда “Лайли ва Мажнун” (Н.Охундий, Хислат ва Муҳаммаджоновлар таржимаси)дан парчалар Мақсуд Шайхзода сўзбошиси билан алоҳида тўплам ҳолида нашр қилинди [15]. Кейинчалик таниқли таржи-мон, форс-тожик адабиёти билимдони Шоислом Шомуҳамедов шоирнинг 2 қасидаси, 20 ғазали, 8 қитъаси, 49 рубоийси, 74 ҳикмати ҳамда “Махзан ул-

асрор” ва “Ҳафт пайкар” дostonларидан парчалар таржима қилиб, “Шарқ классиклари меросидан” сериясида чоп эттирди [22]. Форс-тожик шоирлари асарларининг ўзбекча таржималаридан тартиб берилган “Инжулар уммони” тўпламида Ганжа пирининг яна 2 ғазали [5,256] ва “Хусрав ва Ширин” дostonидан Ширин таърифига бағишланган парча Ш.Шомуҳамедов таржимасида берилган [5,272–275]. Жонибек Сувонқулов “Иқболнома” маснавийсини тилимизга ўгирган бўлса [14], Олимжон Бўриев дастлаб шоирнинг “Панж ганж”ига кирувчи “Лайли ва Мажнун”, “Хусрав ва Ширин” ҳамда “Махзан ул-асрор” дostonларини ўзбек ўқувчилари эътиборига ҳавола этди [11; 17; 19]. Кейин эса бу борадаги ишларини давом эттириб, “Хамса”нинг тўлиқ таржимасини ниҳоясига етказди [13]. Биз буюк сўз санъаткорининг 15 та рубойсини ўз анъанавий вазнида таржима қилганмиз [18,96–100].

2019 йилда Ўзбекистон хаоқ шоири, сермахсул ва серқирра таржимон Жамол Камол таржимасида Низомий “Хамса”сининг иккинчи тўлиқ ва бадий жихатдан юксак таржимаси ниҳоясига етди ва Тошкент ва Бокуда нашр этилди [12; 16; 20; 10]. Кўп йиллик таржимонлик малакаси ва кўплаб дурдона асарлар таржимасида орттирган маҳорати қўл келиб, у “Хамса” дostonларини шавқу завқ билан ўзбекчаштирган – ҳам ўз вазнида таржима қилиб, ҳам уларнинг маъно нозикликларини муаллифнинг дақиқ тахайюли маҳсули бўлган теран фикрларини ўзбек ўқувчиларига аниқ-тиниқ етказиб, таржимада шакл ва мазмун бирлигини сақлашга эришган. Ўзбек тилининг сўз бойлиги ва маъно товланишларини чуқур ҳис қилиб, ажойиб бадий кашфиётлар яратган. Жумладан, “Лайли ва Мажнун” дostonи ҳазажи мусад-даси ахраби мақбузи маҳзуф (мақсур) вазнида (мафъувлу мафоилун мафойил (фаулун) – – – V \ V – V – \ V – –) ёзилган бўлиб, таржимон уни айни вазннинг ўзида ўзбекчаштирган. Чунончи, ўз ишқининг чексизлигини таъкидлаш учун Мажнун агар ер юзидаги тупроқ зарраларини санаш мумкин бўлса, ўшандагина менинг кўнглимдан ишқни суриб чиқариш мумкин дейди:

Ишқ аз дили ман тавон сунурдан,

Гар реги замин тавон шумурдан.

Айни мазмундаги байт ҳам ўзбекчада аниқ-тиниқ ўз ифодасини топган:

Ишқимнинг адоси бўлгай унда,

Қумлар саналурса гар заминда.

Низомийнинг ташбеҳу тимсоллар, образли иборалар, бадий санъатларга бой бадий юсак байтларини ҳам Жамол Камол аслига мувофиқ гўзал ва таъсирчан тарзда таржима қилишнинг уддасидан чиққан:

*Шаб чун сари зулфи ёр торик,
Раҳ чун тани дўстдор борик.*

*Ёр зулфи каби қорайди кеча,
Йўл – ошиғи зор каби ингичка.*

Ўзбекистонда Низомий ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича ҳам қатор ишлар амалга оширилган. Навоий билан боғлаб ўрганилган ишлардан ташқари, бевосита қардош шоир меросининг ўзи, адабий алоқа ва бадий таъсир масалалари, асарларининг таржималари юзасида В.Зоҳидов, Н.Маллаев, Ш.Шомуҳамедов, С.Эркинов, М.Ғанихонов, С.Ғаниева, Ҳ.Ҳомидий, Э.Очилов, К.Муллахўжаева, О.Жўрабоевлар у ёки бу даражада тадқиқотлар олиб борганлар. Озар адиби Муҳаммад Сайид Ўрдубодийнинг Низомий ҳақидаги икки китобдан иборат “Қилич қа қалам” романи Назира Алиева ва Муҳсин Ҳамидовлар томонидан ўзбекчага ўгирилиб нашр қилинган [6; 25; 27,31–35; 21; 26].

Маълум бўладики, Низомий ва ўзбек адабиёти, Низомий ва Навоий, Низомий асарларининг ўзбекча таржималари, Низомий ва адабий таъсир масалалари каби қатор мавзулар ўзининг ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганилишини кутиб ётган долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. А б д у р а ҳ м о н Ж о м и й. Баҳористон (Ш.Шомуҳамедов таржимаси). – Тошкент: “Ёзувчи”, 1997
2. А л и ш е р Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
3. А л и ш е р Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
4. А л и ш е р Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 10-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011
5. Инжулар уммони – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрити, 1988.
6. М а л л а е в Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий тарбиявий аҳамияти. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985.
7. М у н и с. Сайланма (Нашрга тайёрловчи Ю.Юсупов). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
8. Мавлоно Саккокий девони (Ҳазирлайан Кемал Эраслан). – Анқара, 1999.

9. Муборак мактублар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
10. Низомий Ганжавий. Хамса. – Боку, 2017.
11. Низомий Ганжавий. Хусрав ва Ширин. – Техрон, 2005.
12. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. – Тошкент: "Камалак", 2016.
13. Низомий Ганжавий. Хамса (Форсидан Олимжон Бўриев таржимаси). – Тошкент: "Истиқлол нури", 2016.
14. Низомий Ганжавий. Иқболнома. – Тошкент: "ART FLEX", 2009.
15. Низомий Ганжавий. Гулдаста ("Панж ганж"дан парчалар). – Тошкент, 1947.
16. Низомий Ганжавий. Лайли ва Мажнун. – Тошкент, 2017.
17. Низомий Ганжавий. Лайли ва Мажнун. – Техрон, 2005.
18. Низомий Ганжавий. Рубоийлар \ \ Донишмандлар тухфаси. Рубоийлар (Э.Очилов таржимаси). – Тошкент: "O'zbekiston", 2009.
19. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. – Тошкент: "CHASHMA PRINT", 2013.
20. Низомий Ганжавий. Хусрав ва Ширин. – Тошкент: 2019.
21. Низомий ва ўзбек адабиёти (Илмий анжуман материаллари). – Тошкент: Ислон университети, 2007.
22. Низомий шеърятдан. – Тошкент, 1983.
23. Фозилов Э. XIV аср Хоразм ёдномалари – Тошкент: "Фан", 1973.
24. Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. – Тошкент: "Фан", 1965.
25. Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий.– Тошкент: "Фан", 1992.
26. Ўрдубодий М.С. Қилич ва қалам. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
27. Ҳомидий Ҳ. Ганжалик пир // "Сино" журнали, 2002 йил, 7-сон.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı və Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələri

İlhoma Sultonova*

Kalit so'zlar: 20-asr Ozarbayjon, o'rtasidagi adabiy-madaniy aloqalarning eng boshlari, Ozarbayjon, o'rtasidagi adabiy-madaniy aloqalarning eng boshlari, Jalil Mammadgulzoda, "Mulla Nasriddin" ikki ming yillik qadimiy aloqalar tarixiga ega bu ikki jurnal, Mulla Nasriddin davlat o'rtasidagi hamkorlik rivojida 19-asr oxiri va tarafdorlari, Turkiston 20-asr boshlari ayniqsa diqqatga sazovordir. Bu davrda adabiy-madaniy aloqalarimiz rivojiga kuchli turtki bo'lgan bir qancha ijtimoiy-siyosiy va madaniy omillarni aytib o'tish joiz. Ulardan biri, balki birinchisi

*Ozərbaycan Milli Fanlar Akademiyası ilmiy xodimi, PhD

1906-yil 7-aprelda nashr etila boshlagan "Mulla Nasriddin" jurnali faoliyatidir. Hech mubolag'asiz aytish mumkinki, buyuk Mirzo Jalil o'zining vatanparvar va fidoyi hamkasblari bilan birga yaratgan ushbu jurnal Ozarbayjondagi milliy uyg'onish jarayoniga ham xuddi shu miqyosda, shu tariqa yaratishga ham ta'sir ko'rsatdi. Turkistonda bir xil miqyosda va milliy-ma'naviy chegaralarda kuchli rezonans. Maqolada qayd etilgan jarayonlar aniq dalillar va faktik materiallarga tayangan holda chuqur o'rganilgan.

Journal of "Molla Nasriddin" and literary and cultural relations between Azerbaijan-Turkestan

Key words: Early 20th century, Azerbaijan, Turkestan, Celil Mammadguluzade, "Molla Nasreddin" magazine, Molla Nasreddin supporters, Turkestan press.

Abstract: This article examines the most complex and rich phase of literary and cultural ties between Azerbaijan and Turkestan. The late 19th and early 20th centuries are particularly noteworthy in the development of cooperation between these two countries, which share a history spanning at least two thousand years. It is appropriate to mention various socio-political and cultural factors that gave a powerful impetus to the development of our literary and cultural ties during this period. One of these, and perhaps the first, is the activity of the "Molla Nasreddin" magazine, which began publication on April 7, 1906. It is safe to say that this magazine, published by the Great Mirza Jalil and his patriotic and devoted colleagues, influenced the national awakening in Azerbaijan in the same way and to what extent, and simultaneously resonated strongly within Turkestan on the same scale and within national and spiritual boundaries. The processes discussed in the article have been comprehensively examined based on concrete evidence and factual materials.

Azərbaycan və Özbəkistanın ədəbi-mədəni əlaqərimiz tarixini araşdıran görkəmli tədqiqatçıları XX əsrin əvvəllərini, ümumən, bizim münasibətlərimiz tarixində ən mühüm və zəngin mərhələlərdən biri kimi dəyərləndirmişlər. Ədəbi-mədəni həmkarlığımızın yeni miqyaslar və tamamilə yeni estetik keyfiyyət qazanmasında isə heç şübhəsiz "Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri və rolu danılmazdır. Akademik İsa Həbibbəyli "Molla Nəsrəddin" jurnalını bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında demokratik mətbuatın bayraqdarı olduğunu vurğulayaraq, Vətən, millət, ana dili ideali, söz azadlığı, çoxpartiyalı sistem,

cümhuriyyət anlayışları ilə bağlı böyük və ümummilli ideyaları mətbuata və ədəbiyyata bu jurnalın gətirdiyini diqqətə çatdıraraq, bildirir ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı təkcə Azərbaycanda yox, Şərqdə demokratik mətbuatın babasıdır. (1, s. 7). Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin"-in qonşu və qardaş xalqların mədəniyyəti ilə, xüsusən satirik mətbuatı və ədəbiyyatı ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri XX yüzil Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixinin və beynəlxalq əlaqələrinin parlaq səhifələridir.

7 aprel 1906-cı il təkcə "Molla Nəsrəddin"-in yaranması kimi deyil, həm də Azərbaycanın və Yaxın Şərq xalqlarının ictimai-mədəni tarixinin dönüş nöqtəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətini özündən əvvəlki heç bir mətbuat orqanının işi və xidmətləri ilə müqayisə etmək qətiyyənlə mümkün deyil. Doğrudur, "Molla Nəsrəddin"-in meydana gəlməsində ondan əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan mətbuatının faydalı və yönləndirici təsirini inkar etmək olmaz. Amma bu mətbuat orqanlarından heç biri "Molla Nəsrəddin" qədər möhtəşəm milli-ictimai işləri yerinə yetirə bilməmiş və onun qədər uzunömürlü olmamışdır. "Əkinçi" (1875-1877), "Ziya" (1879-1880), "Ziyyə-Qafqaziyə" (1880-1884), "Kəşkül" (1883-1891) kimi nəşrlər XIX əsrdəki Azərbaycan mətbuat tarixinin unudulmaz və qiymətli səhifələridir. "Molla Nəsrəddin" məhz belə bir özünəqədərki milli-mətbu təcrübə və o qədər də zəngin olmayan mətbuat tarixi və ənənələri üzərində formalaşmışdır.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının ümumşərq şöhrəti qazanmasının mühüm səbəblərindən biri Rusiya imperiyasında, bir sıra Yaxın Şərq və Asiya ölkələrində, o cümlədən Türkiyə, İran, Hindistan, Çin və başqa məmləkətlərdə geniş əks-səda doğurmuş 1905-1907-ci illər inqilabının, ümumən, Şərqdə geniş vüsət alan milli azadlıq hərəkatlarının ideallarına həmişə sadıq qalması və bu işdə əzilen millətlərə yaxından yardım göstərmək istəməsi idi. Prof. Nazim Axundov jurnalın ictimai-siyasi dəst-xəttini və proqramını səciyyələndirən bu xüsusiyyəti təhlil edərək yazırdı: *"...Jurnal öz kəskin yazıları və karikaturaları ilə Yaxın Şərqdə müstəmləkə, feodal zülmünə qarşı xalqların kütləvi inqilabi mübarizəsinin qüvvətləndirilməsi işinə olduqca böyük təsir göstərmişdir. Həmin ölkələrdə inqilabın və ona qarşı irticanın davam etdiyi müddət ərzində jurnalın hər bir nömrəsində həmin məsələyə həsr olunmuş məqalə, felyeton, şeir, karikatura və s. rast gəlirik"*. (2, s. 46).

"Molla Nəsrəddin" jurnalı Türküstan xalqlarının həyatına və ictimai-siyasi mübarizəsinə də öz səhifələrində həmişə geniş yer ayırmışdır. Türküstanın yalnız mərkəzi şəhərlərində deyil, hətta ucqar

vilayətlərində də “Molla Nəsrəddin”in oxucu və pərəstişkarlarının olması məhz bunun nəticəsi idi. Hər bir özbək, qazax, türkmən, qaraqalpaq, qırğız və tacik “Molla Nəsrəddin”in yeni saylarını öz doğma və sevimli jurnalı kimi intizarla gözləyir, öz taleyinin və həyatının amansız suallarına bu jurnalın səhifələrindən cavab izləyirdi. Mollanəsrəddinşünas alimlər jurnalın fəaliyyətindəki bu cəhətlərin onun ictimai-siyasi taleyində həlledici rol oynadığını xüsusi qeyd etmişlər: *“Gördüyümüz kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı tarixi mübarizə meydanına yalnız Azərbaycanın daxili həyatına aid məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə yox, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin, imperializmin təzyiqi altında olan bir çox xalqların taleyi ilə məşğul olmaq məqsədilə atıldı. Buna görə “Molla Nəsrəddin” az müddət içərisində şöhrət tapdı və həmin ölkələrin daxili həyatına təsir göstərdi. O ölkələrdə “Molla Nəsrəddin”i təqlid edən satirik jurnallar çıxdı. Mollanəsrəddinçilərin yolu ilə gedən çoxlu şair və yazıçılar yetişdi”*. (2, s. 47).

1906-cı ilin aprelindən, yəni “Molla Nəsrəddin” çap edilməyə başlayandan sonra Azərbaycanda, Qafqazda, Türküstanda və başqa məmləkətlərdə, həqiqətən, “Molla Nəsrəddin”in iş və fəaliyyət prinsipləri ilə həmahəng olan müxtəlif tipli nəşrlər və jurnallar işıq üzünə gəlməyə başladı. Bu ədəbi dərgi və jurnallar öz fəaliyyətlərində “Molla Nəsrəddin” ənənələrini və cəsarətini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Məsələn, elə o vaxtlarda Azərbaycanda bir-birinin ardınca bir çox satirik jurnallar nəşr olunurdu. Onların içərisində ən məşhurları və uzunömürlüləri hesab olunan “Azərbaycan” (1906-1907), “Bəhlül” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Arı” (1910-1911), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Məzəli” (1914-1915), “Tuti” (1914-1917), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Məşəl” (1919) və başqa satirik jurnalların adını qeyd etmək məqsədəmüvafiqdir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə Azərbaycanda, nə də başqa müsəlman ölkələrində fəaliyyətə başlayan və uzun müddət nəşr edilən satirik jurnallardan heç biri “Molla Nəsrəddin”in şöhrətini qazana bilmədi. “Molla Nəsrəddin”in həyata keçirdiyi böyük və möhtəşəm işləri heç bir ədəbi nəşr yerinə yetirmək imkanına malik deyildi. Həqiqətən, jurnalın ətrafında o qədər qüdrətli və istedadlı ədəbi şəxsiyyətlər toplaşmışdı ki, belə bir kollektivin hansısa şəraitdə və hansısa ədəbi mühitdə təkrarlanacağı inandırıcı görünməzdi. Jurnal əsrin dördüdə biri qədər böyük bir vaxt ərzində mühərrirlik etmiş Mirzə Cəlilin özü demişkən, “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı”. Məhz buna görə də “Molla Nəsrəddin”ə bənzər və onun səviyyəsində mükəmməl bir davamçısının olması da mümkün deyildi.

"Molla Nəsrəddin" in qardaş və qonşu xalqların mətbuat tarixinə təsirindən söz gedərkən bu jurnalın Türkünstanla əlaqələrini ayrıca qeyd etmək vacibdir. 1905-1907-ci illər inqilabının qüvvətli təsiri altında olan mühüm regionlardan biri kimi Türkünstanda "Molla Nəsrəddin" jurnalına maraq hədsiz dərəcədə güclü idi. Asiya xalqlarını öz ağışuna alan məşhur xalq inqilabının ideya və şüarları Türkünstan xalqları üçün də çoxdan mənəvi ehtiyaca çevrilmişdi. Bu milli-mədəni prosesləri dərindən təhlil edən Bəyəli Qasimov "Dan çağını arzulayan şair" adlı qiymətli tədqiqatında aşağıdakıları bildirir: *"...Çar hökuməti hər bir şəxsin toxunulmazlığı, vicdan, söz, mitinqlər azadlığının təmin ediləcəyi barədə vədlər verdi. Rusiyanın əksər böyük şəhərlərində olduğu kimi, Türkünstan şəhərlərində də qəzet və jurnallar çap edilməyə başladı. 1906-cı ildə İsmayıl Abidin in "Tərəqqi" qəzeti işıq üzü gördü. Çox keçmədən "Xurşid", "Tüccar", "Asiya" qəzetləri çıxmağa başladı. Məşhur özbək maarifçisi Abdulla Əvlani bu nəşrlərin hamısının meydana gəlməsində bilavasitə iştirak etdi."* (3, s. 7).

Abdulla Əvlaninin "Şöhrət" qəzeti də, o dövrdə yaranmış bir sıra mətbuat orqanları kimi, uzunömürlü olmur. Çünki çar hökuməti məcburiyyət nəticəsində məzlum xalqların mədəniyyət və mətbuat işlərinin inkişafına icazə versə də, hər vəchlə onların sərbəst fəaliyyətinə müxtəlif maneələr, məhdudiyyətlər qoymağa çalışırdı. Buna görə də "Şöhrət" qəzetinin də cəmi on sayı işıq üzü görəndən sonra qəzetin böyük səs-küyə səbəb olduğunu görən çar məmurları onun fəaliyyətini dayandırmaq üçün əllərindən gələni etdilər. Amma vətənpərvər maarifçi Abdulla Əvlani belə bir sonluqla qətiyyə bərişə bilməzdi. O, başqa bir ziyalı dostu, hüquqşünas Ubaydulla Xocayevlə həmkarlıq etməyə başlayır. 1914-cü ildə onlar "Sədayi-Türkünstan" qəzetini çap edirlər. 1914-1915-ci illər ərzində qəzetin cəmi 66 sayı çap olunur. Müxtəlif maneələr və qadağalar ucbatından bu qəzet də öz fəaliyyətini erkən dayandırmalı olur. Abdulla Əvlaninin naşirlik və mühərrirlik fəaliyyətindən bəhs edərkən onun Qafqaz ədəbi mühiti ilə, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mətbuat orqanları ilə dərin işgüzarlıq əlaqələri olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Abdulla Əvlanini "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə, xüsusiən Mirzə Cəlil və başqa molla-nəsrəddinçilərlə dostluq əlaqələri bağlayırdı. Abdulla Əvlani 1917-ci ildə, Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsidən sonra özü təkbaşına "Turan" qəzetini nəşr etməyə başlayır. Bu qəzetin fəaliyyətində də, aşağıda görəcəyimiz kimi, "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əlaqələr və həmkarlığın izləri diqqəti cəlb edir. "Turan" qəzeti öz programını və məram-məqsədini elan edərkən aşağıdakıları xüsusi vurğulamışdı: *"Müsəlmanlar arasında çox illərdən bəri davam edib gələn*

çoxluğun zorakılığına son qoymaq, bidət və cəhaləti məhv etmək. Gələcəkdə olacaq cümhuriyyət idarəçiliyinə xalqı hazırlamaq" (3, s. 15-16). Amma qəzetin ilk sayları kəskin müqavimətə rast gəldi. Qəzetin ikinci sayında yerli mütəəssiblər və dindarlarla qəzet arasında davadalaş yarandı. Yerli üləmalar qəzetin mühərririni vəzifəsindən kənarlaşdırmağa müvvəffəq oldular, köhnəpərəst və cəhalət tərəfdarları qəzetin çapını dayandırmaqla kifayətlənmədilər, eyni zamanda, mətbəə sahiblərinin evlərinə və ünvanına nümayəndələr göndərüb: *"Əgər siz Əvlaninin qəzetini öz mətbəəinizdə çap etsəniz, öləndə sizə cənazə namazı qılmayacağıq", - deyə onları qorxudub, qəzetin işıq üzü görməsini tamamilə məhdudlaşdırdılar. Özbək mətbuatı tarixindəki ağır və amansız qadağalar Abdulla Əvlanini sındıra bilmir, onun öz nəcib və xeyirxah məqsədlərindən imtina etməsinə səbəb olmur".* (3, s.19-20).

"Molla Nəsrəddin" jurnalı və redaksiya əməkdaşları ağır vəziyyətdə düşən qardaş ölkə jurnalistini çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün yardım əlini uzadırlar. Yerli irticanın və cəhalətpərəstlərin meydan suladığı həmin çətin günlərdə molla-nəsrəddinçilər Tiflisdən, "Molla Nəsrəddin"-in öz mətbəəsindən lazımi avadanlıqları və mütəxəssisləri Daşkəndə, Abdulla Əvlaninin köməyinə göndərirlər. Amma yerli din xadimləri və qoluzorlular heç bir vəchlə "Turan" qəzetinin çap olunmasına imkan vermək istəmirlər. Abdulla Əvlani müvəqqəti olaraq "Turan"-dan uzaqlaşmağa məcbur olur. Yerli təəssübkeşlərin bu dərəcədə kəskin etirazına nə səbəb olmuşdu? Bəyəli Qasımov Abdulla Əvlaninin öz etiraflarına əsaslanaraq, həmin hadisələri aşağıdakı kimi şərh edir; belə ki, "Turan" qəzetinin ikinci sayında Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsidən, Rusiya çarının hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından vəcdə gələn məşhur jurnalist və publisist Mirmöhsün Şirməhəmmədovun Buxaradakı dəhşətli cəhaləti və mütəəssibliyi ifşa edən "İki tarixi vaqeə" adlı məqaləsi çap olunur. Məqalə ölkə miqyasında geniş əks-səda doğurur və böyük qalmaqala səbəb olur. Türküstanda məşhur olan "Üləma" cəmiyyəti bu məqalədən möhkəm qəzəblənir. Qəzetin mühərriri Abdulla Əvlani və müəllif Mirmöhsün Şirməhəmmədov Buxarayı-Şərif şəsinə şəkk gətirdikləri və din xadimlərinə guya hörmətsizlik etdikləri üçün kafir elan edirlər və onların daş-qalaq edilməsi barəsində hökm çıxarılır. Mirmöhsün Şirməhəmmədov birtəhər qaçıb gizlənməyə müvvəffəq olur, amma buna baxmayaraq, cəhalətpərəstlər və özlərini islam dininin hamiləri və müdafiəçiləri adlandıran avam və qara camaat onu axtarıb tapmağa, şəhər içində bihörmət edərək gəzdirməyə və nəhayət, həbs etdirməyə nail olurlar. Abdulla Əvlanini isə zor gücünə öz məslək və əqidəsindən imtina, "tövbə-təzərrü" etməyə məcbur edirlər. Bu hadisələr XX yüzilin

əvvəllərində Türkün mətəuat tarixinin dəhşətli və bu gün də unudulmayan qara səhifələrindən biri kimi yaddaşlarda yaşamaqdadır. (3, s. 16-17).

Mollanəsrəddinçilər həmin ağır günlərdə Abdulla Əvlanini yalqız qoymur, ona hər cəhətdən yardım etməyə çalışırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, Abdulla Əvlani "Turan" qəzeti redaksiyasında öz fəaliyyətini davam etdirir. Müvəqqəti olaraq qəzetin mühərriri vəzifəsini Molla Hüseynoğlu yerinə yetirir. Bir qədər sonra isə Azərbaycanlı gəlmiş tanınmış və təcrübəli mətəuat xadimi Əhməd Əfəndizadə qəzetdə mühərrir kimi fəaliyyət göstərir. Abdulla Əvlaninin öz etirafına görə, o, "Turan" qəzetinin 20-ci sayının işıq üzü görməsindən sonra bu mətəuat orqanı ilə əlaqələrini kəsməyə məcbur olur.

"Molla Nəsrəddin" və özbək mətəuatının əlaqələrindən bəhs edərkən özbək ədəbiyyatşünas alimlərinin son illərdəki tədqiqatlarına və əldə etdikləri mühüm yeniliklərə də istinad etmək məqsədəmüvafiqdir. Bu nöqteyi-nəzərdən Həmidulla Baltabayevin "Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı" məqaləsi maraqlıdır: *"...Cəlil Məmmədquluzadəni Özbəkistan ilə bağlayan əsas vasitələrdən biri "Molla Nəsrəddin" jurnalı idi. 1906-cı ildə nəşrə başlayan bu jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, "Molla Nəsrəddin" yalan danışa bilmir. Bu adi bir xəbər deyildi, jurnalın əsas şüarı idi. Bax bu şüar – düz danışmağı və doğrusözlüyü nəticəsində "Molla Nəsrəddin" jurnalı özbək ziyalıların evinə daxil oldu"*. (4, s. 307). Tədqiqatçı fikirlərini davam etdirərək yazır ki, həmin vaxtlarda Daşkənddə "Tərəqqi" qəzeti də təzəcə çap olunmağa başlamışdı. "Tərəqqi"çilər "Molla Nəsrəddin"-in işıq üzü görməsini eşidib çox sevindilər və dərhal onunla yaradıcılıq əlaqələri qurmağa çalışdılar. "Molla Nəsrəddin" jurnalı həmişə və ardıcıl olaraq başqa qardaş məmləkətlərdəki mətəuat nəşrlərini də izləyir, müşahidə edir, onlardakı ayrı-ayrı mühüm və səciyyəvi xəbərləri öz səhifələrində çap edib oxucularına çatdırırdı (102, s. 308). XX yüzil Özbəkistan və Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tanınmış və təcrübəli tədqiqatçılarından biri, ədəbiyyatşünas alim Toxtasın Cəlalov "Sabirin müasirləri arasında" adlanan məqaləsində Hacı Alim Qabulov (Həzilkeş), Arəzi, Heyrəti və başqa satirik üslublu şairlərin öz yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabirdən, "Molla Nəsrəddin"-dən təsirləndiyini və yaradıcı surətdə öyrəndiyini ayrıca qeyd edir (11, s. 2). "Molla Nəsrəddin"-in Özbəkistanın Səmərqənd, Daşkənd şəhərlərində və Fərqanə vilayətinin inzibati mədəni mərkəzlərində xüsusilə məşhur olduğunu qeyd etmək vacibdir. Akademik Vahid Abdullayev "Molla

Nəsrəddin"ın və Mirzə Ələkbər Sabirin XX yüzilin əvvəllərindəki Səmərqənd ədəbi mühitində böyük şöhrət qazandığını vurğulayır. Böyük şairin Səmərqəndin o dövrdəki tanınmış söz sənətkarları Əczi, Şükri, Raci və başqa satirik şairlər tərəfindən yüksək dəyərləndirildiyini qeyd edir. Görkəmli alim "Molla Nəsrəddin" və özbək satirikləri ilə bağlı araşdırmalarını ümumiləşdirirək aşağıdakıları nəzərimizə çatdırır: *"Təkcə səmərqəndli Siddiqi Əczi deyil, özbək və tacik xalqlarının inqilabçı şairlərindən Sədrəddin Ayni və Həmzə Həkimzadə, səmərqəndli Raci və başqa şairlər də Sabir yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşmış, onun əsərlərindən ilham almış, Sabir şeirləri ilə həmahəng əsərlər yaratmışlar"*. (2, s. 2).

"Molla Nəsrəddin" jurnalının Türkünstan və Qazaxıstan xalqlarının milli şüuruna, mənəvi-mədəni həyatına qüvvətli təsir göstərməsi nöqtəyi-nəzərindən uzun müddət Türkmənistanda yaşamış, yaradıcılıqla məşğul olmuş və məşhur jurnalın müxbiri kimi fəaliyyət göstərmiş Salman Mümtazın aşağıdakı fikirlərinə istinad etmək məqsədəmüvafiqdir: *"...1909-cu ildə mən "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini Türkünstan, Buxara, Xivə, Orenburq, Qazaxıstan, Zabaykal, Semereç və Sibir ölkələrində öz xərcimlə yaymaq üçün geniş bir plan tərtib etmişdim. O planı həyata keçirmək üçün bir il o yerləri gəzib dolaşmağım lazım idi. Səyahətimdə Semereç vilayətinin mərkəzi şəhərinə uğradım. Təsədüfən orada bir möhtərəm tatar doktoru ilə tanış oldum. Bu gözəl təbiətli, gözəl xasiyyətli doktor, həmçinin sevimli bir baba idi"*. (2, s. 303). Salman Mümtaz mülahizələrini davam etdirərək qeyd edir ki, fitrətən xoşəxlaq, həm də insan dostu olan bu gümüş saçlı, saqqallı doktorun qəlbində qafqazlılara qarşı ayrıca bir məhəbbət var idi. Familiyası Batırşin idi. Batırşin səyahətimi alqışladı. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinə də abunə yazıldı. Bir ara ədəbiyyat və mətbuatdan söz açdı... Bütün ömründə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsindən gözəl bir məcmuə görmədiyini söylədi. "Keçənlərdə də Qafqazda böyük alim kişilər olmuş və indi də vardır", - dedi (2, s. 304).

Özbəkistanın mətbuat tarixində silinməz öz qoymuş məşhur satirik jurnallar "Çayan" və "Muştum"un yaranmasında "Molla Nəsrəddin"ın həlledici təsiri olduğu danılmaz həqiqətdir. 1917-ci ilin əvvəllərindən fəaliyyətə başlamış "Çayan" jurnalının ömrü o qədər uzun olmamışdır. 1923-cü ildən nəşrə başlayan "Muştum"un ərəsəyə gəlməsində və uğurlu fəaliyyət göstərməsində də "Molla Nəsrəddin"ın təcrübəsindən və üslubundan yaradıcı şəkildə geniş istifadə edilmişdir. Jurnalın fəaliyyətinin, xüsusən başlanğıc mərhələsində fəal iştirak edən XX yüzil özbək və tacik mədəniyyətinin Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Qeyrəti, Qafur Qulam, Xurşid, Sabir Abdulla,

Həzilkeş, Fələngi və başqa görkəmli nümayəndələri öz məqalə və felyetonlarında, gülməli şeir və hekayələrində, yandırıcı və ifşaedici satiralarında Azərbaycan satirik ədəbiyyatının Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Üzeyir Hacıbəyov və başqa klassiklərimizin ölməz əsərlərini özbək ədəbi mühitində və satirik üslublarında yaşatmış, ilhamla davam etdirmişlər.

Almas Ülvi "Molla Nəsrəddin" ilə Türkünstan xalqları arasındakı ədəbi-tarixi təmaslardan bəhs edərək yazır: *"XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə əl-əl gəzən möcüzəvi "Molla Nəsrəddin" jurnalı da tarix səhnəsinə daxil oldu. "Molla Nəsrəddin" – həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı olmaqla XX əsr mətbuat tarixinin zirvə nöqtəsini fəth etmişdir"* (5, s. 44). "Molla Nəsrəddin" gülüşünün miqyası və sərhədləri barəsində müəllifin mülahizələri ədəbi-tarixi həqiqətləri obyektiv əks etdirir; o, düşüncələrini davam etdirərək yazır ki, bu gülüşün qəhqəhələri Şərq dünyasına – İrana, Türkiyəyə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə, Hindistana gedib çatmış, digər xalqların milli ruhunun oyanışına, hürriyyət cüvartisinə çevrilmişdi. "Molla Nəsrəddin" ruhu, ab-havası bir çox Şərq ölkələrinə olduğu kimi, özbək torpağına – Daşkənd, Buxara, Xivə və başqa şəhərlərə gedib çatmış, inqilabi məktəb rolunu oynamışdır. Özbək yazarları bu dərginin ilk ocağına – Tiflisə, Bakıya gələrək Mirzə Cəlillə, Sabirlə şəxsən tanış olmuş, onlardan öz ölkələrində senzuradan keçirə bilmədikləri əsərlərinin nəşrini xahiş etmiş və sevinclə geriye qayıtmışlar (5, s. 45). Beləliklə, yuxarıda istinad etdiyimiz ədəbi-tarixi fakt və dəlil-sübutlardan aydın olur ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının meydana gəlməsi, həm də 30 ildən çox bir müddət ərzində səmərəli fəaliyyət göstərməsi yalnız Qafqaz və Azərbaycan mədəni mühitində deyil, qonşu və qardaş ölkələrdə, xüsusən İran, Türkiyə və Türkünstan ədəbiyyatları və ədəbi mühitləri tarixində silinməz iz qoymuşdur. Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan alimlərinin ötən əsrdə apardıqları elmi tədqiqat və araşdırmalar "Molla Nəsrəddin" ilə türk xalqlarının satirik ədəbiyyatları arasında əməkdaşlıq və yaradıcılıq münasibətlərinin dərin olduğunu, bu qırılmaz ədəbi qardaşlıq əlaqələrinin bir neçə nəsli birləşdirdiyini parlaq şəkildə göstərməkdədir. Beləliklə, yuxarıdakı təhlillərimizi ümumiləşdirərək cəsarətli nəticəyə gəlmək olar; XX əsrin ilk çərçivindəki Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin mərkəzində "Molla Nəsrəddin" jurnalı və hər iki qardaş məmlə-kətin zəhmətkeş, əzabkeş molla-nəsrəddinçilərinin fədakar fəaliyyəti dayanmaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik. “Azərbaycan” qəzeti, 7 aprel 2016. S. 7.
2. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) / Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – Bakı: – 1968, – səh. 311. – 356 s.
3. Kosimov B. Ok tonqlarni orzulagan shoir. Sozboshi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlanqan asarlar. İkki jildlik. 1-ji cild. Toshkent, “Manaviyot” nashriyoti, 2006, b. 7-10.
4. Boltaboyev H. Jalil Məmmətqulizoda və o‘zbek adabiyoti. Son so‘z. Bax: Jalil Məmmətqulizoda. Pochta qutisi. Qissa va hikoyalar. Toshkent, “Mumtaz so‘z” nashriyoti, 2019, b. 307-308.
5. Ülvi A. Azərbaycan-özbək(cığatay) ədəbi əlaqələri. B., “Qartal”, 2008, s.102. 146

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda özbək və Azərbaycan "altmışıncı illəri" (Prof. Dr. Yaşar Qasımın əsərləri əsasında)

Mati Usmonoğlu*

Kalit so'zlar: O'zbekiston oltmishinchilari, Ozarbayjon oltmishinchilari, B. Vahab zoda, A. Karim, X.R. Uluturk, M.Araz, M.Ismoyil, F.G'oja, E. Vohidov, A.Aripov, R. Parfi, A. Matjan, J. Kamol, M. Ali.

Annotatsiya: Maqolada atoqli Ozarbayjon va o'zbek adabiyotshunosi, professor Yashar Qosimbayli ilmiy tadqiqotlarining asosiy va o'ziga xos yo'nalishlari muhokama qilinadi. Ma'lumki, 20-asrning ikkinchi yarmida turkiy xalqlar she'riyatida ro'y bergan jiddiy o'zgarish va yangilanishlar zahmatkash olimning ilmiy faoliyatida muhim o'rin tutadi. Jumladan, oltmishinchi yillardagi o'zbek va Ozarbayjon shoirlarining adabiy taqdiri, ular ijodining o'ziga xos va uyg'un jihatlari alohida ta'kidlangan. Mazkur masalalar tadqiqotida jiddiy va izchil ravishda tadqiq etilgan. Maqolada O'zbekistonning oltmishinchi yillar sheiriyatining atoqli namoyandalari E.Vohidov, A.Oripov, R.Parfi, A.Matjan, J.Kamol, M.Ali, A.Shir, X.Xudayberdiyeva, A.Hajiyeva va boshqalar ijodini Ozarbayjonning mashhur oltmishinchilari bilan, jumladan A.Karim, X.R.Uluturk, M.Araz, M.Ismoyil, F.Goja, F.Sodiq, N.Hasanzoda va boshqalar bilan bir xil ilmiy-nazariy kontekstda chuqur o'rganilganligi yuksak baholanadi.. Muallif Yashar Gasimbeylining bu boradagi turkum tadqiqotlarini hozirgi Ozarbayjon va O'zbekiston qiyosiy adabiyotshunosligi va ilmiy-nazariy tafakkurining muvaffaqiyati, deb hisoblaydi.

Uzbek and Azerbaijani "sixties" in comparative literary studies (Based on the works of Prof. Dr. Yashar Qasim)

Key words: Sixties of Uzbekistan, Sixties of Azerbaijan, B. Vahabzoda, A. Karim, H.R. Uluturk, M. Araz, M. Ismoyil, F. Goja, E. Vohidov, A. Aripov, R. Parfi, A. Matjan, C. Kamol, M. Ali.

Abstract: The article discusses the main and specific directions of the scientific research of the outstanding Azerbaijani and Uzbek literary scholar, Professor Yashar Qosimbayli. As is known, the serious changes and renewals that occurred in the poetry of the Turkic peoples in the second half of the 20th century occupy an important place in the scientific work of the hardworking scientist. In particular, the literary fate of Uzbek and Azerbaijani poets of the sixties, the specific and harmonious aspects of their work are especially emphasized. These issues are seriously and

¹⁹ Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, Boku davlat universiteti dotsenti

consistently studied in the study. The article highly appreciates the fact that the works of prominent representatives of Uzbek poetry of the sixties, E.Vohidov, A.Oripov, R.Parfi, A.Matjan, J.Kamol, M.Ali, A.Shir, H.Khudayberdiyeva, A.Hajiyeva and others, have been deeply studied in the same scientific and theoretical context as the famous Azerbaijani sixties, including A.Karim, H.R.Uluturk, M.Araz, M.Ismoyil, F.Goja, F.Sadiq, N.Hasanzoda and others. The author considers Yashar Qasimbeyli's series of studies on this subject to be a success of contemporary Azerbaijani and Uzbek comparative literary studies and scientific and theoretical thinking.

Filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasımbəylinin gənc yaşlarından Azərbaycan ədəbiyyatında gedən prosesləri həm "daxildən", həm də "məsafədən" izləmək imkanı olub. Özbəkistanın zəngin ədəbi mühitində formalaşan, illərlə özbək ədəbiyyatını araşdıran alim, müasir poeziyanın yenilikçi təmayüllərinə xüsusi diqqət ayırmış və fəal tənqidçi kimi dəyərli işlər görmüşdür. Onun Özbəkistandakı fəaliyyətinin miqyasları illər ötdükcə daha aydın görünməkdədir.

Özbəkistanda yaşadığı dövrdə Y.Qasımbəylinin ən mühüm xidmətlərindən biri Azərbaycanın mədəniyyətini və ədəbiyyatını qardaş ölkədə layiqincə təmsil etməsi idi. O, faktiki olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının "mədəni səfiri" işini yerinə yetirir, intellektual səviyyəsi, şəxsi nüfuzu və sözünə bəslənən etimad sayəsində milli ədəbiyyatımızdakı yenilikləri özbək ədəbi mühitinə "isti-isti" çatdırırdı. Bu, iki türk xalqı arasında canlı mədəni dialoqun davamlılığını təmin edən mühüm bir missiya idi. Sovet siyasətinin ideoloji mahiyyəti türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin dərinləşməsinə və genişlənməsinə təşviq etmirdi; əksinə, bu cür təşəbbüslərə ehtiyatla, bəzən də açıq-aşkar şübhə ilə yanaşırdı. Görünür, Azərbaycan tərəfinin bu dialoqda hər zaman adekvat fəallıq nümayiş etdirməməsinin əsas səbəblərindən biri də elə bu idi.

Hazırda Azərbaycanda yaşayan Yaşar Qasımbəylinin ömrün müdrik çağında, 70-illik yubileyi ərəfəsində oxuculara təqdim etdiyi yaradıcılıq "hesabatında" – "Əsrin ədəbi hərəkəti" kitabında bir kökdən boy atan Azərbaycan və özbək ədəbiyyatlarının tarixən davam edən dialoqunun keçən yüzilliyin mürəkkəb siyasi-ideoloji şəraitində yaranmış fərqli bir mərhələsi araşdırılır.

XX əsrin ikinci yarısı Sovet İttifaqının mədəni həyatında hərəkətli, hərəkətli olduğu qədər də gərgin proseslərin yaşandığı mürəkkəb bir dövr idi. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra siyasi və ictimai

mühitdə müəyyən yumşalma hiss olunurdu. "Mülayimləşmə" siyasəti cəmiyyətdə sərbəst fikir mühitinin bərqərar olacağına ümid yaratsa da, köhnə ideoloji mexanizmlərin tamamilə sökülməməsi, işlək vəziyyətdə qalması bu ümidləri daim reallığın sərt həmlələri ilə toqquşdururdu.

Ədəbiyyat üzərində ideoloji nəzarət hələ də qalırdı, lakin əvvəlki kimi hər sözü, hər fikri boğan qapalı "təcridxana" mühiti yox idi. Ədəbi səhnədə yeni adlar ön sırada boy göstərməyə, yeni səslər eşidilməyə başlamışdı. "Altmışincılar" adlandırılan nəsil keçmiş onilliklərin şüarçı poetikasıdan fərqli olaraq fərdi talelərin sevinclərini və ağrılarını, insan psixologiyasının incə qatlarını, həyatın daxili ziddiyyətlərini poetik düşüncənin mərkəzinə gətirirdi. Bu baxımdan müəllifin kitabına "altmışıncılıq" anlayışının elmi şərhini ilə başlaması tamamilə təbii idi. Aydınlik üçün deyim ki, Y.Qasımbəyli "altmışincılar" ədəbi nəslinin təmsil etdiyi məfkurə hərəkatını "altmışıncılıq" termini ilə səciyyələndirir.

"Altmışincılar" («шестидесятники») rus-sovet ədəbiyyatşünaslığından gələn istilahdır. Ancaq Y.Qasımbəylinin göstərdiyi kimi, "altmışincılar" fenomeni yalnız rus ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmırdı, bütün SSRİ miqyasında, milli ədəbiyyatlarda eyni vaxtda yaranan ideya-estetik dalğa idi, Azərbaycan və özbək poeziyası da bu ümumi prosesdə fəal iştirak edirdi.

Bir vacib məqamı da dəqiqləşdirməyi zəruri sayıram: "altmışincılar" ilkin mərhələdə kommunist ideallarını tamamilə rədd etmirdilər; əksinə, stalinizmi həmin ideallardan sapma hesab edir, özlərini sosializmin bərabərlik, azadlıq və ədalət prinsiplərinin təmsilçisi kimi görürdülər. Onların başlıca etirazı və narazılığı bu idealların təhrifinə qarşı idi. "Altmışincılar"ın poeziyasında "ışığı gələn tərəfə" – sosializmin gələcəyinə güclü inam vardı. Məhz bu inam bəzən poeziyada paradoksal vəziyyətlər də yaradırdı: məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında adı "dissident" hərəkatının önündə çəkilən Bəxtiyar Vahabzadənin "Leninlə söhbət" poemasını yazması həmin ikili ideya xəttinin bariz nümunəsidir. Burada eyni mətnin daxilində həm rəsmi ideoloji simvola müraciət, həm də dərin mənəvi-əxlaqi sorğulama mövcuddur...

Y.Qasımbəylinin bu kitabda bir araya gətirilən tədqiqatlarından belə ümumi nəticə çıxarmaq olur ki, 1960-cı illərdə Azərbaycanda Əli Kərim, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Nəriman Həsənzadə, Vəqif Səmədoğlu, Musa Yaqub, Məmməd İsmayıl, Ələkbər Salahzadə, İsa İsmayilzadə, Sabir Rüstəmxanlı; Özbəkistanda Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Rauf Pərvi, Çolpan Erqas, Aman Mətcən; eləcə də Rusiyada Yevgeni Yevtuxenko, Andrey Voznesenski, Nikolay

Rubtsov, Robert Rojdestvenski, Aleksandr Qaliç, İosif Brodski, Bella Axmadulina, Vladimir Vıotski kimi şairlərin populyarlaşması eyni estetik və mənəvi axının fərqli məkanlardakı təzahürləri idi. Lakin milli ədəbiyyatlarda bu axının alt qatında daha mürəkkəb proses gedirdi. Sovet ideoloji çərçivəsinin imkan verdiyi məhdud məkanda milli yaddaş özünə yer açır, folklor, tarixi motivlər, milli obraz və simvollara qayıdış meyilləri dirçəlirdi. Axının üst səthində "yeni poetik dalğa" görünür, alt qatlarda isə daha dərin, strateji perspektiv daşıyan proses gedirdi: bir vaxtlar unudulmağa düçar edilən mənəvi kodlar dirçəldilir, poetik dildə milli kimlik yenidən qurulur və milli yaddaş ideoloji maneələri aşaraq özünə yol açır. Sovet senzurasının sərt çərçivələri daxilində belə yeni poeziya tarixi motivlərə, folklor arxetiplərinə, milli simvollara, hətta dilin ritm və intonasiyasına xüsusi həssaslıqla yanaşır, onları yenidən oxucunun duyğu və düşüncə müstəvisinə gətirirdi. Bu bədii-estetik yeniləşmə milli özünüdərk prosesinin, mənəvi dirçəlişin poeziya üzərindən gerçəyə çevrilməsini təmin edirdi, susdurulmuş yaddaşın dilə gəlməsinin önünü açırdı.

Bu səbəbdən Y.Qasımbəylinin "Əsrin ədəbi hərəkatı" kitabı 1960-cı illərin poeziyasında milli yaddaşın yenidən dirçəlişinin tədqiqi kimi dəyərləndirilə bilər. Müəllifin kitabın son fəslini "Onlar milli sözə və bizə azadlıq bəxş etməyə gəlmişdilər" adlandırmasının etibarlı məntiqi əsası var. Bu başlıq, gəlişigözəl obrazlı ifadə deyil, əslində, həmin dövr poeziyasının əsl missiyasını, milli düşüncəyə mənəvi azadlıq bəxş etmək və bununla da oxucunun ruhundakı azadlıq duyğusunu alovlandırmaq amalına dəqiq ifadə edir. Y.Qasımbəylinin poeziyanı o illərdə yalnız duyğuların dili kimi deyil, həm də tarixdə dəyişdiricilik gücünə malik mədəni-siyasi qüvvə kimi araşdırması ciddi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqat bir daha göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısında poeziya susqun xalq yaddaşını silkələyib oyadan, gələcək azadlıq ideyasının toxumlarını səpən mənəvi tribunaya çevrilmişdi. Y.Qasımbəylinin təqdimatında "altmışıncılar" sadəcə müəyyən tarixdə yazmağa başlayan şairlər nəslə deyil, milli-mədəni dirçəlişin aparıcı qüvvələridir. Onlar üçün şeir həm də vicdanın səsi idi...

Bədii fikirdə baş verən poetik yeniləşmə təbii olaraq "yeni" ilə "köhnə"nin qarşıdurmasını qaçılmaz edirdi. Bu proses Azərbaycan ədəbiyyatında bəzən sərbəst şeir yazanlar ilə heca vəzninə üstünlük verənlər arasında absurd mübahisələrə, qarşıdurmalara da səbəb olurdu. Kumirlər qarşı-qarşıya qoyulur, zövqlər qütbləşirdi.

Yaşar Qasımbəylinin kitabı həmin mənzərəni poeziyanın təbii təkamülü prizmasından dəyərləndirməsi ilə fərqlənir. Müəllifin mövqeyindən aydın görünür ki, ifrat mühafizəkarlıq kimi ifrat nihilist

novatorluq da təhlükəlidir. Kitabda bədii düşüncənin təkamülünün daxili məntiqinin, təbii boy artımının izlənilməsi "altmışıncılar"ın Səməd Vurğuna münasibətinin təhlilində xüsusilə qabarıq şəkildə ifadə olunur.

"Altmışıncılar"ın ədəbiyyata gətirdiyi yeni poetik sistem, məntiq etibarilə, qarşısında "anti-sistem" kimi Səməd Vurğun yaradıcılığını görməli idi. Lakin həmin illərdə bu münasibət daha çox rəqabət müstəvisindən, inkarçılıqdan kənarda, dərin ehtiram və ustad ənənəsinə bağlılıq fonunda təzahür edirdi. Y. Qasımbəylinin araşdırmasında "altmışıncılar"ın yaradıcılığında Səməd Vurğun obrazı yalnız böyük sənətkar şəxsiyyətinin nümunəsi kimi deyil, həm də milli qürur simvolu və mədəni lider kimi təqdim olunur. Kitabda göstəriləni kimi, Əli Kərim və Məmməd Arazın poetik irsində bu ehtiram xüsusi bədii dəyəərə çevrilir: Ə. Kərimin "Şeir gecəsi" və "Ölüm, sevinmə çox..." şeirləri, M. Arazın "Səməd Vurğuna" başlıqlı şeirlər silsiləsi ustadı sənət ordusunun sərkərdəsi, milli şair ideali kimi təsvir edir.

Y. Qasımbəylinin yaradıcılığının ən məhsuldar və qaynar dövründə Özbəkistanda milli mədəni irsin "yenidən oxunması" və mədəni yaddaşın sistemli şəkildə yenidən dəyərləndirilməsi istiqamətindəki təmayüllər xeyli güclənmişdi. Bu proses yeni bir mədəni özünüdərk mərhələsinin parlaq təzahürü kimi ortaya çıxırdı.

Yadıma düşür: Özbəkistan yazıçılarının yaradıcılıq evinin ön divarında Sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Həmzə Niyazinin "Yaşa, Şura!" şeirinin misraları həkk olunmuşdu. Özbəkistanda türkçülük ideologiyasının qətiyyətli təbliğatçısı, mərhum dostum Evril Turan (Məmmədəli Mahmudov) hələ 1985-ci ildə mənə bu şeirin ilkin variantının "Yaşa, Turan!" olduğunu söyləmişdi.

Özbəkistanda ədəbiyyatşünas kimi yetişmiş digər bir həmyerlimiz Akif Azalpin daha sonra maraqlı bir yazısını oxudum. O, Azərbaycan ədəbiyyatını mükəmməl bilən, Səməd Vurğunu "atəşnəfəs ustad" adlandıran akademik Vahid Zahidova istinadla şairin məşhur "Partiyamızdır" şeirinin ilkin adının "Sənsən, azadlıq!" olduğunu iddia edir: "...Mən "Azadlıq" şeirini atəşnəfəs ustadın öz dilindən eşidəndə "Zamanın bayraqdarı" poemasının heç izi-tozu da yox idi!.."

Bu cür məlumatlar elmi baxımdan fərziyyə, yaxud subyektiv iddia kimi qəbul edilə bilər, lakin bu "sensasiyaların" səslənməsində sovet rejiminin ideoloji məhdudiyyətlərinə qarşı müqavimətin rüşeymləri aydın görünür. Azərbaycanda 1960-cı illərin sonunda Yusif Səmədoğlunun Səməd Vurğunun "Komsomol poeması" əsasında "Yeddi oğul istəram" kinopovestini qələmə alması, eyniadlı filmin çəkilməsi və

SSRİ miqyasında böyük maraq doğurması da klassik irsi "yenidən oxumaq" təşəbbüsünün bariz nümunəsi idi.

1980-ci illərdə Özbəkistanda mədəni yaddaşın yenidən qurulması prosesi-nin güclənməsi isə yalnız milli kimliyin və tarixi yaddaşın bərpası ilə məhdudlaşmırdı. Bu eyni zamanda sovet imperiyasının sərt ideoloji çərçivələri içində gizli qalan və ya kölgədə saxlanılan ortaq türk mədəni irsinə yeni baxışların başlanğıcı idi. Beləliklə, iki istiqamət – həm milli poeziya ənənəsinin yenidən dəyərləndirilməsi, həm də ümumtürk mədəni kodlarının dirçəldilməsi həmin dövrün ədəbi və ideoloji mənzərəsini formalaşdıran əsas xətləri təşkil edirdi.

Y.Qasımbəyli bu prosesin fəal iştirakçısı kimi Özbəkistan və Azərbaycan arasında mədəni dialoqun fəallaşmasına öz töhfəsini verir, həmçinin türk dünyasının birliyi və mədəni qardaşlığı ideyasının sovet məkanında bərpası istiqamətində əhəmiyyətli əməli işlər görürdü. Onun "Əsrin ədəbi hərəkatı"na mədəni inteqrasiya və milli-mənəvi yaxınlaşma kontekstində yanaşması ədəbiyyatın yalnız bədii-estetik deyil, həm də milli yaddaş və kimlik məsələlərinin həlledici faktorlarından biri olduğunu göstərir. Bu kitabdakı tədqiqatlar Azərbaycan və özbək mədəniyyətində yeniləşmə prosesinin intellektual və ideoloji əsaslarını sistemli şəkildə ortaya qoyur.

Kitabın əsas tezislərini ümumiləşdirdikdə aydın görünür ki, həmin illərdə Özbəkistan və Azərbaycandakı bədii düşüncə axtarışları yalnız mədəni irsin qorunması və tədqiqi ilə öz işini bitmiş saymırdı. Bu proses eyni zamanda müasir milli kimliyin yenidən formalaşması və türk xalqları arasında mədəni bağlılığın möhkəmlənməsi üçün geniş imkanlar açırdı. Y.Qasımbəylinin baxışında "altmışıncılar" ədəbi prosesin ilkin mərhələsində "mikrorenessans" yaradaraq klassik ədəbiyyatın bədii enerjisini müasir duyumla birləşdirir, xalq dili və folklor motivlərini estetik yeniliklə qovuşdururdu. Buna sadəcə poetik forma yeniliyi kimi baxılmamalıdır, bu, milli özünüdərk istiqamətində mühüm ideoloji dönüş idi.

Müəllif bu nəslin yaradıcılığını üç əsas meyarla səciyyələndirir:

1. Tarixi-mədəni fenomen. Y.Qasımbəylinin şeir qanadını tədqiq etdiyi "altmışıncılar" sovet dövründə milli şüurun yenilənməsi prosesinin əsas daşıyıcıları idi; onlar milli irsin ideoloji təzyiq altında susdurulmuş qatlarını bədii söz vasitəsilə yenidən dilləndirirdilər.

Milli və bəşəri dəyərlərin sintezi. "Altmışıncılar"ın yaradıcılığında vətən sevgisi, tarixi yaddaş, azadlıq və ədalət ideyaları bölünməz vəhdət təşkil edir. Bu sintez sovet ideoloji çərçivəsini aşaraq daha geniş mənəvi-mədəni məkanın üfüqlərini formalaşdırırdı.

Ədəbi-estetik çevriliş. "Altmışncılar" şüarçı nikbinliyin yerinə səmimiyyət, daxili dramatiklik və fərdi təcrübənin poetik ifadəsinə üstünlük verirdilər. Bu isə poeziyada insanın daxili dünyasına, mənəvi bütövlüyünə diqqəti artırırdı.

Milli ruhda baş verən renessans bütövlükdə poeziyanın istiqamətini müəyyən etdi. Məsələn, Y.Qasımbəylinin müşahidəsinə görə, Əli Kərimin "Mənim ömrüm" şeiri ilə Abdulla Aripovun "Ruhum" şeiri arasında olan oxşarlıq təsadüfi poetik paralellik kimi izah edilməməlidir. Burada ən azından iki səviyyədə təhlil aparmaq mümkündür:

Eyni tarixi-ideoloji fonun doğurduğu daxili ehtiyac. 1960-cı illər Sovet məkanında "istiqlal" sözünün açıq deyilmədiyi, lakin mənəvi azadlıq axtarışlarının dərinləşdiyi bir dövr idi. Həm Azərbaycanda, həm də Özbəkistanda gənc şairlərin poetik sözü sosialist realizminin "mütləq insan" modelindən çıxaraq insanın ruhunu, mənəvi bütövlüyünü mərkəzə çəkirdi. Ruhun cismani məhdudiyyətlərdən üstünlüyünü vurğulamaq, əslində, totalitar sistemdə insanın daxili azadlığının toxunulmazlığını bəyan etmək idi.

Poetik ovqatın və obrazlar sisteminin yaxınlığı. Hər iki şair təbiətə aid obrazları (dəniz, gəmi, göy qurşağı kimi) azadlıq və ölümsüzlük ideyasını ifadə etmək üçün seçmişdi. Bu bənzərlik təsadüfi təsir deyil, ədəbiyyatşünaslıqda "ideya sinxronluğu" adlandırılan hadisə ilə izah olunur: eyni tarixi-mədəni gərginlik şəraitində eyni simvolik kodlar yaranır. Y.Qasımbəylinin vurğuladığı kimi, bu paralellik 1960-cı illərin ədəbiyyatında "yeni poetik ruh"un artıq ümumi bir prosesə çevrildiyini göstərir.

O dövrün poeziyası zahirən lirizmin və fərdi ovqatın çərçivəsində görünərsə də, əslində, milli yaddaşın dirçəlişinə, mənəvi dəyərlərin qorunmasına və insanın daxili azadlığının bərpasına xidmət edirdi. Ruhun cismani varlıqdan üstün tutulması, əbədi işıq və hədudsuz səmaya uçuş metaforası klassik türk şeirindən və təsəvvüf poetikasından gələn dərin mənəvi qatlarla bağlıdır. Hər iki şair, istər şüurlu, istərsə də şüuraltı şəkildə bu mədəni kodu müasir poetik forma ilə yenidən ifadə edir, beləliklə, keçmişin irfani mirasını gələcəyin azadlıq duyğusu ilə qovuşdururdu.

Ə.Kərim və A.Aripov arasında birbaşa ədəbi təsir olmasa da, onların şeirlərindəki mövzu və obraz yaxınlığı, eyni tarixi dövrün mənəvi-sosial ovqatından, milli-mədəni yaddaşın alt qatlarında yaşayan ortaq kodlardan doğur. Y.Qasımbəylinin yazdığı kimi: "Bu oyunmanın əsas parametrləri və əlamətləri mühitin təsiri ilə

formalaşırdisa, daxili qanuna uyğunluqları etno-millî gendən və ənənədən qaynaqlanırdı".

Kitabın "Zərif lirikada sərt realizm və tragik lirizm" fəslində müəllif lirik qəhrəmanın idealları ilə ictimai gerçəkliyin toqquşduğu sosial-mənəvi mühitdə yaranan konfliktlərə diqqət yetirir. Burada lirikanın sadəcə hiss və ovqat ifadəsi deyil, həm də həyatı əhəmiyyət daşıyan ideoloji və mənəvi qarşıdurmaların bədii həllini axtaran fəal yaradıcılıq hadisəsi olduğu vurğulanır. Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Erkin Vahidov, Abdulla Aripov və Rauf Pərvi kimi şairlərin əsərləri müqayisəli-tipoloji təhlildə təqdim olunur, onların lirik qəhrəman obrazlarında milli kimlik, azadlıq arzusu və daxili iradə gücünün poetik ifadəsi araşdırılır. Beləliklə, bu fəsil həm lirik qəhrəman konsepsiyasının, həm də milli poeziyanın 1960-80-ci illərdə keçdiyi estetik inkişaf yolunun mühüm məqamlarını açır.

Y.Qasimbəylinin qənaəti belədir ki, "altmışıncılar"ın poeziyasında güclənən kədər motivi, əslində, milli yaddaşın dərin qatlarında göynəyən ortaq ağrıların səsi idi. Bu şairlər yeni estetik ifadə yollarını kəşf edərkən Fitrətin, Çolpanın, Cavidin, Cavadın milli düşüncəni ifadə edən lirikasından, Mikayıl Müşfiq və Osman Nasirin cılığın şeiriyyətiindən, Aybəkin nisgilindən, Qafurun qürurundan, Mirtemirin yangılı həsrətindən, S.Vurğunun və R.Rzanın fəlsəfi ümumiləşdirmələrindən güc alırdılar. Bu irs dünya ədəbiyyatının sınaqlardan keçmiş böyük nümunələri ilə birləşərək, onları "tragik-dramatik inikas"ın mahir ustadlarına çevirdi və yeni mərhələnin bünövrəsini qoydu.

Kitabda problemin qoyuluşu baxımından orijinal səslənən və filoloji cəhətdən maraqlı doğuran məsələlərdən biri də müəllifin "Poetik "biz" kultunun estetik iflası" ilə bağlı nəzəri tezisidir. Y.Qasimbəylinin rus şairi Y.Yevtuşenkodan iqtibas kimi verdiyi "poetik "biz" kultunun estetik iflası", əslində, sovet dövrü ədəbiyyatında kollektiv subyektivliyin, yəni lirik "biz"nin necə formalaşdığı və sonradan niyə dağılmağa məhkum olduğu sualına özünəməxsus tərzdə cavab axtarışıdır. "Biz" burada yalnız birinci şəxs əvəzliyinin cəmi kimi deyil, sosialist ideologiyasının "ümumi məqsəd, ümumi duyğu, ümumi tale" şablonuna uyğun formalaşdırdığı bədii təfəkkür modeli kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif göstərir ki, bu modelin estetik dayaqları sarsıldıqca fərdi təcrübə, şəxsi hiss və fərdi məsuliyyət ön plana gətirilir; nəticədə lirik "mən" bədii-estetik modeli formalaşır.

Bu keçid təkcə poetik texnikanın dəyişikliyi deyil, həm də ideoloji-mədəni dönüş idi: hamının adından danışan qəhrəman öz yerini fərdi taleyin, şəxsi məsuliyyətin daşıyıcısına verirdi. Müəllifin müqayisəli

yanaşması sayəsində "biz"dən "mən"ə keçidin ayrı-ayrı milli ədəbiyyatlara aid "yerli" hadisə deyil, bütövlükdə sovet məkanını əhatə edən ümumi ədəbi tendensiya olduğu aydın görünür. Bu həm poetik düşüncənin demokratikləşməsi, həm də ədəbiyyatın insana, onun daxili azadlığına yönəlməsinin göstəricisidir. Azadlığın göyləri isə nəhayətsizdir.

Bu nəhayətsizliyin şəirdəki axtarışlarına həsr olunmuş kitabın "Milli qurtuluş və azadlıq rəmzləri" başlıqlı fəslində müəllif 1960-cı illər özbək poeziyasında, xüsusilə Abdulla Aripovun yaradıcılığının ilk mərhələsində simvolik obrazların milli qurtuluş, mənəvi bütövlük və yeni poetik konflikt anlayışının formalaşmasındakı rolunu araşdırır. Yazıda şairin "Yosun", "Bulaq", "Bulud", "İşıldayır balaca ulduz", "Qartal", "Kəndirbaz" kimi "rəmzi mündəricəyə malik şeirlərinin" ictimai məzmunu açılır. Müəllif diqqəti Özbəkistan ədəbi mühitində daha çox müzakirələrə səbəb olan "Qızıl balıq" şeirinin nümunəsində həmin dövr poeziyasında yaranmış yeni əhval-ruhiyyəyə, bədii-estetik axtarışlara və şeirin fəlsəfi məna qatlarına yönəlir. Cəmi səkkiz misralıq "Qızıl balıq" şeiri, həcmnin kiçikliyinə baxmayaraq, öz fəlsəfi miqyası ilə bütöv bir ədəbi mərhələnin başlanğıcını təmsil edərək həm respublika, həm də SSRİ miqyasında böyük rezonans doğurmuşdu...

Müəllifin poeziyada "Milli qurtuluş və azadlıq rəmzləri" axtarışlarının nəticələrini belə ümumiləşdirmək mümkündür:

1960-cı illər poeziyasında yeni lirik qəhrəman formalaşmış, gerçəkliyə fərdi və milli baxış bədii-estetik dəyərin əsas ölçüsünə çevrilmişdi; İnsanların və xalqların azad yaşamaq haqqını simvolizə edən çoxqatlı rəmzlər üzərində qurulmuş "Qızıl balıq" kimi şeirlər bütövlükdə özbək poeziyasının yeni mərhələsinin manifestinə çevrilmişdi;

Dövrün aparıcı tendensiyaları bədii rəmzlər və fəlsəfi konflikt vasitəsilə dolaylı şəkildə sovet ideoloji çərçivələrinə qarşı estetik müqavimət forması kimi təzahür edirdi.

Bunun təbii nəticəsi olaraq, tədricən Sovet imperiyasının sonunu gətirəcək milli azadlıq şüuru formalaşırdı. Bu prosesin əsas enerji mənbələrindən biri məhz poeziya idi. Poeziya xalqın dilində azadlıq ideyasını bədii sözün qüdrəti ilə yaşadan, unudulmuş mənəvi dəyərləri çağırışa çevirən bir qüvvə kimi çıxış edirdi. Kitabın son fəslinin "Onlar milli sözə və bizə azadlıq bəxş etməyə gəlmişdilər" adlanması isə elmi təhkiyəni həm məzmun, həm də struktur baxımından uğurla tamamlayır.

Y.Qasimbəylinin ömrün uzun illərini sərf edərək yaratdığı "Əsrin ədəbi hərəkəti" tədqiqatının bir oxucu kimi məndə yaratdığı başlıca

təəssürat budur ki, "altmışıncılar" nəslı ədəbi prosesin yalnız bədii-estetik yönünü dəyişməklə kifayətlənmədi. Onlar, bəzi ifrat meyillərə baxmayaraq, ədəbiyyata fərdi ləyaqət, mənəvi müstəqillik və ictimai məsuliyyət hissi gətirdilər. Əvvəlki onilliklərin standartlarından və ideoloji qəliblərindən imtina edərək həm forma, həm də məzmun baxımından yenilənmiş poetik dil yaratdılar. Bu dilin səciyyəvi xüsusiyyəti sözün azadlığı idi – söz həm milli yaddaşı oyadan, həm də oxucunun daxili dünyasında gizli saxladığı sualları səsləndirən, milli yaddaşla oxucu arasında yeni bir ünsiyyət mühiti quran vasitəyə çevrildi.

Ədəbi-tarixi kontekstdə "altmışıncılar"ın fəaliyyəti milli özünüdərk prosesinin mühüm mərhələsi oldu. Poeziya onlar üçün tək cə sənətin forması yox, həm də milli-mənəvi mövcudluğun qorunması vasitəsi idi. Onlar milli dilin bədii imkanlarını zənginləşdirir, poeziyanın ictimai nüfuzunu yüksəldirdilər. Bu baxımdan "altmışıncılar"ın yaradıcılığı bir tərəfdən ədəbiyyat tarixinin təbii inkişaf xəttini davam etdirir, digər tərəfdən isə həmin xəttə yeni dövrün tələblərinə uyğun istiqamət verirdi.

Kitabın fəsilələrində təqdim olunan faktlar, poetik nümunələr və analitik təhlillər göstərir ki, həmin dövrün poeziyası bədii hadisə olmaqla yanaşı, həm də mühüm ictimai hadisə idi. Bu poeziya azadlığın ruhunu, səsinə və ehtiyacını yaşadırdı. Bu baxımdan "altmışıncılar" həm öz dövrlərinin, həm də gələcək nəsillərin azad söz idealına xidmət göstərirdilər.

"Altmışıncılar" nəslinin yaradıcılığının öyrənilməsi həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də milli kimliyimizin tarixi üçün mühüm əhəmiyyət və məna daşıyır. Y.Qasımbəylinin kitabı bu nəslin poetik axtarışlarını, milli azadlıq ideyası ilə bədii-estetik yeniləşmə arasındakı incə və dərin qarşılıqlı əlaqələri üzə çıxarır. "Altmışıncılar" mürəkkəb bir dövrün poeziyasını yaratmaqla yanaşı, azadlığa aparan yolda xalqa bədii sözün dəyişdirici gücü ilə bələdçilik edirdi.

"Əsrin ədəbi hərəkəti" bir ədəbi nəslin portretindən ibarət deyil; poeziyamızın müasirliyə keçid mərhələsini canlandırır. "Altmışıncılar"ın azadlıq nəfəsi ilə yığrulmuş poeziyası isə sənət və vətəndaşlıq dərsi olaraq yaşayır və yaşayacaq. Çünki bədii yaradıcılıq zamanın bütün sərt sınaqlarını aşaraq azad sözə və milli ruha əbədi həyat verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yashar Qosim. 60-yillar o'zbek shariyati poetikasi. Toshkent, "Mumtoz so'z", 2011.

2. Yaşar Qasımbəyli. Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
3. Yaşar Qasımbəyli. Əsrin ədəbi hərəkatı: altmışıncılıq və altmışıncılar. I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2025.
4. Yaşar Qasımbəyli. Əsrin ədəbi hərəkatı: altmışıncılıq və altmışıncılar. II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2025.
5. Yaşar Qasımbəyli. Rəsul Rza və ədəbi çağdaşları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
6. Yashar Qosim. Yanqi o‘zbek sheiriyati poetikasi. Toshkent, 2024.

Cənubi Qafqazda münaqişələrin nizamlanmasında atət-in iştiraki

Xatirə Ziya qizi Hacıyeva*

Kalit so'zlar: Janubiy Kavkaz, etno-siyosiy mojarolar, Tog'li Qorabog', Abxaziya, Janubiy Osetiya, Yevropa Ittifoqi (EI), Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT), Minsk Guruhi, tinch yo'l bilan hal etish, ishg'ol.

Annotatsiya: Ushbu maqola XX asrning 80-yillari oxiridan boshlab Janubiy Kavkaz mintaqasida yuzaga kelgan keskin etno-siyosiy mojarolarni – Tog'li Qorabog', Abxaziya va Janubiy Osetiya muammolarini tahlil qiladi. Xususan, Armanistonning Ozarbayjonga qarshi hududiy da'volari asosida kelib chiqqan va Ozarbayjon yerlarining (Tog'li Qorabog' va unga tutash 7 tuman) bosib olinishi bilan yakunlangan Tog'li Qorabog' mojarosiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, Rossiya Federatsiyasining harbiy aralashuvi natijasida Gruziya nazoratidan de-fakto chiqqan Abxaziya va Janubiy Osetiya mojarolari ham qayd etilgan. Maqolada ushbu mojarolarni tartibga solishda Yevropa Ittifoqi (EI) va Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining (YXHT) roli o'rganiladi. EI ning mintaqaga mustaqil faol aralashish imkoniyati cheklanganligi sababli YXHT bilan hamkorlikka ustunlik berganligi, xususan Janubiy Osetiya mojarosini hal etishda EI ning moliyaviy va iqtisodiy tiklanish yordami ("EI Platformasi" hujjati va MNK ni qo'llab-quvvatlash kabi) orqali YXHT faoliyatiga sharoit yaratgani ta'kidlanadi. Tog'li Qorabog' mojarosini tinch yo'l bilan hal etish uchun tuzilgan YXHT ning Minsk Guruhi faoliyatsizligi, tajovuzkor va jabrlanuvchini tenglashtirishi hamda konstruktiv bo'lmagan pozitsiyasi tanqid ostiga olinadi. Umuman olganda, maqola EI va YXHT ning Janubiy Kavkaz mojarolarini boshqarish va oldini olish borasidagi sa'y-harakatlari, ularning ijobiy va salbiy natijalarini ko'rsatadi.

OSCE participation in conflict resolution in the South Caucasus

Key words: South Caucasus, ethno-political conflicts, Nagorno-Karabakh, Abkhazia, South Ossetia, European Union (EU), Organization for

Abstract: This article analyzes the sharp ethno-political conflicts that emerged in the South Caucasus region starting from the late 1980s, specifically addressing the Nagorno-Karabakh, Abkhazia, and South Ossetia issues. Particular attention is given to the Nagorno-Karabakh conflict,

*Tarix Üzrə Fəlsəfə Doktoru Dosent, Azərbaycan Dillər Universiteti

Security and Co-operation which arose from Armenia's territorial claims in Europe (OSCE), Minsk against Azerbaijan and resulted in the occupation of Group, peaceful settlement, Azerbaijani territories (Nagorno-Karabakh and 7 surrounding districts). It also notes the conflicts in Abkhazia and South Ossetia, which de-facto withdrew from Georgia's control largely due to the military intervention of the Russian Federation. The article examines the role and cooperation of the European Union (EU) and the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) in resolving these conflicts. It highlights the EU's preference for collaboration with the OSCE due to its limited potential for independent, active intervention in the region. The EU facilitated the OSCE's activities, particularly in the South Ossetia conflict settlement, through financial and economic reconstruction aid (e.g., the "EU Platform" document and support for the JCC). Conversely, the article criticizes the ineffectiveness of the OSCE Minsk Group, established for the peaceful resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, citing its non-constructive stance, its failure to criticize the occupying power, and its equation of the aggressor and the victim. Overall, the paper demonstrates the efforts of the EU and OSCE in conflict management and prevention in the South Caucasus, including both their positive outcomes and shortcomings.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq, Cənubi Qafqaz kəskin ento-siyasi münaqişələr və müharibələrin baş verdiyi bir regiona çevrilmişdir. Postsovet məkanındakı 8 silahlı ento-siyasi və mülki münaqişələrdən 6-sı Qafqaz regionunda baş vermişdir [7, s. 31-39].

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda keçmiş SSRİ ərazisində dövrümüzün ən kəskin və uzunömürlü milli münaqişələrindən biri olan Dağlıq Qarabağ problemi yenidən meydana çıxmışdı. Bu qondarma problem 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi zəminində yaranmışdı. SSRİ-nin dağılması ərəfəsindən başlayaraq Ermənistan, beynəlxalq hüquq normaları və BMT nizamnaməsini kobud şəkildə pozaraq, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan, 1923-cü il iyul plenumundan sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlanan (Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd kimi) torpaqlarını işğal etmək məqsədilə fəaliyyətə başlamışdı. 1991-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayon işğal olunmuşdu.

Cənubi Qafqazda gərgin münaqişə ocaqlarından biridə Abxaziya

konflikti idi. XX əsrin əvvəllərində tam müstəqil olmasada, Gürcüstan ilə təxminən konfederativ əsaslarla bir yerdə olan Abxaziya tərəfindən XX əsrin sonlarında başlanan "müstəqillik" mübarizəsi də, faktiki olaraq Rusiya Federasiyasının hərbi müdaxiləsi sayəsində, Abxaziyanın Gürcüstanın nəzarətindən de-fakto çıxması ilə nəticələnmişdir.

Cənubi Qafqazdakı digər münaqişə ocağı Gürcüstanda baş verən Cənubi Osetiya problemi ilə bağlı idi. Tarixi Osetiyanın iki hissəyə bölünmüş olması, rəsmi olaraq bir hissənin Rusiya Federasiyasının, digər hissənin isə Gürcüstanın tərkibində olması, Gürcüstan daxilindəki hissənin (Cənubi Osetiyanın) "müstəqillik" arzusu və bu arzunun əsasən Rusiya Federasiyası sayəsində Cənubi Osetiyanın Gürcüstanın nəzarətindən de-fakto çıxmaqla nəticələnməsi, problemi çətinləşdirmişdir.

1994-cü ildə Moskvada (15 may 1994-cü il Gürcüstan və Abxaziya sərhəddində) və Bişkekdə (12 may 1994-cü il Dağlıq Qarabağla bağlı) atəşkəsin imzalanması Aİ-ni münaqişələrin nizamlanması alətlərinə yenilik gətirməyə yönəlmişdi. Cənubi Qafqaz regionuna müstəqil fəal müdaxilə imkanı olmayan Aİ qurumları münaqişənin nizamlanmasında ATƏT-lə əməkdaşlığa üstünlük verməyə başlamışdılar. 1994-cü ildə ATƏM-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq məsələlərinə dair Müşavirə, 1973-cü il iyunda fəaliyyətə başlamışdır) Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında bu təşkilatın statusu genişləndirildi və o, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) adlandırıldı [9]. Yarandığı vaxtdan ATƏT özünün yüksək səviyyədə müntəzəm keçirilən görüşlərində və Zirvə toplantılarında Avropada sülhün qorunub saxlanmasına, regional və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə dair əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmişdir [4, s.51].

1995-ci il noyabrın 14-də Madriddə Qərbi Avropa İttifaqının qəbul etdiyi Aİ-nin Nazirlər Şurası tərəfindən dəstəklənmiş sənəddə, Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün regionda stabilliyin əhəmiyyəti etiraf edilirdi. Sənəddə bu istiqamətdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə səmərəli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi qeyd edildiyi üçün Aİ tərəfindən "ATƏT-in təhlükəsizlik və NATO-nun sülh naminə əməkdaşlıq" missiyalarından, regiona müdaxilə imkanından imtina edilirdi [10].

Aİ Cənubi Qafqaz, regionuna fəal müdaxilə etmək potensial olmadığı üçün bu istiqamətdə ATƏT ilə əməkdaşlıq məcburiyyətində qalmışdı. ATƏT-in Rusiya ilə münasibətlərdə vasitəçi rolu bu əlaqənin Aİ-yə üzv-dövlətlərinin çoxu üçün aktual olmasına səbəb olmuşdu. Bu məqsədlə Aİ Cənubi Osetiyada və Dağlıq Qarabağ münaqişələrinin nizamlanmasında ATƏT-ə xeyli maddi yardım göstərmişdir.

Avropa Komissiyası gürcü-oseyin münafışesi nəticəsində Gürcüstanda zərərçəkmiş rayonların bərpası zamanı Aİ-nin proqramını həyata keçirərkən ATƏT-lə əməkdaşlıq etmişdir. 2000-ci ilin iyulunda gürcü və oseyin tərəfləri, Aİ Komissiyasının nümayəndəliyi və ATƏT nümayəndələrinin iştirakı ilə münafışə zonasında reallaşdırılacaq iqtisadi bərpa lahiyələri üzrə "Aİ-nin Platforması" adlanan sənəd [6] imzalamışdılar. Sənəddə təklif edilən layihələrin ümumi dəyəri 1,5 milyon avro təşkil edirdi [yenə orada]. Onların reallaşmasına nəzarət ATƏT-in Gürcüstandakı Missiyası tərəfindən aparılmalı idi.

Missiyanın təklifi ilə 1999-cu ildə, Aİ Komissiyasının nümayəndəsinin gürcü-oseyin münafışəsinin nizama salınması üzrə Müştərək nəzarət komissiyasının (MNK), tərkibinə daxil edilməsi barəsində qərar çıxarılmışdı. Bu Avropa Komissiyasının güclü beynəlxalq donor oluğu iqtisadi bərpa prosesində qüvvələrin cəmləşdirilməsinə xidmət etməli idi [6].

Avropa Komissiyası Cənubi Qafqazda münafışələrin nizamlanmasında MNK və ekspertlər Qrupuna göstərilən iqtisadi yardımdan alət kimi istifadə edirdi. ATƏT-in sorgusuna əsasən Şura MNK və ekspertlər Qrupunun işinin koordinasiya edilməsi məqsədilə iki daimi Katibliyin yaradılmasının zəruriliyi barəsində qərar vermişdi. Qərara əsasən *"Cənubi Osetiyada münafışənin nizama salınması prosesində Aİ-nin verdiyi töhvəyə görə "birgə fəaliyyət" in məqsəduyğunluğu qəbul edilmişdir"* [11]. Qərar da göstərilirdi ki, daimi Katibliklərin açılışını və fəaliyyətini, MNK və ekspertlər Qrupunun görüşlərini, o cümlədən gürcü və oseyin nümayəndəliklərinin bütün cari hesablarını Avropa Komissiyası ödəməli idi. Bu məqsədlə birinci il üçün 210 min avro vəsait ayrılmışdı [yenə orada]. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, Cənubi Osetiyada münafışənin nizamlanması cəhdi Aİ-nin Cənubi Qafqazda siyasi rolunun fəallaşması kontekstində regionda əldə edilmiş ümumavropa nəaliyyətlərinin dəstəklənməsinə xidmət edirdi.

Bu mərhələdə maliyyə yardımının rolu böyük olmuşdur. Aİ ilə ATƏT-in nümayəndələrinin müntəzəm görüşləri münafışə zonasında vəziyyəti birgə nəzarət etməyə imkan vermişdi. Stabilitiyi pozan amillərdən olan Cənubi Osetiyada liderin (2002-ci ildə Cənubi Osetiya Respublikasında lider Eduard Kokoyta olur) dəyişilməsi, respublika ərazisinə çeçen yaraqlılarının daxil olması, cinayətkarlığın artması kimi amillərə baxmayaraq, 2002-ci ildə Moskva və Tbilisi arasında münasibətlərdəki ümumi gərginliyi, nisbətən aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur [12]. Belə əsas, münafışənin nizama salınmasında Aİ və ATƏT-in rolunun yüksəlməsi üçün maliyyə yardımının davam

etdirməyin zəruriliyi barəsində nəticəyə gəlməyə imkan vermişdi. Avropa məmurlarının fikrincə siyasi danışıqlar prosesinə bu cür müdaxilə fəaliyyətin maddi bazasının təminatının yaratdığı şərait, münaqişənin nizamlanmasının reallaşmasında əhəmiyyətli idi [5].

ATƏT-in Gürcüstan münaqişələrinə yanaşması Ermənistan və Azərbaycanadakı mövqeyindən fərqli idi. Gürcüstandakı missiya Yerevan və Bakıda fəaliyyət göstərən iki bürodan daha əvvəl açılmış, və daha geniş səlahiyyətlərə malik olmuşdu. Fəaliyyətdə olan Aİ sədrinin xüsusi nümayəndələrinin də Gürcüstanda öz ofisləri var idi. Yuxarıda deyilən amillərə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aİ və ATƏT-in Gürcüstandakı əməkdaşlığı daha səmərəli şəkildə həyata keçirilmişdi. Aİ-nin və ATƏT-in fəaliyyətinin koordinasiyasının da prioritet olması göstəricilərindən biri də missiyanın qərb dövlətləri ilə Rusiya arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində cəhdləri idi.

Gürcü-osetin münaqişəsinin nizama salınmasında Avropa Komissiyasının iştirakı, Aİ-nin maliyyə ehtiyatlarına çıxışı olan nüfuzlu üzv dövlətlərin ATƏT çərçivəsinə daxil edilməsi nəticəsində müsbət istiqamətdə reallaşmışdı. ATƏT-in bu rolunu Avropa Komissiyasının münaqişələrin idarə edilməsi və qarşısının alınması istiqamətində fəaliyyətinə imkan yaratmışdı. Çünki, Aİ-nin nizama salınma prosesində iştirak edə bilməməsinin səbəbi bunun üçün kifayət qədər siyasi ehtiyatlara malik olmaması idi. ATƏT-in fəaliyyətinə şərait yaratmaq qərarına gələn Komissiya regional münaqişələrdə status kvonun saxlanmasında öz iştirakını fəallaşdırmaq üçün nadir imkan əldə etmişdi.

Cənubi Osetiya təmsalında münaqişələrin həlli prosesində müəyyən nəticələr əldə edən ATƏT öz potensial imkanlarını artırmaq məqsədilə Dağlıq Qarabağla bağlı münaqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində də addımlar atmağa çalışmışdı. 1992-ci il martın 23-24-də Helsinkidə ATƏM-in JVŞK-nin (ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər komitəsi) 9-cu iclasında münaqişə bölgəsində atəşi dərhal dayandırmaq və münaqişə edən bütün tərəfləri, ATƏM çərçivəsində Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının tezliklə keçirilməsi üçün hər cür şərait yaratmağa çağırmışdılar [3,s.3]. ATƏM-in Nazirlər Şurası YVŞK-nin zamanəti əsasında münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqların səmərəliliyini təmin etmək üçün ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar [1] qəbul etmişdi. Qərara əsasən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması üçün 11 dövlətdən (Azərbaycan, Ermənistan, ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, İsveç, İtaliya, Belarus, Türkiyə, Çexiya) ibarət Minsk qrupu yaradılmışdı. Qarabağ

münəqişəsinin nizama salınması barədə ATƏT-in vasitəçilik missiyası 1996-cı ilin sonuna qədər Minsk konfransı çərçivəsində keçirilən danışıqlarda, 1997-ci ildən sonra isə Minsk qrupu həmsədrələrinin münəqişə tərəfləri ilə keçirdiyi görüşlər çərçivəsində həyata keçirilmişdi [8]. Minsk konfransının sədrələri 1992-1993-cü illərdə İtaliya, 1994-cü ildə İsveç, 1995-1996-cı illərdə Rusiya, Finlandiya, 1997-ci ildən etibarən Rusiya, ABŞ və Fransa olmuşdu [2, s.474].

1992-1997-ci illər ərzində Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınmasına dair ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində göstərdiyi səylər, təəssüf ki, əhəmiyyətli nəticələr verməmişdi. Buna səbəb bir tərəfdən Ermənistan Respublikasının və Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək güzəştlərə getmək istəməməsi, digər tərəfdən ATƏT-in və onun yaratdığı Minsk Qrupunun konsensus prinsipini əsas götürərək, ermənipərəst mövqedən çıxış edərək, onların işğalçılıq siyasətini tənqid etməməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bildirməməsi və fəaliyyətsizliyi idi. Minsk qrupu təcavüzkarı və təcavüzə məruz qalanı eyniləşdirirdi. Bu onların ən böyük səhvi idi. Bundan başqa Minsk qrupunun həmsədrələri münəqişənin nizamlanması prosesinə qrupa üzv olan bütün ölkələri, həmçinin təşkilatları cəlb etməklə onların münəqişənin həllinə verə biləcəyi töhvədən yararlanmaması qrupun fəaliyyətinin səmərəsizliyinə səbəb olmuşdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1 ATƏT Şurasının I əlavə iclası // Azərbaycan Respublikası, Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxiv. Fond 19, qovluq №4, – Helsinki: – 24 Mart, – 1992.

2 Dadaşova, R.B. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin nizama salınmasında BMT və ATƏT-in vasitəçilik missiyası: siyasi təhlil və tövsiyələr // Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr. 23-24 may 2018, Bakı. Elmi məruzələr. 2 kitabda: 1-ci kitab. – Bakı: MTM İnnovation, 2019. – s.474-483.

3 Əhmədov, E.İ. Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin nizama salınması Azərbaycanın xarici siyasətində əsas prioritet istiqamətidir // Xalq qəzeti. – 2009, 3 dekabr. №268, – s.3.

4 Rəcəbli, H. Avropa beynəlxalq təşkilatları / H.Rəcəbli, V.İbayev. – Bakı: Elm, – 1999. – 118 s.

5 Актуальные проблемы Европы. Европа: смена всех? Urgent Problems of Europe: Changing the Guidelines? Сборник статей // ИНИОН РАН; Ред. сост. Ю.А.Гусарев. Европа XXI век. – Москва: – 2002. №1.

6 Ежегодный доклад за 2000 год о взаимодействии между организациями и институтами в регионе ОБСЕ (1ноября 1999 года - 31октябрь 2000 года).SEC.DOC./4/00.24.11.2000.c.73.www.OSCE.org/docs/russian//

7 Маркедонов, С.М. Сепаратизм на Большом Кавказе в постсоветский период: предпосылки, итоги, перспективы // Актуальные проблемы Европы, – 2009. №3.

8 Семнеби, П. Южный Кавказ в поисках общей идентичности // Россия в глобальной политике, – 2011. №5, – Том 9. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/yuzhnyi-kavkazv-poiskakh-obschei-identichnosti-15363>

9 Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. 30 июля-1 августа 1975 г. / – Москва: Международные отношения, – 1987. – 96 с.

10 European Parliament Resolution on the communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Unions relations with south Caucasus, under Partnership and Cooperation Agreementz (COM 1999) 272-C5 0116/ 1999-1999/21 19(COS) Brussels 28.01.2002 n1

11. Council Joint action of 29 October 2001 regarding a contribution from the European Union to the settlement process in South Ossetia (2001/759/CFSP) OJ L 286/4, // 30.10.2001. CT.1(1), 1(5).

12. Council Joint Action of 25 June 2003 regarding a contribution from the European Union to the conflict settlement process in Georgia/South Osetia. OJ L 157/72 // 26.6.2003.

Türk xalqlarının ortaq fəlsəfi təfəkkür tarixinə aid bəzi mülahizələr

Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərli*

Kalit so'zlar: Turk falsafasi, Turk faylasufi, Ko'k Tangri (Tangrchilik), Islom falsafasi, Turk xalqlari, Falsafa tarixi, Tanrchilik.

Annotatsiya: Ushbu maqolada dunyo falsafasi doirasida "Turk falsafasi" va "Turk faylasufi" tushunchalarining holati va mavqeyi atroflicha o'rganiladi. Muallif ushbu tushunchalarning mustaqil falsafiy ta'limot sifatida dunyo falsafasi tarixiga kiritilishi qiyinligini ta'kidlaydi, ularning ko'pincha Islom kabi diniy-falsafiy ta'limotlarning tarkibiy qismi sifatida ko'rsatilishini tanqid qiladi. Maqolada Turk mutafakkirlarining (Al-Forobiy, Al-Beruniy, Ahmad Yassaviy kabi) ismlari ko'pincha faqat Islom yoki arab falsafasi kontekstida tilga olinishi qayd etilgan. Bundan tashqari, hozirgi kunda "Turk falsafasi" tushunchasining asosan Turkiyaga yoki alohida milliy-geografik birliklarga (Ozarbayjon, Qozoq, o'zbek falsafasi va b.) cheklanganligi, "Turk falsafasi" tushunchasini birlikda qabul qilish zarurligi muhokama qilinadi. Muallif ushbu muammolarni hal qilish uchun umumturkiy falsafa tarixiga oid asarlarni nashr etish, ta'lim tizimida uni o'qitishni kuchaytirish, "Turk xalqlari falsafa jamiyati"ni tashkil etish, umumiy merosni tadqiq qilish va "Turk falsafasi kutubxonasi"ni yaratish kabi bir qator takliflarni ilgari suradi. Shuningdek, maqolada qadimgi Turk dunyoqarashining asosini tashkil etuvchi, boshqa falsafalarga nisbatan qadimiy bo'lgan Tanrchilik (Ko'k Tangri) falsafasi chuqur tahlil qilinadi va uning Turk falsafasining asosiy yo'nalishini tashkil etuvchi Turklik, Tanrchilik va Insoniylik qadriyatlarining birligi bilan bog'liqligi ko'rsatiladi.

Some considerations regarding the history of common philosophical thought of the Turkic peoples

Key words: Turkic Philosophy, Turkic Philosopher, Tengrism (Sky God), Islamic Philosophy, Turkic Peoples, History of Philosophy.

Abstract: This article thoroughly examines the status and position of the concepts of "Turkic Philosophy" and "Turkic Philosopher" within the framework of world philosophy. The author stresses the difficulty of incorporating these concepts into the history of world philosophy as an independent

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan, Bakı
faikalekperov@mail.ru; ORCID ID: [0000-0002-8865-568x](https://orcid.org/0000-0002-8865-568x)

philosophical doctrine, criticizing their frequent presentation as merely a component of religious-philosophical teachings such as Islam. It is noted that the names of Turkic thinkers (such as Al-Farabi, Al-Biruni, Ahmad Yasawi) are often mentioned only in the context of Islamic or Arab-language philosophy. Furthermore, the current tendency to restrict the term "Turkic Philosophy" primarily to Turkey or to separate national-geographical entities (Azerbaijani, Kazakh, Uzbek philosophy, etc.) is discussed, and the need to adopt the concept of "Turkic Philosophy" as a unified whole is asserted. To address these issues, the author proposes a series of actions, including publishing works on general Turkic philosophy history, strengthening its teaching in educational systems, establishing a "Turkic Peoples Philosophy Society", jointly researching common heritage, and creating a "Turkic Philosophy Library". The article also deeply analyzes Tengrism (Gök Tanrı/Sky God) philosophy, which constitutes the foundation of the ancient Turkic worldview and is posited as more ancient than other philosophies. Its connection to the unity of Turkicness, Tengrism, and Humanity values, which form the main line of Turkic philosophy, is demonstrated.

Giriş.

Hazırda dünyada bir çox xalqların fəlsəfəsindən və filosoflarından bəhs edildiyi halda, "Türk fəlsəfəsi" ilə "Türk filosofu" anlayışlarına nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bütövlükdə isə "Türk fəlsəfəsi" və "Türk filosofu" anlayışlarının dünya fəlsəfəsində, dünya fəlsəfə tarixində özünəməxsus bir yeri olması fikrini söyləmək çox çətindir. Ən yaxşı halda Türk düşüncəsi, Türk fəlsəfəsi İudaizm, Buddizm, Zərdüştizm, Xristianlıq, İslamlıq və bu kimi dinlərin ya da dini-fəlsəfi təlimlərin, mədəniyyətlərin müəyyən bir tərkib hissəsi kimi verilərək, onun müstəqil varlığından isə qətiyyənlə bəhs olunmur. Məsələn, Hind fəlsəfi təlimi buddizmə, Çin fəlsəfi təlimi konfusiliyə, Yunan fəlsəfi təlimi kosmologiyaya, İran/Fars fəlsəfi təlimi zərdüştlüyə Türk bilgilərin hər hansı əlavələrinin, şərhələrinin olması haqqında bilgiler verildiyi halda, müstəqil bir Türk fəlsəfəsinin adı çəkilməmişdir. Bizcə, "Türk fəlsəfəsi", "Türk filosofu" anlayışlarının dünya fəlsəfəsinə ya da dünya fəlsəfə tarixinə daxil olmamasına əsas səbəb də, ancaq həmin dini-fəlsəfi, fəlsəfi təlimlərin tərkib hissəsi kimi göstərilməsi olmuşdur. Məhz bunun nəticə olaraq, ən yaxşı halda ilk Türk filosofları olaraq Orta çağda

yaşamış Məhəmməd Fərabid, Əbu Rəyhan əl-Biruni, Əhməd Yəsəvi, Matrudi və başqalarının adları çəkilir ki, onlarda əsasən İslam mədəniyyətinin ya da ərəbdilli fəlsəfənin nümayəndələri kimi qələmə verilir.

Üstəlik, hazırda "Türk fəlsəfəsi", "Türk filosofu" anlayışları ilk növbədə və əsasən Türkiyə ilə məhdudlaşdırılır. Halbuki qədim dövr və orta çağda əsasən belə bir problem olmayıb. Yəni Türk xalqlarının mütəfəkkirləri hansı coğrafiyada və dövlətdə yaşamasından asılı olmayaraq Türk mütəfəkkiri, Türk bilgəsi kimi tanınmışdır. Ancaq hazırda müstəqil Türk dövlətlərində və müstəqil olmayan digər Türk xalqlarında "Türk fəlsəfəsi", "Türk filosofu" anlayışları daha məhdud, milli-coğrafi (Azərbaycan filosofu, Qazax filosofu, Özbək filosofu, Tatar filosofu, Başqırd filosofu və b.) anlamda başa düşülür.

Ona görə də, dəqiqləşdirilməlidir: Türk fəlsəfəsi ya da Türk xalqlarının fəlsəfəsi, Türk filosofu ya da Azərbaycan filosofu, Qazax filosofu, Türkmən filosofu və s. Bizcə, ən doğru, optimalı olanı Türk fəlsəfəsi və Türk filosofudur.

İkincisi, Türk fəlsəfəsi ya da Türk xalqlarının fəlsəfəsi ilə bağlı "Türk fəlsəfə tarixi" nə aid ortaqlar və ayrı-ayrılıqda nəşr olunmuş əsərlərin mövcudluğu məsələsi dəqiqləşməlidir:

a) ümumTürk fəlsəfəsinə aid kitablar (Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl vəy Qaspiralı, Ziya Göğal, Yusuf Akçura, Hilmi Ziya Ülkən və b.),

b) milli fəlsəfə tarixi ("Azərbaycan fəlsəfə tarixi", "Türkiyə fəlsəfə tarixi", "Qazax fəlsəfə tarixi", "Özbək fəlsəfə tarixi", "Türkmən fəlsəfə tarixi" və b.).

Üçüncüsü, Türk xalqlarının təhsil sistemində (bakalavrat, magistratura, doktorantura) Türk fəlsəfəsinin, Türk fəlsəfə tarixinin tədrisi məsələsi və real vəziyyəti əsas məsələlərdən biridir:

a) Azərbaycan: "Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi" (BDU, magistratura), Türk xalqlarının ictimai fikir tarixi" (ADPU, magistratura)

b) Türkiyə: "Türk düşüncə tarixi və dövlət fəlsəfəsi" və b.

c) Özbəkistan: "Türk xalqlarının fəlsəfəsi" (Özbək Milli Universiteti, bakalavrat)

d) Qazaxıstan:

e) Qırğızıstan və b.

Dördüncüsü, "Türk xalqları dini-fəlsəfi təlimləri: tarix və çağdaşlıq" məsələsinə aydınlıq gətirilməlidir:

a) tarixdə Türk xalqları fəlsəfi təlimləri: tanrıçılıq təlimi, şamanizm və b.

b) hazırda Türk fəlsəfi təlimləri: milli həmrəylik və b.

Beşinci, "Türk xalqları fəlsəfə cəmiyyəti"nin yaradılması zərurəti vardır:

- a) Türk xalqları fəlsəfə cəmiyyəti (ümumi-mərkəzi),
- b) Türk dünyasına daxil olan hər bir xalqın özünə aid fəlsəfi cəmiyyətlər və onların inteqrasiyası.

Altıncı, Türk xalqları filosoflarının irsinin ortaq şəkildə araşdırılması, öyrənilməsidir.

Yeddinci, Türk xalqları fəlsəfə müntəxabatının bütün Türk dillərində ərsəyə gətirilməsi, ən azı vizual şəkildə "Türk xalqları fəlsəfəsi Kitabxanası" yaradılmasıdır.

Səkkizinci, Türk əlifbası və Türk dili məsələsi ilə bağlı gəlinən son nəticələr və bunun Türk fəlsəfəsinə, Türk fəlsəfə tarixinə təsiri tədqiqat obyektidir.

Doqquzuncusu, Türk xalqları fəlsəfə tarixinin və çağdaş fəlsəfəsinin öyrənmə metodologiyasını dəqiqləşdirmək lazımdır. "Türk fəlsəfəsi" anlayışın-dan irəli gələrək fəlsəfə tarixinin və çağdaş fəlsəfənin öyrənilməsi hansı üsulla həyata keçirilməlidir, bu məsələdə aydınlıq olmalıdır. Məsələn, "Azərbaycan fəlsəfəsi" və "Türk fəlsəfəsi" dedikdə, burada bənzərliklər və fərqliliklər nədir, əgər fərqliliklər ciddi şəkildə varsa, burada uzlaşdırma necə əldə etməyin yolları araşdırılmalıdır:

- a) Türkünstanda fəlsəfə, b) Azərbaycanda fəlsəfə, c) Balkanlarda fəlsəfə, d) Türkiyədə fəlsəfə, e) Uyğurstanda fəlsəfə, f) Qaqauziyada fəlsəfə, g) Krımda fəlsəfə, h) Tatarıstanda fəlsəfə, f) Başqurdstanda fəlsəfə və b.

Bu anlamda günümüzdə ən aktual məsələlərdən biri Türk xalqları fəlsəfəsinin, Türk düşüncəsinin əsaslarının araşdırılması, sistemləşdirilməsi və tətbiqidir. Hər halda tarixdə Hind, Yunan, Roma, Çin, Alman, İngilis, Fransız, Ərəb və başqa xalqların fəlsəfələri ilə yanaşı, onlardan heç də az dəyərə malik olmayan Türk fəlsəfəsi də olmuşdur. Ancaq bizlər Türk xalqları olaraq Türk kulturu, Türk sivilizasiyası kimi Türk fəlsəfəsinin sistemli hala gətirməyi bacara bilməmişik. Əslində bir ulusun tarixi, kulturu, fəlsəfəsi bir bütündür, biri o birini tamamlayır. Necə ki, yunanlar, çinlilər, hindlilər, fransızlar, almanlar və başqaları belə etmişlər. Hesab edirik ki, Türk xalqlarının fəlsəfəsinin ana xəttini Türklük, Tanrıçılıq və İnsanlıq dəyərlərinin vəhdəti, bütünlüyü təşkil edir. Yəni Türkün fəlsəfəsi Tanrıçılıq və İnsanlıq fəlsəfəsinin vəhdətidir. Bu anlamda İnsanlıq fəlsəfəsinin Qərbin, Tanrıçılıq fəlsəfəsinin isə Şərqlə inhisarından çıxartmağın zamanıdır. Çünki Qərb "İnsanlıq fəlsəfəsi" üzərinə vurğu yapıaraq irəli sürdüyü liberalizm, demokratizm,

praqmatizm, marksizm adlı təlimlərlə dünyanın İnsanlıq ruhunu maddiyyatçılığa və mənfəətçiliyə sürükləmişdir.

Əski Türk düşüncəsi, Türk dünyagörüşü Tanrıçılıq (Göy Tanrı) fəlsəfəsiylə bağlıdır ki, onun da Sami, Yunan, Çin, Hind-İran, Misir fəlsəfələrindən daha öncə var olmasına qətiyyən şübhə etmirik. Hər halda Turan-Türk uluslarından hesab olunan, m.ö. IV minillikdə İkiçayarasında mövcud olmuş Sumer sivilizasiyasının varlığı da Turan/Türk kosmoqoniyasının İran, Çin, Hind, Misir kosmoqoniyalarından qədimliyinə dəlalət edir. Şumerlərdə və digər Turani qövmlərdə görünən Göy Tanrı dininin (Göy Tanrı və Asra-Yağız Yer ikiliyi) digər dinlərdən daha əski olması, üstəlik onlara təsir göstərməsi yavaş-yavaş dünya elmində də qəbul olunmaqdadır. Eyni zamanda Türklərin Şumerlərdən öncə və Sumerlər dövründən indiyə qədər şüurlarında yaşatdıqları "Ana haqqı – Tanrı haqqı", "Tanrı haqqı", "Göy haqqı", "Su haqqı", "Torpaq haqqı", "Yer haqqı", "Günəş haqqı" anlayışları, eləcə də ailədə ataya, ağsaqqala hörmət, ailə törəsi, el törəsi Tanrıçılıq fəlsəfəsiylə sıx şəkildə bağlıdır.

Tanrıçılıq ideyası Şumerlərə qədər mövcud olmuş, Türk soylu ya da Türklərlə başqa bir xalqın qaynayıb qarışması olan Sumerlər də bu fəlsəfəni m.ö. IV-III minilliklərdə davam etdirmişlər. Hər halda Tanrıya "Dingir" deyən Sumerlərlə, Tanrıya "Cingir baba" (Ağasioğlu 2014 (1), s.150), yəni Tanrı baba deyən əski Azərbaycan türkləri arasında yalnız dil qohumluğu deyil, dini-mənəvi eynilik də düşündürücüdür. Prototürk Subarlar isə Tanrıya Tenger demişlər (Ağasioğlu 2014 (2), s.153). Türklərin baş tanrı Tenqri/Dingirlə yanaşı Turan, Turkan, Tork, Turuk, Aras, Baba, Asar, Kuer, Qut, Qaşqay, Günəş kimi iyə adları da olmuşdur (Ağasioğlu 2014 (2), s.118, 121). Ümumilikdə, "Tanrı" ilə "Göy Tanrı" kəlimələri Türk xalqlarında müxtəlif şəkillərdə (dingir, tenqri, tanrı, tarı, tenqri və b.) səslənsə də mahiyyət bərdır. Türkiyə və Azərbaycan türkləri baş tanrıya Tanrı, altaylar və şorlar tenqri, xaqaslar tiqir, şumerlər dinqir, yakutlar tanqara adlandırmışlar (Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988, s.52).

Tanrının sinonimi olan Dinqir sözünə, "Dinqir Rusaşe" şəklində Urartu mixiyazılı kitablarında rast gəlirik. Görünür, "Dinqir Rusaşe" Tanrı Rusanın ya da Tanrı Uruzun övladları anlamındadır (Cəfərsəy 2006, s.24). Digər tərəfdən Urartu çarlarının adı olan Rusa adı Uruz şəklində Tanrı adına sinonim kimi eyniləşdirilməklə yanaşı, o da iddia olunur ki, Uruz m.ö. I minillikdə etrusk tayfa ittifaqının sevgi və incəsənət tanrısı, Turan isə ilahəsi idi (Marr 1927, s.122-124).

Türk və Tanrı sözlərində də yaxınlıq, doğmalılıq vardır. Avestada adı keçən turanlı Dureketay Turuqtaydır ki, onu da Tenqritay/ Taqritayla

eyniləşdirmək mümkündür. Tenqri, Tanrı və Türk sözlərinin doğmalığı Türk şəxs adlarında da öz əksini tapmışdır.

11-ci əsrdə Mahmud Kaşğarlı "Tanrı" sözünü Allah anlayışının sinonimi kimi vermişdir. Sadəcə, o bir müsəlman kimi artıq türklərin göy üzünə tanrı deməsini kafirlik hesab etmişdir (Kaşğarlı 2012, s.484). Bütün hallarda Kaşğarlı Türk xalqlarının İslamaqədərki dini inanclarına daha çox hörmətlə yanaşmışdır (Kaşğarlı 2012, s.15-16).

Ziya Bünyadov "Tanrı" və "Göy Tanrı" anlayışları ilə bağlı yazırdı ki, bugünkü Orta Asiya Türk şivələrinin əksəriyyətində Tenqri "Tanrı" və "Göy" mənalarını ifadə edir. Ona görə Türkiyə türkcəsində isə bu söz (olduqca qədimləşmiş) yalnız «Allah» mənasında işlənmişdir: "Orxon-Yenisey kitabələrində Tenqri daim ilahi bir qüdrət kimi göstərilir: onun iradəsi ilə kaan (xaqan, hökmdar) iqtidara gəlir və şəxsən bu hökmdar Tenqri kimi və Tenqri doğumludur və Tenqri tərəfindən yaradılmışdır. Tenqri Türk xalqını qoruyur, onun milli varlığı, daimliyini təmin edir və türk bəylərinin düşmən üzərində qələbə çalmalarını dəstəkləyir. Bu sifətilə, xüsusən türklərin hamisi olaraq türk Tenqrisi adlanır" (Bünyadov 2007, s.263).

Türk-Azərbaycan etnoqonik miflərinin birində də göstərilir ki, Uğuz-Oğuz Tanrını qəbul etməyən atasına qarşı çıxmış və yer üzündə tək tanrıçılığı – Göy Tanrıya inamı yaymışdır (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər 2005, s.37). Əslində Uğuzun / Oğuzun digər bir adının Buğa/Öküz/Okuz xan olması da bunu təsdiq edir. Oğuz dastanına görə də ilk Türk hökmdarlarından biri olan Buğuhan tək Tanrıçılıq dinini təsis etmişdi (Ülken 2013, s.42). F.Rəşidəddin də yazır ki, tanrıçılıq dinini Oğuz xan formalaşdırıb və türklər arasında yayıb (Rəşidəddin 1992, s.10-11). Oğuz xan dastanına görə, türklər həmişə tək Tanrıya ya da Göy Tanrıya inanmış, çoxallahlı olmamışlar. Şamanizm və Maniçilik kimi digər Uzaq Doğu kökənli dinlər Türklər arasında kiçik zümrələr xaricində heç bir zaman yaygınlıq qazanmamışdır (Tanrıku 2014, s.153). F.Ağasioğlu yazır: "Özlərini təbiətin yavrusu sayan türklər, özəlliklə bozqır türkləri hər bir təbii varlığın yiyə-si olduğuna inanır, onlara öz qamları vasitəsilə münasibət bildirir, ancaq bütün varlığın yaradıcısı kimi bir Tanrıya (Tenqri) tapınırdılar. Sumerlərin də dinqir dediyi bu teonim həm Tanrını, həm də onun simvolu olan Göyü (səmanı) bildirirdi" (Ağasioğlu 2014 (2), s.469-470). Emin əl-Razi, İbn Fadlan kimi müəlliflərə görə də, Türklər, o cümlədən xəzərlər bir Tanrıya tapınırdılar (Fadlan 1975, s.31).

Çox güman ki, türklərdə Tanrı, Tanrıçılıq ideyası ya da fəlsəfəsi formalaşana qədər mifik-dini təfəkkürün bəlli inkişaf dövrlərindən keçmişdir. Hər halda Tanrı ideyasının müəyyən təkamül prosesinin

məhsulu olması artıq çoxlarında şübhə doğurmur. Bu anlamda Tanrıçılıq fəlsəfəsi Türk dini-mifik təfəkkürünün yekun nəticəsidir. Nizami Cəfərov yazır: "Tanrıçılıq dünyagörüşünün müəyyənlişməsi ilə ona qədərki bütün etnik-ideoloji idrak formaları tanrıçılığa tabe olur, mifologiya bundan sonra məhz bu mükəmməl dünyagörüşünün (tanrıçılığın) «məntiqi» ilə yaşayır, onu tamamlayır və qədim türk cəmiyyətində kütləvi düşüncədən fərqli olaraq, «professional» düşüncə (yuxarı silkin, cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin düşüncəsi) daha çox tanrıçılığa əsaslanır" (Cəfərov 2005, s.56). Onun fikrinə görə, Tanrı – göylər aləmi ilə bağlıdır, lakin Türkün yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də, qəbilənin də taleyini Tanrı müəyyənlişdirir: "Əgər Tanrı istəməsə, kimsə türk cəmiyyətinin hökmdarı (kağanı) ola bilməz. Ona görə də türklərdə hökmdar kultu mövcud olmuş, hətta tanrıçılığın tənəzzülündən sonra da yaşamışdır" (Cəfərov 2005, s.56).

Türk bilgələrinə görə, qədim türklərdə üç cür inanc sistemi olmuşdur: 1. Təbiət qüvvələrinə (dağ, qaya, su, dəniz, orman və s.) inam; 2. Atalar (ataya, böyüyə olan hörmət) kultu; 3. Göy-Tanrıya inam. R.Özdək qeyd edir ki, türklərin əsil dini gerçək inam bəslədikləri «Göy Tanrı» dünyəvidir; şəfəqi söndürən, bitkiyə həyat verən, insanlara can bəxş edən, istədiyi zaman da geri alan, cəzalandıran, bağışlayan odur. Tanrı hər şeyi görür, bilir, onun iradəsinə qarşı çıxmaq olmaz: «Göy üzü bütöv və tam olduğu, tək və mükəmməl olduğu üçün inandıqları tanrıya da «Göy Tanrı» deyən əski türklər, əlbəttə, onu bəlli olanlar içində təcəssüm etdirməz, büt kimi kiçiltməz, bütün göy üzünü sığdıracaqları tapınağı düşünməzdilər» (Özdək 1996, s.13). Türk dünyasının böyük ziyalısi Ziya Gökalp hələ XX əsrin əvvəllərində qeyd edirdi ki, elin təcəssümü olan Göy Tanrı sülh Tanrısıdır (Gökalp 1991, s.116). Orxon kitabələrində Türk kağanı deyir: "Türk Oğuz bəyləri! Bodun! İşitin. Özə Tanrı batmayınca, Asra yer dəlinməyincə, Türk budunu ölkəni, törəni kim pozdu. Hakim Türk budunu idin. Bilgili və görgülü olduğu üçün sizi düzəltmiş olan Bilgə kağanınız gəlmiş, getmiş" (Necib 1914, s.112).

Qədim dövrdə türklər arasında Göy Tanrıçılıq fəlsəfəsini təbliğ edən Qamlara hər bir Türk soyunda həm ata, həm də Xan kimi baxılmışdır. Çünki Qamlar təbiət qüvvələrindən və Ata kultundan çox Göy Tanrıya üstünlük ver-mişlər. Bu xüsusiyyətinə görə də Qamlar ilk dövrlərdə Türklər arasında həm müdrik, həm də dövlət rəhbəri idilər. M.Seyidov yazır: «Bu tarixi toplumsal, dini durum, yəni qamın başçı olması soy, qəbilə ağsaqqalının ağalığına gərək idi. Axi, ilk ağsaqqal dini və dünyəvi rəhbər idi. Doğrudur, ilkin çağlar açıq-açıqına gözə çarpan inzibati fərqlənmələr olmasa da, onun izləri özünü göstərirdi və bu izlər getdikcə dərinləşir, cəmiyyətdə də özünü möhkəmləndirirdi» (Seyidov

1994, s.121). Ancaq sonralar, zaman-zaman Qamlar daha çox xaqanın, o cümlədən dövlətin yol göstərən funksiyasını yerinə yetirirlər. Məsələn, Fəzlullah Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində Qam ifadəsi işlədilməyə də Yuşi Xoca və onun oğlu Qara Sülük (Uluq Turuq) əslində yol göstərən və gələcəyi görən Qamlar idi (Rəşidəddin 1992, s.15). Qara Sülük Oğuz xaqanın məsləhətçisi, qəbilə birləşməsinin başçısı kimi ən çətin anlarda çıxış yolu tapmış. Bu baxımdan Elin bilicisi olan qamlar daha çox Türk xaqanlarının məsləhətçisidir; müdrik, ideya və düşüncə başçısı kimi dövlətin gələcək taleyini izah edən və yol göstərəndir (Seyidov 1994, s.126-127). Bir sözlə, ictimai həyata, əxlaq normalarına göz qo-yan, soyunun düşünən beyini olan Qamlar əsasən Dədə Qorqud kimi gələcəkdən xəbər verirmişlər. Qama bu cür keyfiyyətlər isə Göy Tanrıdan gəlir, göyqurşağı kimi bədənələrinə daxil olurmuş. M.Seyidovun fikrincə, göyqurşağı isə Günəş şüası idi ki, Qama müqəddəs güc verirmiş. Bu məsələdə Ülgen (Göy Tanrı) və Erlik (Yer Tanrı) adlı tanrılar da mühüm rol oynaymış (Seyidov 1994, s.30).

Deməli, Qamlar arasında suya, yerə (torpağa), oda, daşa, ağaca və başqa maddi ünsürlərə xüsusi inanclar olmuşdur ki, bu cür hallara türk, o cümlədən Azərbaycan türk dastanlarında da rast gəlmək olur. Bütün türksoylu xalqların (türkmən, uйğur, oğuz, qazax, tuvin, xaqas, buryat, kalmık və b.) mifologiyasına görə, Ülgen yerüstü işıqlı dünyanı, Erlik isə yeraltı qaranlıq dünyanın idarə edir. Adətən, Yer qadın Göy isə kişi başlanğıcdır; Göy yağış yağdırmaqla Yeri mayalandırır və ondan müxtəlif varlıqlar, o cümlədən insan törəyir. Ancaq sonralar Erlik yamanlığın, Ülgen isə yaxşılığın simvolu olur, hətta qara Qam Erlik, ağ Qam isə Ülgenlə bağlıdır. Deməli, başlanğıcda xeyir və şər olmamış, bu ziddiyyət, əkslik sonralar meydana çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin ən qədim miflərindən də görürük ki, başlanğıcda, əzəldə heç nə yox imiş. Tanrı əvvəlcə bitkiləri, heyvanları və ən sonda isə insanları yaratmışdır. İnsanlar yarandıqdan sonra aralarında paxıllıq, pislik əmələ gəlmiş, bununla da Göy Yerdən aralanmışdır (Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988, s.35).

Beləliklə, Tanrıçılığı türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mükəmməl dini-fəlsəfi təlimi sayan M.Seyidova görə, qədim türklərin su, od, ağac, torpaq, yer, günəş, müxtəlif rənglər (ağ, göy, qara, qırmızı, sarı) haqqında özünəməxsus inancları olmuşdur. Bütün bunları, çoxillik tədqiqatlarının nəticəsi olaraq aşkar edən M.Seyidov hesab edir ki, qədim türklər arasında «Göy Tanrı»ya inam təsadüfən yaranmamışdır: «Türkdilli xalqlarda Göy Tanrı sayılırmış. Hər şey onun iradəsinə tabe imiş. Buna görə də tanrı-Göy sonralar tanrı-allah anlamını da almışdır. Bəllidir ki, tanrı ilkin göy-səma demək imiş. Göyün-tanrının baş tanrı

sayılması əsas vermişdir ki, onun rəngi də müqəddəs sayılsın» (Seyidov 1994, s.164).

Alimin fikrincə, azərbaycanlıların ulu babaları da "Göy" anlayışına xüsusi önəm vermişdir: "Azərbaycanlıların ulu babalarında belə bir inam varmış ki, Göy Günəşin vasitəsilə Yeri qızdırır, yağış vasitəsilə onu mayalayır, dövləndirir. Günəş şüası və yağış vasitəsilə Yerlə əlaqə saxlayan Göy həyat nemətlərinin yaradıcısıdır. Göy, torpağı nemət verməyə, məhsul verməyə hazır vəziyyətə gətirir. Belə bir inama, etiqada görədir ki, bu və başqa təbiət hadisəsini, şeyi, heyvanı, kosmik cismi müqəddəsləşdirmək üçün onu Göylə – tanrı və onun rəngi ilə bağlayırlar" (Seyidov 1994, s.164). M.Seyidov yazır ki, qədim türklərdə "Göy-Tanrı" ideyası o qədər güclü olmuşdur ki, onlar xaqanı göy kimi göydə doğulmuş təsəvvür etmişlər. Hətta hunlar öz ulu, əcdad babaları Metenin oğlunu «tanrının oğlu», onu "Yer və Göy"dən doğulmuş, Günəşlə, Ay tərəfindən məmur edilmiş saymışlar. Deməli, əski türklərə görə xaqanı Göy Tanrı təyin edirdi, yaxud da xaqan Göy Tanrının yer üzərində elçisi idi. Əski türklərin inamında "Göy" həm də yüksəklik, genişlik, ucalıq mənasını daşımış, öz əksini ailə və dövlət quruluşunda da tapmışdır (Seyidov 1994, s.420).

Əski Turan-Türk uluslarından hesab olunan, m.ö. 4-3 minillərdə İkiçayrasında mövcud olmuş Sumer xalqının da eyni fəlsəfəni izlədiyini görürük. Belə ki, Sumerlərdə də erkək və dişi iki yaradıcı qüvvət olmaq etibarıyla kainatın əsası hesab edildikləri üçün cinsiyyət bayramları ilkbahar və sonbahar mərasimləri onların adına təsbit edilirdi. Onların ittihadını təmsil edən Alaimüssəma idi. Türklərdə Göy Tanrı və Asra Yer erkək və dişi yaradıcı qüvvətləri təmsil etdikləri kimi, Orhon abidələrində Göy körpüsü-Göy qurşağı, yəni Alaimüssəma da onların ittihadıdır. Yenə qədim Türklərin etiqadına görə, bütün cinsiyyət və bərəkət ayinləri Göy Tanrıya aid olduğu üçün, Göy körpüsünün (Göy qurşağının) altından keçən qız oğlan və ya əksinə oğlan qız olur (Ülken 2013, s.30). Türk fəlsəfəsinin ana mahiyyətini təşkil edən bu dünyagörüşün Sumer sivilizasiyasında da özünü göstərməsi təsadüfi ola bilməzdi. Bu anlamda Sumerlərdə və digər Turani qövmlərdə görünən Göy Tanrı dininin, yəni Tanrıçılığın (Göy Tanrı və Asra-Yağız Yer ikiliyi) digər dinlərdən daha əski olması şübhəsizdir. Özəlliklə, 12 heyvanlı Türk-Turan təqviminin digər xalqlara Turan irqindən Sumerlərə, onlardan da digər xalqlara (çinlilərə, iranlılara vəb.) keçməsi get-gedə daha çox qəbul olunur.

Deməli, bu ikili mübarizə, onun yaranışı, inkişafı və sonuyla bağlı müxtəlif uluslarda müxtəlif baxışlar olsa da, ən qədim fəlsəfi fikir Turan-Türk hikmətidir. Bu baxımdan Türk aydını Hilmi Ziya Ülken haqlı olaraq

yazır ki, ilk dəfə türklər aləmi bir-birinin ziddi olan, fəqət bir-birini tamamlayan iki prinsip ilə izah edirdilər: "Bunlar da "Göy Tanrı" və "Asra Yer" idi. Həqiqətdə hər şey bir fəza (xaos) halından ibarət ikən sonradan vuzuh qazandıqca göy yerdən, aydınlıq qaranlıqdan, erkək cövhər diş cövhərdən ayrılmış və bir-birinə tamamilə zidd olan bu qüvvələrin təkrar birləşməsindən kişi, yəni ilk insan vücut bulmuşdur" (Ülken 2013, s.29). Orhon kitabəsində də yazılır: "Özə Gök Tengri, asra Yagız yer kılındıktə, ekin ara kişioğlu kılınmış".

Vəli Həbibəv da Azərbaycan türklərinin qədim inanclarında Tanrıçılığın xüsusi yer tutduğunu qeyd edərək yazır ki, qədim türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mifoloji dünyagörüşündə Yer və Göyün ayrılması Tanrıyla bağlıdır. Hazırda da bu cür mifik inanclara inananlar tapılır: «Bu da onu göstərir ki, qədim türkdilli xalqlar arasında təkəlləhlilik inamı çox güclü olmuşdur. Məhz buna görə də türk xalqlarının bir çoxunda həyatın, kainatın yaradılışı anlayışının özü Tanrı, Allahla əlaqələndirilir» (Həbibəv 1996, s.80). Deməli, türklərin islamaqədərki dünyagörüşü təbiətlə (su, yer, göy, ağac, Boz qurd) və tanrıya keçid kimi Tenqri xanla, sonra bir olan Allah və Allaha aşiq insan obrazı ilə bağlıdır: «İslamaqədərki inanc və görüşlər daha çox tarixin hələ yazısız, kitabsız sivilizasiya mərhələsinə təsadüf edir və təbiidir ki, ən qədim əksini etnoqrafik qaynaqlarda, mifologiyada, bir də folklorlarda tapır» (Qarayev 2002, s.80). Bir sözlə, qədim türklərin dünyagörüşünə görə yuxarıda mavi göy, aşağıda boz yer, onların arasında isə insan oğlu-Türk yaradılmışdır.

Ülkenin fikrincə də, əslində bir olan iki zidd prinsipin Göy və Yerin sonradan təkrar birləşməsi Türk kosmoqoniyasının monist bir dünyagörüşünə çatdığını göstərir. Bu o deməkdir ki, Göy Tanrı yaradıcıdırsa, Asra yağız yer isə Göy Tanrının yaratdıqlarını məhv edəndir. Göy Tanrı xaqanı, Yer xatunu təmsil edir. Ancaq Asra yer Göy Tanrının bir parçasıdır. Ülken yazır: "Göylə yer ara-sındakı ayrılıq ancaq vəziyyət və hal etibarilədir. Fəqət ailənin ahəngi, cəmiyyət-nizamı kimi, göklə yerin də əzəli bir birləşməsi, uzlaşması vardır" (Ülken 2013, s.30). Türk düşüncəsində atam Göy, anam Yerdir. Göy Tanrının timsalı Göydə Ay ata, Ay dədədir, Yağız yerin timsalı isə Günəş anadır. Hacı Bektaşinin fəlsəfəsində də bu düşüncə əsas xətdir. Ülken yazır: "Əsasını monizmdən alan bu ahəngçi ikilik Türklərin kollektiv fəlsəfəsidir" (Ülken 2013, s.30).

Türk-Turan fəlsəfəsi ikili mahiyyət etibarıyla vəhdətçi, ahəngçi və monistdir. Məsələn, Yakutlarda Göy Tanrı Tengri, yer Tanrısı Yireydir. Göydə 9 ağa oza. Aşağıda 8 ağa oza oza vardır gök təbəqələri 17, yer təbəqələri 12, ya da 5-dir. Gök məbudlarının ən qüdrətli Art Toyon

Ağadır. Türklər arasında Göy Tanrı və Yağız yer arasında orta dünya var. Burası kişinin yaradıldığı və insanların yaşadıkları aləmdir. Orada Yer-Sular hakimdir.

Türk fəlsəfəsində Tanrının insanı yox yerdən yaratması deyil, daima onunla birlikdə var olması ideyası var. Yəni həmişə Tanrıyla (görən) birlikdə su (görülən) da var olub. Tanrı sonra əvvəlcədən şəkli olan İnsanı su vasitəsilə var etdi. Deməli, Tanrı insanı yoxdan var etməmişdir. Əslində əvvəlcədən var olana şəkil vermişdi. Amma Xristianlıq (kreationizm) və İslam (xilqətçilik) dinlərinə görə Allah insanı yox yerdən var etmişdir (Ülken 2013, s.32). Altay türklərinin mifologiyasında insanın və dünyanın yaranışı belə izah olunur: "Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana "yarat" deyib yenidən suya saldı. Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağılanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uça bilməyəcəyini nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünyada yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki, ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa "böyü" deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona "tüpür" deməsəydi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hirsələnən Qara xan itaətsiz kişiyə "Erlik" (şeytan) adını verib, özünün işıqlı dünyasından qovdu. Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin atları oldular. Erlik insanların gözəl həyatını, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlik istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların azgınlığını, Erliyə aldanımalarını görəndə acıqlandı, onları öz başlarına buraxdı. Erliyi yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərdən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə

göndərdi. Erlik Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb, ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi ondan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini gönədrüb həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və açıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın. Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondən bir qat aşağıda Bay Ölgün Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay Ata oturmuşlar" (Türk xalqları ədəbiyyatı 2006, s.21).

Tanrıçılıq düşüncəsində xatun da Yerlik xanın bir parçası deyildir. O, Qara xan tərəfindən ayrıca yaradılmış olub Yer Xatun ismiylə Yerlik Xana əks bir qüvvət təşkil edər. Türk hikmətində, aləmin nizamı erkək və dişi prinsiplər arasındakı ahəngdən doğduğu üçün Xaqanın qarşısında Xatun, ailədə erkəyin qarşısında qadın özəl bir mövqeyə sahibdir.

6-cı əsrdə Sasanlar hökmdarı Ənşürivanın vəziri Bozorgmihr bin el-Baxtikan tərəfindən əski fars dilində qələmə alınmış, 9-cu əsrdə isə farscdan ərəbcəyə tərcümə olunmuş "Ulu Xan Ata Bitiyi"ndə görürük ki, kişi və qadın ayrı-ayrılıqda yaradılıb. Sadəcə, Kara Dağ adlanan bir mağarada dörd ünsürün (od, su, hava və torpaq) birləşməsi nəticəsində yaranan Ulu Xan Ata daha güclü, ondan 40 il sonra yaranan Ulu Ay Ana isə bir qədər gücsüz, mükəmməl olmayan şəkildə öz-özlüyündən ortaya çıxmışdır (Demir Necati 2018 (1), s.88-89).

Ümumiyyətlə, Türk hikmətində "yaradılış" örnəklərinə Oğuznamə, Dədə Qorqud Kitabı və Orxon Kitabələrində rast gələ bilirik. Ülkəndə yazır ki, əski Türk hikmətinə görə, aləm iki zidd qüvvətin arasındakı ahəngdən doğmuşdur. İnsanların səadəti, dünya cənnətləri və millətlər arasındakı sülh, bu ahəngin davamına bağlıdır. İctimai mərtəbələr bir-birinə hörməti, zümrələr arasındakı uyğunluqda yenə eyni nizamın əsəridir. Ülkenə görə, bu nizamın pozulması insanın həyat və ruhundakı ahəngi pozacağı kimi; əksinə insanın dərin ahənginin pozulması da bu nizamı sarsıda bilir: "Beləcə varlıqla insan arasında Türk hikmətinə görə qarşılıqlı bir bağlılıq, adətən bir vəhdət yaradır. O surətlə ki nə varlıq insana, nə insan varlığa tabe olmayıb əməli həyatın əsası bunların vəhdətindən asılı olan ahəngdədir. Məsud olmaq üçün bu vəhdətə uyğun yaşamaq lazımdır. Fəqət ona uymaq yunan hikmətində olduğu kimi aləmin müqəddər və dəyişməz mərtəbələrinə boyun əymək, ona zidd gələn arzuları öldürmək deyildir. Çünki Türk kosmologiyasında aləmin uçurumlara ayrılmış mərtəbələri yoxdur. Ancaq bir-birinin ziddi olmasına rəğmən yenə bir-birini tamamlayan və

beləcə insanlara dəruni inşirah içərisində "tərəqqi" imkanı verən iki prinsip vardır. Əvvəlcə gördüyümüz kimi bu prinsiplərdən biri mükəmməlliyin, şəklin, sükunun və ulaşmanın timsalı olan "Göy Tanrı"dır. O, bütün insanların hədəfi, son qayəsi, yəni bizzat "məfkurə"dir. Digəri insanların içindən çıxdıqları və yenə içinə döndükləri torpaq; arzular, ümidlər, ehtirası və izzirabları, nəhayətsiz bir şövq və həmlənin timsalı olan "Asra Yer"dır. O da, bütün insanların qaynağı, qüdrətlərinin pınarı, özlərinə məfkurəyə doğru atılma şövq və hərərətini verən mənbə, yəni bizzat şəniyyətdir. Bu iki prinsip birbiriylə çatışmaq və ya birbirinə yabancı ələmlər halında qalmaq belə dursun, bləkis nəhayətsiz iştiaqlarından dolayı ancaq vəhdət halına gəldikləri zaman varlıq və insanın ahəngini vücudə gətirirlər. Halbuki yunan hikmətində təbiətin mərtəbələri birbirinə yabancı olduğu kimi; İran hikmətində də yaxşılıq və pislik şəklində təcəlli edən edən iki zidd qüvvət insanın vicdanında bir mücadilə səhnəsi bulur" (Ülken 2013, s.52-53).

Nəticə.

Qədim türklərin dini-fəlsəfi dünyagörüşünün təməlini və başlıca məzmununu Tanrıçılıq təşkil etmişdir: "Türk mifologiyasının ümumi mənzərəsi və başlıca problemləri, bir dünyabaxışı və mifik görüşlər sistemi kimi türk tanrıçılığının struktur-semantik tərkibi, təməl, ünsür və anlayışları, funksional strukturu məhz türk tanrıçılığının məzmununda daha tam halda və qabarıq görünür. Türklərin tək bir yaradıcı varlığa inanmaları və onu «tanrı» (çənli tənqri, teyri, tora, tanrı, dingir) adlandırmaları haqqında ilk məlumatları qayaüstü rəsmlərdən, Şumer dönməindən başlayaraq mixi yazılardan, arxeoloji və etnoqrafik mənbələrdən alırıq» (Azərbaycan ədəbiyyat tarixi 2004, s.41). Doğrudan da qədim türklərin/turanlıların bütün başqa dinlərdən fərqli, kifayət qədər inkişaf etmiş, universal dini-mifoloji sistemi olmuşdur ki, bu da tenqrizm ya da tanrıçılıqdır: «Əski türklərdə Tanrı – dini-mifoloji sistemin mərkəzi anlayışı idi. Hərfi mənası həm «göy», həm də «allah» anlayışını ifadə edirdi. Bir çox araşdırmaçılar bu xüsusiyyəti göz önündə tutaraq «tanrı» kəlməsi ilə əslində «Göy Tanrı» anlayışının ifadə edildiyi fikrini irəli sürmüşlər. Bu fikrə görə «tanrı» səmavi bir allah anlayışı olub, bütün türklərə xas milli bir din sisteminin özəyini təşkil edirmiş. Başqa sözlə, türk tanrısı həm maddi «göy», həm də «göy tanrısı» kimi konkret və mücərrəd anlayışların sintezidir» (Azərbaycan ədəbiyyat tarixi 2004, s.48). Beləliklə, Tanrıçılıq türk dini-fəlsəfi dünyagörüşünün mahiyyətini və strukturunu müəyyənləşdirmiş, əski Turan imperatorluqları dövründə təktanrıçı inanc sisteminin təməli olmuşdur. Türk tanrıçılığının monoteist inanc sistemi olması Orta çağ

qaynaqlarında da yekdilliklə qəbul edilmiş, onun Türk mifologiyası əsasında formalaşmış monoteist bir sistem olduğunu təsdiq etmişdir: "Monteist türk dini-mifoloji sistemində gerçəkdən də «tanrı təkdir və şəriki yoxdur». Tanrının belə yüksək və tək yaradıcı başlanğıc olaraq ortaya çıxması nisbətən sonrakı dövrlərin, daha doğuru, imperatorluqlar çağının məhsuludur" (Azərbaycan ədəbiyyat tarixi 2004, s.43).

Bu gün Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Kərkük, Krım, Uyğuristan və digər Türk dövlətlərinin, ellərinin bayrağında öz əksini tapmış mavi (göy) rəng də qədim türklərdə mövcud olmuş Tanrıçılıq dini ilə bağlıdır: «Qədim türklər Tanrıya (Allaha) «Göy Tanrı» deyərək müraciət edirdilər. Onların inancına görə, *göy (mavi)* sözü səmanın rəngini bildirdiyi üçün müqəddəs sayılırdı. Buna görə də, göy (mavi) rəng müqəddəs göyün olduğu kimi, həm də Tanrının (Allahın) simvolu idi. Bir əşyanı *göy (mavi)* boya ilə rəngləmək, yaxud həmin sözlə yanaşı işlətmək («Göy Tanrı» ifadəsində olduğu kimi) əski türk mifik düşüncəsinə görə, müqəddəs, qutsal sayılırdı» (Mərdanov M.C., Quliyev Ə.Q. 2003, s.80). Göy (mavi) rəngin türk varlığının, türklüyün simvolu kimi orta əsrlərdə və müasir dövrdə bir sıra türksoylu dövlətlərin bayraqlarında əks olunması, əski türklərdəki qədim inancın saxlanması kimi yozulmalıdır: "Deməli, mavi rəng əski türk inancları ilə bağlı olaraq türklüyün rəmzi, simvolu kimi Azərbaycan bayrağına daxil edilmiş, XX əsrin əvvəllərində milli tərəqqi və milli istiqlalın siyasi doktrinası olan "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" ideoloji modelinin bir istiqamətini simvollaşdırmışdır" (Mərdanov M.C., Quliyev Ə.Q. 2003, s.81). Deməli, bu gün türkcülüynün simvolu olan göy (mavi) boya, eyni zamanda tanrıçılığın rəmzidir. Göy boya türkcülüynü əks etdirdiyi qədər də, tanrıçılığı – təkallahlılığı da ifadə edir.

QAYNAQLAR

- Ağasioğlu Firudin (2014/1). Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi. II Bitik: Tarixi coğrafiya. Bakı, "Ağrıdağ"
- Ağasioğlu Firudin (2014/2). Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi. III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, "Ağrıdağ"
- Azərbaycan mifoloji mətnləri (1988). Bakı, Elm
- Bünyadov Z.M (2007). Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, Şərq-Qərb
- Cəfərsəy İlhami. İber və Hay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri (2006). Bakı, "Xəzər universiteti"
- Cəfərov Nizami (2005). Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika
- Demir Necati (2018/2). Türklüğün Binlerce Yıllık Anayasası: Oğuz Kağan Töresi (Vasiyyətləri və Götürələri). İstanbul, Ötüken, 2018
- Demir Necati (2018/1). Türklerin en eski destanı Ulu Han Ata Bitiği. İstanbul, Ötüken
- Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər (2005). Bakı, "Şərq-Qərb"
- Gökəlp Ziya (2013). Türk medeniyeti tarihi. İstanbul, Bilgeöğüz

- Gökalp Ziya (1991). Türkçülüğün əsasları. Bakı, "Maarif"
Həbibəy Vəli (1996). Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, "Qartal"
Hüseynzadə Əli bəy (1997). Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, Mütərcim
İbn Fadlan səyahətnaməsi (1975). İstanbul, Bilge
Kaşğarlı Mahmud (2012). Divanü Luğat-İt Türk. Konya, Egitim Kitabevi
Kafesoğlu İ (1983). Türk milli kulturu. İstanbul, TTK
Kazvini Hamdullah Müstəvfi-yi (2018). Tarihi-i Güzide. Ankara, Türk Tarih Kurumu
Qarayev Yaşar (2002). Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı, "Elm"
Marr N.Y (1927). İştər. Yafetiçeskiy sbornik. vıp.V. Leninqrad
Mərdanov M.C., Quliyev Ə.Q (2003). Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı, Çaşıoğlu
Necib Asım (1914). Orhon kitabeləri, İstanbul, Turan
Özdək Rəfiq (1996). Türkün Qızıl kitabı. IV cildə, I cild. Bakı, Yazıçı
Rəşidəddin Fəzlullah (1992). Oğuznamə. Bakı, Azərənəşr
Seyidov Mirəli (1994). Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik
Şaman əfsanələri və söyləmələri (1993). Bakı, "Yazıçı"
Şükürov Ağayar (2005). Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, "Elm"
Tanrıqulu Murat (2014). Oğuz Kağan destanında keçən etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014
Türk xalqları ədəbiyyatı (2006). Qədim dövr. Bakı: Çaşıoğlu- Az. Atatürk Mərkəzi

Ülken Hilmi Ziya (2013). Türk tefekkür tarixi. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

Узбекистан – Азербайджан: От уровня стратегического партнерства до уровня союзнических отношений

Нуриддинов Эркин Зухриддинович*

Ключевые слова: Узбекско - азербайджанские отношения, стратегическое партнерство, союзнические отношения, Высший межгосударственный совет, Баку-Тбилиси-Карс, национальная дипломатия, Гейдар Алиев.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс развития двусторонних отношений между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой в годы независимости. Подчеркивается установление дипломатических отношений в 1995 году и значительный вклад лидеров Ислама Каримова и Гейдара Алиева в их становление. Особое внимание уделяется качественному скачку в сотрудничестве под руководством Шавката Мирзиёева и Ильхама Алиева, что привело к переходу от стратегического партнерства к союзническим отношениям. Ключевыми вехами этого нового этапа названы подписание

* доктор исторических наук, профессор; Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами, nuriddinoverkin@mail.ru

Договора о создании Высшего межгосударственного совета (2023 г.) и Договора о союзнических отношениях (2024 г.). В статье приводятся данные о многократном увеличении взаимного товарооборота, росте числа совместных предприятий (более 240 в Узбекистане), активном использовании железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, активизации межрегионального сотрудничества (подписанные документы между Самаркандом и Гянджей, Хивой и Шушой и др.). Отмечается важная роль народной дипломатии и культурно-гуманитарных связей (Дни культуры, деятельность Азербайджанского культурного центра и Обществ дружбы) в сближении народов. В заключение делается вывод о поступательном развитии узбекско-азербайджанских отношений практически по всем направлениям благодаря прагматичной политике глав государств, подтверждая переход на уровень союзничества.

Uzbekistan – Azerbaijan: From the level of strategic partnership to the level of allied relations

Key words: *Uzbek-Azerbaijani relations, strategic partnership, allied relations, Supreme Interstate Council, Baku-Tbilisi-Kars, public diplomacy, Heydar Aliyev.*

Abstract: *This article analyzes the development of bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan since independence. It highlights the establishment of diplomatic relations in 1995 and the significant contributions of leaders Islam Karimov and Heydar Aliyev to their development. Particular attention is paid to the qualitative leap in cooperation under the leadership of Shavkat Mirziyoyev and Ilham Aliyev, which led to the transition from a strategic partnership to an allied relationship. The signing of the Treaty on the Establishment of the Supreme Interstate Council (2023) and the Treaty on Allied Relations (2024) are identified as key milestones of this new stage. The article presents data on the multiple increase in mutual trade turnover, the growth in the number of joint ventures (more than 240 in Uzbekistan), the active use of the Baku-Tbilisi-Kars railway, and the intensification of interregional cooperation (documents signed between Samarkand and Ganja, Khiva and Shusha, etc.). The important role of public diplomacy and cultural and humanitarian ties (Culture Days, the activities of the*

Azerbaijan Cultural Center and Friendship Societies) in bringing peoples closer together is noted. The article concludes by noting the progressive development of Uzbek-Azerbaijani relations in virtually all areas thanks to the pragmatic policies of the heads of state, confirming their transition to an alliance.

В последнем десятилетии XX столетия, на политической карте мира в качестве независимых государств появились такие страны, как Республика Узбекистан и Азербайджанская Республика. Каждая из них занимая как с геополитической, так и геостратегической точки зрения преобладающее положение соответственно, как в Центральной Азии, так и на Южном Кавказа, были высоко заинтересованы к установлению и развитию взаимного сотрудничества в новом формате.

Народы Узбекистана и Азербайджана во все времена имели тесные связи и проявляли взаимную поддержку. В его основе лежат исходящие из глубины веков крепкие узы дружбы и братства, близость культур, языка, религии и традиций, общность исторически сложившихся духовных и гуманистических ценностей. Однако, в новых исторически сложившихся условиях, само время требует необходимость поднятия взаимных отношений и сотрудничества между Узбекистаном и Азербайджаном на качественно новый уровень.

Важной вехой в деле становления взаимных контактов, стало установление 2 октября 1995 года дипломатических отношений между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой. Для активного ведения межгосударственного диалога, в июне 1997 года было открыто Посольство Азербайджанской Республики в Республике Узбекистан. А в июле 1998 года открылось Посольство Республики Узбекистан в Азербайджанской Республике ²³. Установившиеся дипломатические отношения заложили прочную основу для будущего многопланового сотрудничества двух стран на качественно новом уровне.

История взаимоотношений братских стран свидетельствует, что на начальном этапе становления независимости, огромный вклад в дело становления и развития двусторонних отношений внесли лидеры двух государств – Ислам Каримов и Гейдар Алиев.

²³ Текущий архив Управления по сотрудничеству со странами СНГ. Министерство иностранных дел Республики Узбекистан (далее ТА УС СНГ. МИД РУз.). Папка дипломатических отношений. - Л. 41.

При каждой официальной встрече лидеров, были глубоко обсуждены перспективы дальнейших межгосударственных отношений с принятием соответствующих документов, направленных на углубление взаимных контактов в политической, торгово-экономической, научно-технической и культурно-гуманитарной сферах. Однако среди них одним из основополагающих и базовых документов стал подписанный в 1997 году - Декларация о дальнейшем развитии всестороннего сотрудничества и отношений партнерства между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой²⁴.

В новых исторических условиях, связанных с началом в Узбекистане глубинных политических и социально-экономических реформ, взаимные контакты и сотрудничество двух братских государств поднялись на качественно новый уровень. Свидетельством тому являются ежегодные встречи лидеров двух стран в ходе официальных визитов и на полях международных саммитов разного уровня.

Подлинно знаменательным событием в развитии узбекско-азербайджанского сотрудничества стал состоявшийся в октябре 2019 года визит Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева в Азербайджанскую Республику для участия в седьмом саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств. В рамках визита состоялась встреча с Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, в ходе которого были обсуждены актуальные вопросы расширения взаимовыгодного сотрудничества и определены первоочередные задачи на перспективу.

Можно с уверенностью констатировать, что лидеры двух стран – Шавкат Мирзиёев и Ильхам Алиев в ходе каждой встречи стараются поднять планку двусторонних отношений, в результате которого узбекско-азербайджанское взаимодействие перерастает в подлинное стратегическое партнёрство с широкими возможностями.

Давая оценку нынешнему состоянию двусторонних отношений, следует заметить, что значение особой важности имели состоявшиеся встречные государственные визиты, в августе 2023 года Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева в

²⁴ НИБНАУАЗР // Сборник законодательства Азербайджанской Республики (на азербайджанском языке). Баку. 31 декабря 1997. № 6. С. 1299.

Азербайджан²⁵, а в августе 2024 года Президента Азербайджанской Республики И.Алиева в Узбекистан²⁶. Они ознаменовали собой новую веху в развитии стратегического и союзнического партнерства между двумя странами. В ходе состоявшихся встреч лидеров двух стран был рассмотрен широкий круг вопросов, направленные на дальнейшее углубление узбекско-азербайджанских отношений стратегического партнерства и расширения практического сотрудничества в торгово-экономической, инвестиционной и культурно-гуманитарной сферах.

Значимость этих визитов определяется тем, что по итогам переговоров были достигнуты ряд соглашений в широком спектре сотрудничества. Кроме того, историческое значение имело подписание лидерами двух стран, во время визита Президента Узбекистана в Азербайджан в 2023 году, Договора о создании Высшего межгосударственного совета между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой²⁷. Данный договор направлен на поднятия практического взаимодействия двух стран под непосредственным руководством глав государств на качественно новый уровень. В связи с этим, во время визита Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в Республику Узбекистан, в августе 2024 года, был проведен первое заседание Высшего межгосударственного совета под непосредственным руководством лидеров двух стран. При этом в центре внимания были такие вопросы, как наращивание взаимного товарооборота, формирование нового портфеля кооперационных проектов, развитие деловых контактов, в том числе в рамках межрегионального обмена, раскрытие транспортно-коммуникационного потенциала, активизация культурно-гуманитарных связей и другие²⁸.

Проведение заседания совета такого уровня во главе с главами государств, практически стал наиболее эффективным механизмом в деле продвижения многопланового сотрудничества двух стран и, обогащения его конкретным содержанием. При этом кульминационным моментов встречи лидеров двух стран в

²⁵ О государственном визите Президента Республики Узбекистан в Азербайджанскую Республику / Народное слово. 22 августа 2023 года.

²⁶ Президент Азербайджана прибыл в Узбекистан / Народное слово. 23 августа 2024 года.

²⁷ Начинается новая веха сотрудничества Узбекистана и Азербайджана / Народное слово. 23 августа 2023 года.

²⁸ Дружеские отношения, испытанные веками, вышли на уровень союзничества / Народное слово. 24 августа 2024 года.

Ташкенте, стало подписание Договора о союзнических отношениях между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой²⁹.

Прослеживая за реальным состоянием взаимосотрудничества двух стран, мы все больше убеждаемся в том, что те намеченные и достигнутые соглашения между лидерами и представителями правительств двух братских государств, имеют свое жизненное воплощение. Одним из ярких показателей такого взаимодействия, является торгово-экономическая сфера. Можно с большой уверенностью сказать, что за последние годы объем узбекско-азербайджанского товарооборота увеличилось в несколько раз. По данным на 2024 год, в четыре раза увеличилось количество совместных предприятий. В частности, в Узбекистане на сегодняшний день функционируют более 240 предприятий с азербайджанским капиталом³⁰. Они действуют в таких сферах, как торговля, машиностроение и металлообработка, энергетика, финансы и страхование, производство ювелирных изделий, пищевая отрасль, легкая промышленность и других. А для укрепления экономической кооперации еще в 2000 году был учрежден узбекско-азербайджанский Деловой совет. Регулярно на заседаниях данного совета определяются новые точки пресечения взаимных интересов, содействуя укреплению взаимовыгодного инвестиционного и торгово-экономического сотрудничества.

Особое место в двусторонних отношениях занимает сотрудничество в транспортной-логистической сфере. Как известно Узбекистан не имеет прямого выхода к водам мирового океана, что значительно ограничивает экспорт товаров на мировой рынок. В связи с этим, Узбекистан стремится активно использовать возможности железной дороги Баку-Тбилиси-Карс. При этом, Азербайджан любезно предоставляет свои братские услуги Узбекистану, о чем свидетельствует рост объема перевозок узбекских грузов через порт Баку. В частности, только за первые три месяца 2024 года было перевезено более 300 тысяч тонн товаров³¹.

В ходе встреч лидеров двух стран, особое внимание уделяется на развитие сотрудничества между региона Узбекистана и Азербайджана. В связи с этим за последние годы активизировался

²⁹ Дружеские отношения, испытанные веками, вышли на уровень союзничества / Народное слово. 24 августа 2024 года.

³⁰ Основа интенсивного диалога – исторические узы дружбы и сотрудничества / Народное слово. 22 августа 2024 года.

³¹ Ренессанс узбекско-азербайджанского партнерства / Народное слово. 2 июня 2024 года.

межрегиональное сотрудничество двух стран. В частности, в феврале 2023 года в Ташкенте прошел первый Узбекско-Азербайджанский межрегиональный форум. Второй такой форум проведен в мае 2024 года в азербайджанском городе Губе. В результате проведения такой работы, на сегодняшний день подписаны документы о сотрудничестве между городами Самарканд и Гянджа, Хива и Шуша, Бухара и Ленкорань, Коканд и Шеки, Наманган и Мингечевир, Гулистан и Физули, Термез и Билясувар³².

История международных отношений свидетельствует, что во все времена в деле установления доверия, взаимного понимания и сотрудничества между государствами, приоритетное место занимает развитие так называемой народной дипломатии. Это сфера также находится в центре внимания лидеров двух стран, обсуждая при каждой встрече о дополнительных мерах по ее расширению.

В принципе, народная дипломатия, это прежде всего, неофициальные контакты обычных людей или общественных организаций, способствующие улучшению взаимоотношений, взаимовыгодного сотрудничества, лучшему пониманию культуры, традиций и особенностей жизни народов разных стран. Исходя из данной аксиомы, руководство как Узбекистана, так и Азербайджана, с начальных лет независимости как во внутренней, так и во внешней политике придают особое внимание вопросам межнационального согласия и толерантности. В частности, в Узбекистане, благодаря такой заботе со стороны главы государства, на сегодняшний день в мире и согласии проживают представители более 130 наций и народностей. При этом в многонациональной семье узбекского народа, азербайджанскую диаспору представляют более 40 тысяч человек. В целях создания благоприятной среды для формирования мультикультурного общества по инициативе главы государства в стране функционирует Комитет по вопросам межнациональным отношениям и соотечественников за рубежом Республики Узбекистан. А для сохранения культурно-духовной идентичности, при этом Комитете созданы все необходимые условия для активного функционирования Республиканского азербай-

³² Основа интенсивного диалога – исторические узы дружбы и сотрудничества / Народное слово. 22 августа 2024 года.

джанского национального культурного центра и Азербайджанского культурного центра города Ташкент имени «Гардашлык»³³.

Благодаря прагматичной политике лидеров двух братских стран, углубляются возможности сотрудничества в многогранной сфере культуры. Ярким примеров воплощения в жизнь намеченных планов в данном направлении, стало проведение в августе 2023 года грандиозного мероприятия – Дней «Культуры Узбекистана в Азербайджане»³⁴. Аналогичное мероприятие – Дни «Азербайджанской культуры в Узбекистане» в широком масштабе был проведен в июне 2024 года в городе Ташкенте³⁵. Проведение таких мероприятий с участием знаменитых представителей музыкального и театрального творчества, литературы и изобразительного искусства, играют важную роль в культурно-духовном обогащении и сближении народов двух братских стран, продвигая вперед развитие народной дипломатии.

В деле дальнейшего укрепления культурно-духовных взаимоотношений народов двух стран и развитии народной дипломатии, важное место занимает как деятельность Общество дружбы «Узбекистан-Азербайджан», так и Общество дружбы «Азербайджан-Узбекистан» при Милли Меджлисе Азербайджанской Республики, между которыми установлены тесные контакты. Кроме того, Общество дружбы «Узбекистан-Азербайджан» при тесном сотрудничестве с Азербайджанским Культурным Центром имени Гейдара Алиева в Узбекистане ежегодно организуют и проводят множество мероприятий, посвященных знаменательным датам из жизни народов Узбекистана и Азербайджана. Например, в апреле 2022 года в рамках «Дней Азербайджанской культуры и литературы» в Узбекистане, при совместной работе Общество дружбы «Узбекистан - Азербайджан» с Азербайджанским Культурным Центром имени Гейдара Алиева в Узбекистане, в Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами состоялся презентация монографии под названием «Тюркские представления и идейно художественные основы в произведениях Низами Ганжавий и Алишер Навои» (“Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodida Turkona tafakkur va g’oyaviy badiiy asos”). На

³³ Текущий архив Комитет по вопросам межнациональным отношениям и соотечественников за рубежом Республики Узбекистан. – Справка о деятельности Республиканских национальных культурных центров. – С. 2.

³⁴ Перспективы взаимовыгодного сотрудничества / Народное слово. 17 августа 2023 года.

³⁵ Приветствуется дальнейшее расширение культурного обмена с Азербайджаном / Народное слово. 12 июня 2024 года.

этом мероприятии представительную азербайджанскую делегацию возглавляла Ганира Пашшаева – Председатель комитета по культуре Миллий Меджлиса Азербайджанской Республики.

Другое, крупное по своему масштабу мероприятие, было проведено в мае 2023 года в Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами. Оно было посвящено 100 летнему юбилею национального лидера азербайджанского народа - Гейдара Алиева. На мероприятии принимали участие видные ученые и депутаты Миллий Меджлиса Азербайджанской Республики, представители азербайджанской диаспоры проживающие в Узбекистане, писатели, поэты, педагоги и студенческая молодежь.

Таким образом, благодаря прагматичной политике, проводимой Президентами Узбекистана и Азербайджана, взаимоотношения и сотрудничество двух братских государств и их народов, стремительно развивается по восходящей линии практически во всех направлениях. Это является ярким свидетельством воплощения в жизнь намеченных планов по поднятию взаимосотрудничества двух стран от уровня стратегического партнерства до уровня союзнических отношений.

Ədəbiyyat dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyasının tətbiqi

Əhmədova Səidə Ələsgər qızı*

Kalit soʻzlar: Internet muhiti, AKT, adabiyot darslari, ta'lim jarayoni-ning texnologik tabiati, ta'lim texnologiyasi, fasili-tator, o'quv dasturi

Annotatsiya: Maqolada adabiyot darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish-ning maqsadga muvofiqligi masalasi ko'rib chiqiladi. Darsning mazmuni va shakli o'quvchilarning badiiy asardagi murakkab ma'nolarni idrok etishining an'anaviy usullari va AKT sintezi orqali yangilanadi.

Algoritmik o'rganish va o'quvchilarning ijodiy salohiyatining uyg'unligi o'qituvchiga badiiy matnni raqamli texnologiyalar formatida o'rganish bo'yicha pedagogik konsepsiyasini amalga oshirishga yordam beradi.

Asosiy e'tibor zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishga, bilim va ko'nikmalarni yosh mutaxassislar ehtiyojlariga javob beradigan

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Tərlan Heybətov adına “Vətən” idman liseyi, ehmedovaseide73@mail.ru

darajada qo'llashga va o'qituvchilarning kasbiy faoliyati uchun mos kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilishi kerak, bu esa talabaning shaxsini o'qituvchiga aylantirishda muhim rol o'ynashi kerak.

THE USE OF ICT IN LITERATURE LESSONS

Key words: Internet environment, ICT, literature lessons, technological approach to the educational process, training technology, facilitator, educational program

Abstract: The article discusses the feasibility of using information and communication technologies (ICT) in literature lessons. The renewal of the content and form of the lesson is achieved through the synthesis of traditional methods of students' comprehension of complex constructed meanings in a literary work and ICT.

The combination of algorithmic learning and students' creative potential helps teachers to implement their pedagogical concept of studying literary texts in the format of digital technologies. The effective use of modern training technologies, empowerment of skills and capacities to meet the needs of younger professionals, the formation of appropriate competences for teachers' professional activities should be in the focus of attention and play a decent role in transforming student identity into teacher personality.

Giriş

Müasir məktəbi təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna baxmayaraq, bəzi humanitar fənn müəllimləri informasiya texnologiyalarından istifadənin məqsəddüygünluğuna şübhə ilə yanaşırlar. Ancaq istifadə olunan texnologiyaların və dərslərin aparılması formalarının uğurlu və düzgün birləşməsi ilə belə dərslər həm şagird, həm də müəllim üçün çox maraqlı olur. XXI əsr informasiya texnologiyaları əsridir. İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, onlar öz tətbiqini tapmasınlar. Təhsil ümumi kompüterləşdirmə prosesindən kənarında qalmayıbdir.

Müasir elektron cihazların köməyi ilə uşaqlar nümunəvi oxunuş yazılarını dinləyə bilərlər ki, bu da onlara ifadəli oxumağı öyrətməyə kömək edir. "Yaradıcılıq emalatxanası" uşaq oyun kompleksi tədris materialını əyləncəli, rahat şəkildə təqdim etməyə kömək edir;

İnteraktiv avadanlıqdan istifadə edilən təqdimatlar uşaqları yazıçı və şairlərlə tanış etməyə kömək edir. Tələbələr onların tərcümeyihallarını, yaradıcılıq işlərini və əsərlərini öyrənə bilərlər. Öyrənmənin görmə qabiliyyətinin artırılması tələbələrə təlim prosesində iştirak

etməyə imkan verir və materialın möhkəm mənimsənilməsinə kömək edir.

Aşağıdakılar yerli məktəblərdə telekommunikasiyadan istifadə edərkən özünü yaxşı sübut edir:

“ • *iki və ya daha çox məktəb arasında interaktiv macəra oyunları, xüsusən də kiçik yaşlı şagirdlər üçün;*

• *məktəblərarası ədəbi jurnallar, qəzetlər və s.;*
• *müxtəlif faktların, məlumatların və s. toplanması ilə bağlı birgə layihələr;*

• *birgə şeir, hekayə və s. yazmaq;*
• *müxtəlif ölkələrin məktəblərində tədris olunan kursların müqayisəli öyrənilməsi.*” [Полат, 2002:228]

Məktəbdə İKT-dən istifadə şagirdlərə tələbələrə öz kolleksiyalarını, hesabatlarını, gözəl rəsmlər, şəkillər və düzgün seçilmiş videomateriallarla esseləri tərtib etməyə kömək edir. Orta məktəb şagirdləri sevimli personajları və ya işləri haqqında multimedia təqdimatlarını təqdim etməyi öyrənirlər.

Elektron cihazların və müasir oyun komplekslərinin geniş tətbiqi öyrənilən materialın daha məhsuldar öyrənilməsinə və səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir. Onlarsız məktəblərdə, tədris ocaqlarında tədris prosesini uğurla həyata keçirmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat dərslərində İTK-dən istifadə edilməsi

Dərs formaca dəyişsə də, buraya yeni texnologiya elementləri daxil edilsə də onun təbiəti, mahiyyəti dəyişməməlidir. O, yaradıcı dərs olaraq qalmalıdır, belə dərslərdə İKT-dən istifadə edilməsi olduqca məqsəduyğundur.

İKT-dən istifadə etməkdə əsas məqsəd şagirdlərin ədəbiyyatı öyrənməyə marağını artırmaq, müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə etmək, onu real vəziyyətlərdə tətbiq etmək bacarığını öyrətmək, hər bir tələbənin yaradıcı inkişafına kömək etmək, tələbələrə fərdi və differensial yanaşmanı həyata keçirməkdir.

Müəllim aşağıdakı istiqamətlərdə işləyir:

- *hazır program məhsullarından istifadə edir;*
- *MS Office proqramları ilə işləyir, təqdimatlar, testlər, virtual ekskursiyalar edir;*
- *videolarla;*
- *İnternet resursları ilə işləyir.* / Мининзон, 2015/

Kompüter texnologiyalarından istifadənin əsas istiqamətləri: 1) yeni materialın təqdimatı - biliyin vizuallaşdırılması; 2) təqdim olunan materialın birləşdirilməsi; 3) nəzarət və yoxlama sistemi; 4) tələbələrin müstəqil işi; 5) sinif-dərs sistemindən imtina etmək mümkündürsə:

layihə metodundan istifadə etməklə integrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsi; 6) şagirdin xüsusi qabiliyyətlərinin (diqqət, yaddaş, təfəkkür və s.) hazırlanmasıdır. Multimedia proyektoru olan kompüter bütün texniki tədris vasitələrini lövhə və kitab, televizor və videomagnitofon, illüstrativ material və səsi əvəz edir. Dərslərdə hazır proqram məhsullarından "Latın və Methodiusun virtual məktəbi", "Azərbaycan ədəbiyyatı ensiklopediyası", "Latın və Methodius ədəbiyyatında tərbiyəçi", audio dərslilər, fonokres-tomatiya, "Məktəbə kömək" seriyasının DYD disklərindən istifadə edilir. Onlar nəzəri və praktiki materialdan ibarətdir (bəzi dərslər səsə müşayiət olunur). Biliyi möhkəmləndirmə üçün suallar, dərslər üçün tapşırıqlar, simulyatorlar, mətnlər vardır. Dərslərdə müəllimin öz mülahizəsinə əsasən istifadə edə biləcəyi müxtəlif maraqlı materiallar mövcuddur və onun verildiyi formada olması şərt deyildir. Amma müəllim özü bu dərslərin məzmununu diqqətlə öyrənməlidir. İnternetdə vizual və didaktik materiallar, tənqidi məqalələr, esselər və s. bank yaratmağa imkan verən çoxlu əlavə materiallar tapmaq olar. Bədii ədəbiyyatı elektron formada dinləmək tələbələrin kitabxana-larda lazımi əsərləri tapa bilmədikdə və ya sadəcə oxumaqdan daha asan olanda kömək edir. Elektron lüğətlər və ensiklopediyalar tez bir zamanda əlavə biliklər əldə etməyə və ondan dərslərdə istifadə etməyə imkan verir. Bir çox klassik əsərlər artıq kinoda öz yeni təcəssümünü tapmışdır. Ənənəvi dərslər keçərkən fərdi video fraqmentlərdən istifadə etmək, həmçinin baxılan filmin məcburi sonrakı müzakirəsi ilə film şousu təşkil etmək olar. Dərslərdə İKT-dən istifadə musiqi ilə də bağlıdır. Bir çox müasir mahnıların və köhnə romansların sözləri məşhur şairlərin musiqilə müşayiət olunan şeirləridir. Bundan əlavə, musiqi ədəbi salon üçün lazımi emosional fon yaratmağa imkan verir. Müəllimin ədəbiyyat dərslərində İKT-dən istifadə etməsi üçün optimal və əlçatan vasitələrdən biri təqdimatların yaradılmasıdır. Təqdimatın əsas funksiyası əyani vəsait kimi xidmət etməkdir. Proyektordan istifadə etməklə yazıçıların rəngli portretləri, əsərlərə illüstrasiyalar, fotosəkillər ekranda nümayiş etdirilərək dərslərin gedişatını canlandırır, şagirdlərdə ədəbi əsərlərə marağı oyadır, yazıçının həyatını, şəxsiyyətini obrazlı təsəvvür etməyə imkan verir. Bu iş forması bir anda bütün siniflə işləməyə şərait yaradır.

"Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində ciddi addımlar atılmış və bir çox əməli işlər görülmüşdür. Bütün təhsil pillələri üçün İKT üzrə proqramlar hazırlanıb təsdiq edilmiş, distant təhsil üzrə eksperimentlər aparılmaya başlanmışdır. Təhsil portalı formalasdırılmış, bir çox təhsil

müəssisələrinin saytları yaradılmışdır. Təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemlərinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi və ümumtəhsil məktəbləri üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslı pedaqoji, həmçinin köməkçi heyət (laborant) kadrlarının hazırlanması üzrə işlər isə aparılmaqda davam edir" [Abdullayeva, 2019:7].

Müasir informasiya texnologiyaları əsasında qurulan, şəxsiyyətyönümlü təhsil prinsiplərini həyata keçirən yeni təhsil modelinə ehtiyac vardır. Bu, öyrənilən hər hansı bir mövzuya, o cümlədən ədəbiyyata maraqlı münasibətin yaranmasına kömək edən ən vacib şərtidir. Tədris prosesində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesini aktivləşdirməyə, inkişaf etdirici təlim ideyalarını həyata keçirməyə, dərslərin tempini yüksəltməyə imkan verir, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəlliminin müasir informasiya texnologiyalarını tədris fəaliyyətində tətbiqi tələbələrin müstəqil işlərinin həcmi artırır. Buna görə də tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müasir təhsilin aktual problemdir. Pedaqoji fəaliyyəti zamanı Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi başa düşür ki, bugünkü təhsilin ən ciddi problemlərindən biri də şagirdlərin ədəbiyyata marağının kəskin şəkildə azalması və bunun nəticəsində mədəniyyətin aşağı düşməsi, fikirlərini düzgün və məntiqli ifadə edə bilməməsidir. Müəllimin məqsədi İKT-dən istifadə etməklə ədəbiyyatın tədrisinin keyfiyyətini yüksəltməkdir.

Bu gün ədəbiyyat dərslərinə hazırlıq zamanı əsərlərin qavranılmasının xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Burada oxucu təəssüratının sintezi, mətnin təhlilinin əsası, dərslərin forması mühüm yer tutur. Bu zaman kompüter texnologiyası sayəsində müəllif və oxucu arasında dialoq baş verir. *"Məsələn, web 3.0 texnologiyasından istifadə edərək müəllim həcmə çox da böyük olmayan tədris modulu yarada bilər ki, şagirdlər oxunan mətnə aid müstəqil tədqiqat fəaliyyəti təşkil edə bilərlər"*. [Тихонова, 2019:120] Bu gün gənc ədəbiyyat müəlliminin ehtiyac duyduğu ən vacib məsələlərdən biri də onların peşələri ilə bağlı müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsidir.

Əgər müəllim ənənəvi dərslər çərçivəsində adətən mümkün olmayan hər bir şagirdin fərdiliyini üzə çıxarmağa kömək etmək üçün tələbələrin müstəqil fəaliyyət növlərinə daha çox diqqət yetirməyə çalışarsa, o zaman tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin təşkilinin digər formalarından istifadə etməli olacaq.

"Beləliklə, telekommunikasiya layihələrini həyata keçirərkən akademik fənlərin ayrı-ayrı məsələləri üzrə məruzələr, esselər, kurs işləri

sistemi özünü yaxşı tərəfdən göstərmişdir. Məktəbdə, gimnaziyada belələr varsa, uşaqların elmi cəmiyyətləri, ədəbi salonlar əsasında telekommunikasiya layihələri, o cümlədən beynəlxalq layihələr üzrə maraqlı və məhsuldar iş təşkil edilə bilər. Bir qayda olaraq, tələbələr - bəziləri tək, bəziləri cüt, bəziləri isə kiçik qrupda - əlavə məlumat axtarmaq, məlumat toplamaq, təhlil etmək və faktları dərk etməyi tələb edən bəzi müstəqil işləri sistemli şəkildə yerinə yetirirlər." [Полат, 2002:226-227]

Müxtəlif uşaqlar üçün bu fəaliyyət bir və ya iki həftə, bir ay və ya daha çox müddətə tərtib edilə bilər. İş elə təşkil etmək lazımdır ki, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün müəyyən şəraitə ehtiyacı olan şagirdlər birbaşa dərstdə, bu cür işlərə xüsusi ayrılmış saatlarda və ya dərstdən sonra bəzi ölçmələr, təcrübələr və s. həyata keçirmək imkanı əldə etsinlər. Belə layihələrdən bəziləri digər məktəblərin uşaqları ilə birgə fəaliyyət üçün təklif oluna bilər və onlar arasında operativ əlaqə telekommunikasiya vasitəsilə təmin edilir. Şagirdlərdə bu cür axtarış, tədqiqat, yaradıcılıq zövqü yarandıqda layihəyə rəhbərlik edən müəllim ədəbiyyatın və əməkdaşlıq formalarının genişləndirilməsi zərurətini hiss edir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı ədəbiyyat dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında təhsil prosesinin təkmilləş-dirilməsinə, təlim və təhsilin psixoloji və pedaqoji məqsədlərinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş təhsilin informasiyalaşdırılmasının müasir səviyyəsinin inkişafı ilə bağlıdır. Təhsil paradigmasında mövcud dəyişiklik təhsil praktikasını əhəmiyyətli dərəcədə və qaçılmaz şəkildə düzəldir. Vəziyyətin təfərrüatlı təhlilini təqdim etmək iddiasında olmadan, iki əsas inkişaf meylini vurğulamaq olar. Birincisi, təhsilin fərdi inkişaf aspekti sürətlə inkişaf edir. Bu o deməkdir ki, tələbələrin təhsil prosesinin subyektivi kimi statusu onların motivasiyasından və əldə etdiyi nəticələrdən asılı olaraq bərabərhüquqlu iştirakçıya yüksəlir. Eyni zamanda, ədəbiyyat müəlliminin statusu kəskin şəkildə dəyişir. O, eksklüziv məlumat mənbəyi və ali arbitr olmaqdan çıxır. İndi onun funksiyaları tələbələrərin müstəqil idrak fəaliyyətinin təşkili və dəstəklənməsi, onlarla ünsiyyət, eləcə də tələbələrin kollektiv tərbiyə işləri ilə bağlıdır. İkincisi, ədəbiyyat müəlliminin rol funksiyasındakı dəyişiklik onun tələb etdiyi əsas 3 səlahiyyət siyahısının genişləndirilməsinə səbəb olur. Xüsusilə, idrak psixologiyasının nümunələrini başa düşmək, pedaqoji dizayn bacarıqlarına sahib olmaq və kifayət qədər kompüter bacarıqları tələb olunur. Bu, ikinci tendensiya ilə əlaqələndirilir: informasiya-

*“O‘zbekiston-Azərbaycan ədəbiyyatı və əməkdaşlıq istiqbalları” məzmunundakı xalqara
ilmiy-amaliy anjuman, Təşkilat, 10-oktabr, 2025-il DOI: 10.5281/zenodo.17657509 <https://tsu.uz/>
kommunikasiya texnologiyaları və innovativ metodları təhsil mühitinə
fəal şəkildə tətbiq edilir.*

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində İTK-nin tətbiqi

Məlumdur ki, hazırkı dövrdə ədəbiyyat dərslərində müəllimlər üçün ən vacib tələblərdən biri də şagirdlərə vətənpərvərlik hissləri aşılamaq və onları gücləndirməkdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə İsayeva yazır:

“Bu baxımdan VI sinifdə Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şeiri xüsusilə xarakterikdir. Haqqında danışdığımız mövzunu keçərkən motivasiya yaratmaq üçün kompüterin proyektoru vasitəsilə lövhəyə həm Azərbaycanın, həm də Qarabağın ayrıca xəritələrini gətirirəm.” [İsayeva, 2017]

Sonra isə o, xəritədə şeirdə adları çəkilən Şuşanı, Bərdəni, Ağdamı, Füzulini şagirdlərə göstərir, onlar haqqında biliklərini, onlardan hansının erməni-lərin işğalı altında olduğunu soruşur. Şagirdlərdən Qarabağın haqqında ətraflı məlumat aldıqdan, ermənilərin bu əzəli Azərbaycan torpaqlarını işğal etmə tarixini soruşduqdan sonra Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şeirini ayrı-ayrı qruplara hissə-hissə oxumalarını tapşırır. Motivasiyada müəllimə Qarabağın təbiəti, gözəllikləri haqqında məlumat verir, onların şəkillərini İKT vasitəsi ilə göstərir ki, bu da şagirdlərdə ciddi təsir edir. *“Motivasiyada İKT-dən belə geniş istifadə etməyim həm şagirdlərdə mövzuya maraq, həm də artıq ilkin təsəvvür yaradır ki, bu da dərslərin daha asanlıqla mənimsənilməsinə səbəb olur.” [İsayeva, 2017]*

K.İsayeva VII sinifdə Zəhid Xəlilin Xocalı faciəsinə həsr olunmuş “Sonuncu güllə” əsərini keçən zaman əvvəlcə şagirdlərə erməni faşistlərinin xal-qımızın başına gətirdikləri müsibətlər, faciələr haqqında nə bildiklərini soruşur. Xocalı faciəsi haqqında danışarkən isə əvvəlcə Xocalını, Azərbaycanın xəritə-sində bu qəsəbənin tutduğu yeri, onun mühüm strateji mövqeyini, internetdən bilavasitə bu faciə ilə əlaqədar olan videoçarxı “ağıllı lövhə”də göstərir.

“Bu zaman şagirdlərə az qala bütün Avropada böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilən “Xoca” filmindən də bir neçə fraqment göstərirəm. Elə buradaca lövhədə Xocalı uğrundakı döyüşlərdə igidlikləri ilə fərqlənən, həyatlarını qurban verməklə dinc əhəlinin mümkün qədər az itki ilə mühasirədən çıxmasında böyük rol oynamış Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Əlif Hacıyevin və Tofiq Hüseynovun şəkillərini gətirirəm.

Sonra ayrı-ayrı qruplara mətndən müəyyən parçaları oxuyub tanış olmaları haqqında tapşırıq verirəm. Təbii ki, bütün bunlar dərslərdə motivasiyanın yaranmasına səbəb olur. Əlbəttə, burada da İKT-dən istifadə etməyim öz müsbət təsirini göstərir.” [İsayeva, 2017]

K.İsayeva yenə VI sinifdə "Zeynalabdin" mövzusunun tədrisi zamanı əvvəlcə şagirdlərdə idrak fəallığı, yeni mövzunu öyrənməyə həvəsyaratmaq üçün lövhəyə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, eləcə də onun tikdirmiş olduğu qız məktəbinin, müasir Bakıya yaraşlıq verən digər tikililərin görüntüsünü gətirir.

Şagirdlərdən ayrıca olaraq Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, ayrı-ayrı tikililərin, Bakıya Şollar suyu çəkilməsi haqqındakı şəkillərə baxıb, onlar haqqında nə bildiklərini və nə düşündüklərini soruşur. Təbiidir ki, onun şagirdlərlə İKT vasitəsi ilə qurduğu bu dialoq həm də motivasiya rolunu oynayır. Beləliklə, dialoqlar nəticəsində onlarda həm dərsə həvəs, həm də keçiləcək mövzu haqqında ilkin təsəvvür yaranır. Bu isə şagirdlərə keçiləcək yeni mövzunu daha yaxşı başa düşməyə və mənimsəməyə imkan verir.

"VIII sinifdə "Kitabi - Dədə Qorqud"dan "Qazan bəyin oğlu Urubəyin dustaq olduğu boy" mövzusunu keçərkən motivasiyada İKT-dən geniş şəkildə istifadə edirəm ki, bu da mənə dərs haqqında şagirdlərdə ilkin təsəvvür yaratmaqda çox kömək olur. Belə ki, burada kompüter və proyektorun vasitəsi ilə lövhədə "Dədə Qorqud" filmindən müvafiq fraqment, eləcə də "ağıllı lövhə"də dastana çəkilmiş illüstrasiyanı göstərməklə şagirdlərdə keçiləcək mövzu haqqında ilkin təsəvvür yaranır ki, bu da sonradan dərslərin bütövlükdə daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur.

Sonda bir daha vurğulamaq olar ki, ədəbiyyat dərslərində də İKT-dən - kompüterdən, projektordan, xüsusilə "ağıllı lövhə"dən istifadə etmək digər dərslərdə olduğu kimi çox böyük səmərə verir. Ona görə İKT-dən onun zəngin imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə etmək tövsiyə edilir. "[İsayeva, 2017]

Əsasən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsi üçün materiallar, təqdimatlar, video çarxlar hazırlanır. Amma indi tələbələr bu işi görməkdən həzz alırlar. İnternetdən istifadəyə hazırlıq zamanı ədəbi əsərin icmalı, təhlili, müəyyən ədəbi yönümlü şair və ya yazıçının yaradıcılığı axtarılır, mövzu ilə bağlı şəkillər və ya fotosəkillərin şərh-ləri, yaradıcılığına qarşıdakı dərslərdə baxılacaq şairlərin ən çox bəyəni-lən şeirlər seçilir, mövzu üzrə məruzə və esselər yaranır.

Bu əsərlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öyrənilərkən zəruri olan mövzu üzrə material seçmək, müqayisəli və təzadlı təhlil etmək, materialları qruplaşdırmaq və təqdim etmək bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində İKT-dən istifadənin effektivliyi ondadır ki, bu zaman yeni təhsil məqsədləri həyata keçirilir, müstəqil istehsal fəaliyyəti təşkil olunur, informasiya savadlılığı və

səriştəsi formalaşdırılır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin effektivliyi artır, təhsil məlumatlarına çıxış imkanları genişləndirilir, tədris və tərbiyənin təşkilatı forma və metodları təkmil-ləşdirilir, şagird və tələbələrə yaradıcılıq və intellektual potensialı inkişaf edir.

Hazırlanmış materiallardan istifadə edən müəllimlər dərslərə hazırlıq və şagirdlərin yoxlanılması zamanı zəhmət tələb edən gündəlik işlərdən azad edilirlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi üçün gərəkli olan minimum bilik və bacarıqlara aşağıdakı məsələləri daxil etmək olar:

1.Ədəbiyyat dərsləri komplektinin məzmununu, ona tənqidi yanaşmağı, onunla lazımi səviyyədə işləməyi, bu bacarıqlara sahib olduğunu nümayiş etdirməyi;

2.Bir ədəbiyyat müəllimi kimi vacib, zəruri, müasir tələblərə cavab verən elmi-nəzəri, pedaqoji-psixoloji və metodik biliklərə ehtiyacların nədən ibarət olduğunu, onları ödəmək imkanlarını müəyyən etməyi;

3.Ədəbiyyat dərslərində internet resurslarından istifadə işinin məzmununu, bu resursların imkanlarının nədən ibarət olduğunu, onlardan pedaqoji-metodik baxımdan istifadənin yollarını müəyyənləşdirməyi və s." [Yusifov, 2017:83]

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində müasir İKT-dən (multimedia proqramları, internet) istifadə şagirdlər və tələbələr tərəfindən motivasiyanın artırılmasına və yeni tədris materialının mənimsənilməsinə mühüm təsir göstərir.

Tədqiqatımız onu deməyə əsas verir ki, müasir texnologiyalardan istifadə təkcə dərslərdə deyil, həm də Azərbaycan dili və ədəbiyyatın öyrənilməsində tələbələrə müstəqil işində də mümkündür ki, bu da öyrənməyə marağın artması-na, şagirdin və tələbənin müstəqilliyinin və yaradıcılığının inkişafına səbəb olur.

Təcrübənin müəyyənləşdirilməsi mərhələsi təsdiq etdi ki, universitetin tədris prosesinin təşkilinin mövcud ənənəvi sistemi və Azərbaycan dili və ədəbiyyatın öyrənilməsi prosesinin özü tələbələr tərəfindən tədris materialının kifayət qədər mənimsənilməsinə təmin etmir və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün müasir tələblərə cavab vermir.

Hazırda Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədris prosesində müasir texnologiyaları möhkəm şəkildə tətbiq edilməlidir. İKT saytlarda mövcud olan məlumatlara daxil olan zaman məqsədyönlü şəkildə məlumat mübadiləsi aparmaq, onları müxtəlif region və ölkələrə elektron poçt vasitəsilə göndərmək imkanı verir.

Kompüter şəbəkələrində işləmək bacarığı Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri və tələbələri üçün fərdin yaradıcı inkişafı, təcrübə toplanması, biliklərin müstəqil mənimsənilməsi üçün yeni perspektivlər açır, çox vaxt daha dolğun, bəzən isə çap dərsliklərində və istinad materiallarında təqdim olundandan fərqlidir. Bundan əlavə, məlumatların müxtəlifliyi və onun təqdimat formalarının müxtəlifliyi rus dili müəlliminə tədris prosesində ondan istifadənin ən təsirli yollarını axtarmaq imkanı verir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində müəllim İKT-dən istifadə etmək *dərsə yaradıcı yanaşmalı, məzmun standartlarına, əsasən dərslərin məqsədini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etmələri üçün interaktiv təlim prosesi qurmalıdırlar. Hazır multimediyə vasitələrindən, elektron vəsaitlərdən, zəngin illüstrasiya, cədvəllər, müəllimlərin mikrofonla hazırladıqları imla mətnlərə-audio imlalara əsaslanan müxtəlif qrammatik tapşırıqlar, animasiya, video fraqmentlərdən istifadə etmək olar. İnternet şəbəkələrindən istifadə edərək humanitar fənlərin tədrisini genişləndirmək və rəngarəng etmək olar. İnternetdən məqsədyönlü istifadə ilə şagirdlər üçün maraqlı məlumatlar, şəkillər, sxemlər, fotosəkillər, audio-video fraqmentlər təqdim etmək olar.* [Qəbulova, 2020:57]

Məlumat təqdim etmə formalarının mümkün müxtəlifliyi öyrənilməsi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın təlimi və mənimsənilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. İnternet Azərbaycan dili və ədəbiyyatı öyrənən tələbələr üçün orijinal mətnlərdən istifadə etmək, ana dilini dinləmək və onlarla ünsiyyət qurmaq üçün unikal imkan, yəni təbii dil mühiti yaradır.

Beləliklə, İKT və İnternet təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır. Eksperimental tədqiqatlar Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin və tələbələrinin kifayət qədər məlumat və ünsiyyət bacarıqlarının olduğunu aşkar etdi.

Sürətlə inkişaf edən XXI əsrdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi müasir texnologiyaları bilməli və orta və ali məktəblərdə dərslərdə onlardan istifadə etməlidir. Belə texnologiyaların köməyi ilə bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsinə, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına və qabiliyyətlərinin inkişafına nail olunur. İndi hamı başa düşür ki, müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları çox böyük təhsil imkanlarına və heç də az təsir edici xidmətlərə malikdir.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək tamamilə qanunauyğundur ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin tədrisi

üçün müasir İKT-dən istifadə əsasında orta və ali təhsil müəssisələrində tədris prosesinin kompüterləşdirilməsi zərurəti ilə onların bu gün istifadə olunan ənənəvi tədris modelləri çərçivəsində həyata keçirilməsi imkanları arasında obyektiv şəkildə formalaşmış ziddiyyət mövcuddur.

Təhsil fəaliyyətinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi müəllimlərin sadəcə olaraq əhəmiyyətsiz hazırlığını tələb etmir, həm də həlli yaxın gələcəyin intellektual potensialına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən mürəkkəb elmi, pedaqoji, sosial və təşkilati problemdir. Müasir İKT vasitələrindən istifadə müəllim heyətinə və tələbələrə müxtəlif səviyyələrdə əyani, qiyabi və distant layihələrdə iştirak etməyə imkan verir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi nümunəsindən istifadə edərək eksperimental təlimin nəticələri belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, orta və ali təhsil müəssisələrində İKT-nin tətbiqi və istifadəsi təkcə prioritet deyil, həm də səmərəlidir və Azərbaycanın orta və ali məktəblərində tədris prosesinin təşkili üçün əsas kimi tövsiyə oluna bilər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi sahəsində mövcud İKT proqram təminatının təhlili nəticəsində müəyyən edilib ki, seçilmiş didaktik kompüter proqramları hazırlanmış təlim modellərinə adekvatdır ki, bu da təcrübənin nəticələri ilə təsdiqlənir.

İKT-dən istifadə etməklə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisinin didaktik modellərinin təklif olunan variantları eksperimental olaraq sınaqdan keçirilmiş və orta və ali təhsil müəssisələrinin təcrübəsində tətbiq edilmişdir ki, bu da tələbələrin təlim keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının multimedia öyrənilməsi təhsil məkanında getdikcə populyarlaşır.

Qeyd edək ki, kompüterdən istifadə zamanı şagird fəal iştirakçı kimi tədris prosesinə cəlb edilib. Tələbənin daha passiv olduğu orta və ali məktəblərdəki ənənəvi tədris formaları və metodları ilə müqayisə edərkən bunu vurğulamaq xüsusilə vacibdir. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində müasir İKT vasitələrindən istifadə tədris prosesinin fəal təşkili növlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT//REFERENS

1. Abdullayeva N. Ə. Təhsil sistemində keyfiyyətin artırılmasında əktin tətbiqi-nin genişləndirilməsi yolları. Magistr dissertasiyası. Bakı, 2016, -83 s.

2. İsayeva K. Ədəbiyyat dərslərində İKT-dən istifadə təcrübəsi/Bakı şəhəri üzrə Təhsil idarəsi [https://baku.edu.gov.az/az/page/9/2022 2/2 /06.02.2017](https://baku.edu.gov.az/az/page/9/2022%202/06.02.2017)

3. Qəbulova T. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində İKT-dən istifadə metodlarına dair // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2020, № 4, -s. 55-58

4. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı: SKYE, 2017, -304 s.

5. Мининзон Е.Е. Использование икт на уроках литературы // Проблемы и перспективы развития образования в России. file:///C:/Users// Downloads/ ispolzovanie-ikt-na-urokah-literatury %20(1). pdf

6. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; Под ред. Е. С. Полат. — Москва: Издательский центр «Академия», 2002. — 272 с.

7. Тихонова С.В. Использование ИКТ на уроках литературы. (на примере изучения произведений второй половины XX – начала XXI века) // Образовательный процесс: методы и технологии. Нижегородское образование. 2019, №2, с.118-123.

Ədəbi inteqrasiya və Poetik Səsləşmələr: Azərbaycan–Özbək ədəbi əlaqələri (2017–2022-ci illər)

Eşqanə Akif kızı Babayeva*

Kalit so'zlar: Adabiy-madaniy aloqalar, parallelizm, badiiy tarjima, klassik meros, umumiy qadriyatlar.

Annotatsiya: Mazkur maqola 2017–2022-yillar oralig'ida Ozarbayjon–O'zbek adabiy aloqalarining rivojlanishini chuqur ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqot klassik merosni zamonaviy talqin qilish, zamonaviy she'riyatda mavzu va estetik uyg'unlikni aniqlash, badiiy tarjima faoliyatining kengayishi hamda akademik hamkorlikning mustahkamlanishi kabi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Abdurahmon Jomiy kabi klassik siymolarning merosi konferensiyalar, tanqidiy nashrlar va tarjima loyihalari orqali tizimli tarzda qayta ko'rib chiqiladi.

Xalqaro simpoziumlar, ilmiy to'plamlar va individual olimlarning hissasi asosida maqolada ikki xalq adabiy almashinuvi g'oyaviy va poetik asosda tahlil etiladi. Zamonaviy she'riyatda milliy o'zlik, ijtimoiy ong, ayol obrazi va til ifodasi kabi umumiy mavzular orqali parallel rivojlanish kuzatiladi. Tadqiqot klassik matnlarni zamonaviy metodologiyalar asosida tahlil qilish, tarjimada poetik yaxlitlikni saqlash va akademik maydonlarning adabiy diplomatiya makoniga aylanish jarayonini yoritadi.

*Filologiya elmləri doktoru, dosent; AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan/Bakı. eshqane@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

Ushbu jarayonlar Ozarbayjon–O'zbek adabiy aloqalarining izchil rivojlanayotganini va bu sohada muhim madaniy hamda ilmiy qadamlar qo'yilganini yaqqol namoyon etadi.

Literary Integration and Poetic Voices: Azerbaijani-Uzbek Literary Relations (2017–2022)

Key words: *Literary and cultural relations, parallelism, literary translation, classical heritage, shared values.*

Abstract: *This article offers a comprehensive scholarly analysis of Azerbaijani–Uzbek literary relations between 2017 and 2022. It explores key dimensions such as the reinterpretation of classical heritage, the emergence of thematic and aesthetic parallels in contemporary poetry, the expansion of literary translation efforts, and the strengthening of academic collaboration. The legacy of prominent classical figures—Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur, and Abdurrahman Jami—is systematically revisited through conferences, critical editions, and translation projects.*

Drawing on international symposia, published academic collections, and the contributions of individual scholars, the study examines the ideological and poetic foundations of literary exchange between the two nations. It traces parallel developments in modern poetry through shared themes such as national identity, social consciousness, female representation, and linguistic expression. The analysis highlights the application of contemporary methodologies to classical texts, the preservation of poetic integrity in translation, and the evolution of academic platforms into spaces of literary diplomacy.

Taken together, these developments reflect the steady progress of Azerbaijani–Uzbek literary relations and underscore the significant cultural and scholarly strides made in this field.

GİRİŞ

Azərbaycan və Özbək ədəbi əlaqələri tarixən ortaq dil, mədəniyyət və mənəvi dəyərlər üzərində formalaşmış, zamanla zənginləşərək çoxşaxəli bir sistemə çevrilmişdir. Bu əlaqələr yalnız ədəbi nümunələrin mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, həm də ideoloji yaxınlıq, poetik paralellər və elmi əməkdaşlıq müstəvisində özünü göstərir. Əlişir Nəvai və Zahirəddin Məhəmməd Babur kimi klassik simaların irsi bu münasibətlərin təməl sütunlarını təşkil edir. Onların əsərləri həm

Azərbaycan, həm də Özbək ədəbi mühitində dərin izlər buraxmış, ortaq türk ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Son illərdə bu əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuş, elmi konfranslar, simpoziumlar, akademik əməkdaşlıq sazişləri və bədii tərcümə layihələri vasitəsilə daha da möhkəmlənmişdir. Ədəbiyyat İnstitutu ilə Özbəkistanın aparıcı universitetləri arasında imzalanan memorandumlar, Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzinin yaradılması, iki dilli nəşrlərin çapı və qarşılıqlı səfirlik görüşləri bu prosesin institusional əsaslarını formalaşdırmışdır.

ƏSAS HİSSƏ

Son illərdə olduğu kimi, 2017-ci ildə də Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri sürətlə inkişaf etmişdir. Bu istiqamətdə bir sıra elmi tədbirlər və nəşrlər həyata keçirilmişdir ki, onların arasında "Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları xüsusi yer tutur (Həbibbəyli & Ülvi, 2017a). Konfransın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, məsul redaktoru və nəşrə hazırlayanı isə filologiya elmləri doktoru A. Ülvidir. Bu nəşr Nəvai irsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Səməd Vurğun ev-muzeyinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən "Səməd Vurğun və türk dünyası" adlı elmi-praktik konfransın materialları da nəşr olunmuşdur (Həbibbəyli & Ülvi, 2017b). Bu konfransda Səməd Vurğunun türk dünyası ilə ədəbi-mədəni əlaqələri geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Bundan əlavə, Prof. Dr. M. Fuad Köprülünün "Əlişir Nəvai" adlı risaləsi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Tərcümə və redaktə işini A. Ülvi yerinə yetirmiş, elmi redaktoru isə İsa Həbibbəyli olmuşdur (Köprülü, 2017). Bu risalə Nəvai irsinin türk dünyasında yeri və əhəmiyyətini göstərən mühüm mənbədir.

A. Ülvinin 2017-ci ildə nəşr olunan bir sıra elmi məqalələri də Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuşdur. Onun "Azərbaycan klassikləri Ə.Caminin 'Baharistan' təzkiyəsində" adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatının klassik simalarının bu təzkiyədəki yeri araşdırılmışdır (Ülvi, 2017a). "Camal Kamal: Dünya 60-cı illərinin görkəmli özbək nümayəndəsi" adlı məqaləsində isə özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Camal Kamalın yaradıcılığı təhlil olunmuşdur (Ülvi, 2017b). "Əbdürrəhman Cami: ədəbi irsindən iki təzkiyəsi haqqında – 'Nəfahət ül-üns' və 'Baharistan'" adlı məqalədə isə Cami irsinin təzkiyəçilik kontekstində təqdimatı verilmişdir (Ülvi, 2017c).

Məqalələrin böyük əksəriyyəti Əlişir Nəvai irsinə həsr olunmuşdur. "Təzkiyələr işığında və ya ilk təzkiyəçilər haqqında bəzi qeydlər" adlı tədqiqatda ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Ə.Nəvainin "Məcalis ün-nəfais" təzkiyəsi araşdırılmış, təzkiyəçilik tarixi izlənmiş və ədəbi faktlar elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. A. Ülvinin "Əlişir Nəvainin ədəbi şəxsiyyəti və irsi" adlı məqaləsində isə dahi mütəfəkkirin yaradıcılıq yolu tədqiq edilmiş, Nəvainin əsərlərində Nizami, Nəsimi və digər Azərbaycan klassiklərinə dair hissələr seçilərək şərhərlə təqdim olunmuşdur. Qaraqalpaqstanda "Tamaddun nuri" jurnalında nəşr olunan "Müstəqillik illərində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" adlı məqaləsində iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələrinə yeni məfkurə işığında nəzər salınmışdır (Ülvi, 2017d). A. Ülvi yalnız Nəvai yaradıcılığında Azərbaycan klassiklərini tədqiq etmir, eyni zamanda bir çox klassiklərin yaradıcılığında da Nəvai izlərini araşdırır. Onun "Z.M. Baburun 'Baburnamə' əsərinin Bakı nüsxəsinin təsviri və əsərdə Əlişir Nəvai haqqında" adlı məqaləsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir (Ülvi, 2017e).

Qeyd edilməlidir ki, A. Ülvi "Kitab dünyası" (Özbəkistan), "Təlim" mədəniyyət-ədəbiyyat (Türkiyə) və digər nüfuzlu jurnalların redaksiya heyətinin üzvüdür. Tədqiqatçının nəşr etdirdiyi məqalələrdən böyük əksəriyyəti Nəvai və klassik özbək ədəbiyyatına, bir qismi isə müasir özbək ədəbiyyatına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayan tədqiqatçılardan biri də filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli. Onun elmi-publisistik fəaliyyəti bu sahədə nəzərəcarpacaq töhfələr vermiş, iki qardaş xalqın ortaq ədəbi irsinin təbliğində və elmi əsaslarla araşdırılmasında əhəmiyyətli mərhələ yaratmışdır. Y.Qasımbəyli 2017-ci il ərzində bir sıra nüfuzlu qəzet və jurnallarda dərc olunan məqalələri ilə çıxış etmişdir. Bu yazılar həm Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını təhlil etmiş, həm də onların türk dünyası ilə ədəbi-mədəni əlaqələrini işıqlandırmışdır. Tədqiqatçının "Rəsul Rza və altmışıncılar" (525-ci qəzet, may), "Şairin sevgi və əbədiyyət dastanı" (Azərbaycan jurnalı, №7-8), "Vətənin tən yarısı" (Kaspi qəzeti, 13 may), "Vətəni köksünə sıxana alqış" (Azad Azərbaycan, 8 fevral), "Rəsul Rza və Vladimir Mayakovski" (525-ci qəzet) və "Azərbaycan ruhunun və dilinin nəğməkarı" (Bütöv Azərbaycan qəzeti, 15-16 sentyabr) adlı məqalələri bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu məqalələrdə müəllif Rəsul Rzanın poetik irsini, onun altmışıncılar nəslindəki yerini, sovet dövrü ədəbi-estetik meyarlarla münasibətini və Vladimir Mayakovski ilə paralellərini elmi şəkildə təhlil etmişdir. Eyni zamanda, Vətən

mövzusunun Rəsul Rza yaradıcılığında necə poetik simvola çevrildiyi, şairin milli ruhu ifadə edən obrazlar sisteminin formalaşmasında oynadığı rol geniş şəkildə təqdim olunmuşdur. F.ə.d Y. Qasımbəylinin "Camal Kamalın poeziyasında lirik lövhələr" adlı məqaləsi isə böyük özbək şairi Camal Kamalın yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Burada Camal Kamalın poetik dünyası, lirik üslubu, obraz sistemi və estetik prinsipləri elmi təhlil obyektinə çevrilmişdir. Müəllif şairin poeziyasında lirik lövhələrin formalaşma mexanizmini, onların milli və bəşəri dəyərlərlə əlaqəsini araşdırmışdır.

Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin müasir dövrdəki inkişafı, problemləri və perspektivləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən elmi müstəvidə araşdırılmışdır. Bu sahədə professor Nizami Tağısoy və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təranə Həşimovanın elmi fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Professor Nizami Tağısoy "Müasir dövr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" adlı məqaləsi bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların mühüm nümunələrindən biridir. "Ədalət" qəzetində 24 iyun tarixində dərc olunan bu yazıda iki xalq arasında ədəbi münasibətlərin inkişaf dinamikası, qarşıda duran problemlər və bugünkü vəziyyət elmi-publisistik üslubda təhlil edilmişdir. Müəllif ədəbi əlaqələrin yalnız tarixi köklərə deyil, həm də müasir ideoloji və estetik meyarlara əsaslandığını vurğulamışdır (Tağısoy, 2017).

Təranə Həşimovanın bu sahədəki tədqiqatları isə həm tarixi, həm də müasir dövr ədəbiyyatını əhatə edir. Onun "20. yüzilin başlarında Rusiya işğalı dövründə Türkiyə edebiyatının etkisində Azərbaycan və Özbək edebiyatında akımlar" adlı məqaləsi VII Uluslararası Karadeniz Sempozyumunun materiallarında dərc olunmuşdur. Bu tədqiqatda Rusiya işğalı dövründə Türkiyə ədəbiyyatının təsiri ilə Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatında formalaşan ədəbi cərəyanlar araşdırılmışdır (Həşimova, 2017a). Tədqiqatçının "XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan və Özbək şeirində ortaq inkişaf xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində isə iki xalqın poeziyasında paralel inkişaf meyilləri təhlil olunmuşdur. Bu məqalədə dil, üslub və mövzu baxımından oxşar cəhətlər elmi əsaslarla təqdim edilmişdir (Həşimova, 2017b). Eyni mövzu "Çağdaş Azərbaycan və özbək şeirində ortaq inkişaf enlemləri: Dil konusu (60'lı yıllar)" adlı məqalədə də davam etdirilmiş, dil məsələsi kontekstində poetik paralellər araşdırılmışdır (Həşimova, 2017c).

Təranə Həşimovanın "Müstəqillik dövrü Təranə Həşimovanın "Müstəqillik dövründə Azərbaycan və Özbək şeirində səsleşmə və paralellər" adlı məqaləsi isə müasir dövrdəki ədəbi münasibətləri əhatə edir. Bu tədqiqatda müstəqillik illərində yaranan ictimai-siyasi şəraitin

poeziyaya təsiri, milli və ideoloji mövzuların şeirə əks olunması, paralel poetik motivlərin formalaşması geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Müasir özbək şairləri Həlimə Xudaverdiyeva, Azim Süyün, Siracəddin Səyyid ilə Hüseyn Cavid və Xəlil Rza Ulutürk arasında poetik səsleşmələr nümunələr əsasında təqdim olunmuşdur (Həşimova, 2017d). Tədqiqatçının "Özbək şairi Tahir Qəhhar yaradı-cılığının bədii xüsusiyyətləri; bədii tərcümədə millilik" adlı məqaləsində isə müasir özbək poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Tahir Qəhharın yaradıcılığı araşdırılmışdır. Məqalədə şairin Azərbaycan şeirindən etdiyi tərcümələr, bədii üslubu və poetik xüsusiyyətləri elmi şəkildə təhlil olunmuş, xüsusilə şəxsi arxiv materiallarından istifadə edilməsi bu tədqiqatın dəyərini artırmışdır (Həşimova, 2017e).

Bu tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə Azərbaycan və Özbəkistan arasında ədəbi əlaqələr yalnız tarixi yaddaşa məhdudlaşmır, həm də aktual mövzular, ideoloji paralellər və poetik səsleşmələr üzərində qurulur. Alimlərin bu sahədəki elmi fəaliyyəti iki xalqın ortaq ədəbi dəyərlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə və gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir.

2018-ci illərdə ədəbi-mədəni əlaqələr

Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri 2018-ci ildə də əvvəlki illərdə olduğu kimi sürətlə inkişaf etmiş, elmi və mədəni müstəvidə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu il ərzində keçirilən beynəlxalq konfranslar, nəşr olunan elmi məqalələr və monoqrafiyalar iki qardaş xalqın ortaq ədəbi irsinin daha dərinədən öyrənilməsinə və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasına şərait yaratmışdır.

Ədəbi əməkdaşlığın parlaq nümunələrindən biri 20 aprel 2018-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistanın Azərbaycandakı səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən beynəlxalq elmi konfrans olmuşdur. Konfrans böyük özbək şairi Zahirəddin Məhəmməd Baburun anadan olmasının 535 illiyinə həsr edilmişdi. Tədbir yalnız yubiley xarakteri daşmır, eyni zamanda Babur irsinin müasir elmi kontekstdə təhlilinə yönəlmişdi. Konfransda Daşkənd Milli Universitetinin professoru H. Baltabayev "Özbəkistanda Zahirəddin Məhəmməd Babur yaradıcılığının öyrənilməsi" mövzusunda çıxış edərək Babur irsinin özbək ədəbiyyatında tədqiq tarixinə nəzər salmışdır. Filologiya elmləri doktoru A. Ülvi "Baburoğulları dövründə Hindistanda memarlıq və incəsənət: Humayun türbəsi və onun memarı" adlı məruzəsində Babur dövrünün sənət və memarlıq irsini geniş şəkildə təqdim etmişdir. Filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli "Zahirəddin Məhəmməd Baburun lirikası: dövlətçilik və şeiriyyət" mövzusunda çıxış edərək Baburun poetik irsində dövlətçilik ideyasının

estetik ifadəsini araşdırmışdır. Dosent A. Azalp isə "Baburnamə" əsərini ümumtürk intibahının milli ensiklope-diyası kimi təqdim edərək onun ideoloji və mədəni yükünü təhlil etmişdir. Konfransın materialları ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuş, redaktoru və çapa hazırlayanı filologiya elmləri doktoru A. Ülvi olmuşdur. Kitabda Z.M. Baburun həyat və yaradıcılığında bəhs edən 20 alimin elmi məqaləsi yer almışdır. Bu nəşr yalnız Babur irsinin təbliği ilə kifayətlənmir, həm də Azərbaycan və Özbəkistan arasında elmi əməkdaşlığın konkret və nümunəvi göstəricisi kimi çıxış edir.

2018-ci il ərzində Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin elmi müstəvidə inkişafı bir sıra tədqiqatçıların araşdırmaları ilə daha da zənginləşmişdir. Bu kontekstdə filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvinin müxtəlif elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuş məqalələri iki xalqın ortaq ədəbi irsinin təbliği və elmi təhlili baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının "Zahirəddin Məhəmməd Babur və XVI əsr özbək ədəbiyyatı" adlı məqaləsində Baburun poetik irsi XVI əsr özbək ədəbiyyatının kontekstində araşdırılır. "Əlişir Nəvainin 'Məcalis ün-nəfais' əsəri" adlı məqaləsində isə Nəvainin təzkiyəçilik ənənəsi və bu irsin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeri elmi şəkildə təqdim olunur. Almaz Ülvinin "Ədəbiyyatşünaslığımızda Nəvai körpüsü" adlı məqaləsi özbək alimi Aziz Kayumovun xatirələrinə əsaslanaraq Nəvai irsinin iki xalq arasında ədəbi körpü rolunu vurğulayır. "Əlişir Nəvai: həyatı, dövrü və yaradıcılığı" adlı məqaləsində isə Nəvainin bioqrafik və poetik irsi müasir elmi yanaşmalarla təhlil edilir. Tədqiqatçının özbək dilində yazdığı "Kardoş adabiyotlar – bir onaning ikki dilbandi" və "Тилшунос ва шарқшунос олим Холид Саидхўжаев" adlı məqalələrində Nəvai yaradıcılığına olan sevgi və özbək şərqşünaslığının inkişafı poetik və fəlsəfi baxışla təqdim olunur. "Nəvai yaradıcılığında Nəsimi obrazı", "Maqsud Shayxzodaning adabiy shaxsiyati va merosining adabiy aloqalarda tutgan o'rne", "Əbdürrəhman Caminin 'Baharistan' təzkiyəsi və əsərin 7-ci rövzəsi" və "Zulfiya Ozarbayjonda" adlı məqalələrində isə klassik və müasir özbək ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səsleşən cəhətləri araşdırılmışdır.

F.ə.d. Y.Qasımbəyli cari ildə Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi münasibətlərinə dair bir sıra məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun "Akademik Bəxtiyar Nəzərov tənqidində altmışıncılar" və "Tənqidçinin bezofta dünyosi" adlı məqalələri "Etiraf" adlı xatirə kitabında yer almışdır. Bu yazılarda tədqiqatçı Bəxtiyar Nəzərovun ədəbi tənqid sahəsindəki baxışlarını, altmışıncılar nəslinə münasibətini və ədəbi-estetik mövqeyini təhlil etmişdir. Hər iki məqalə Özbəkistan

Elmlər Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən Özbək dili, ədəbiyyatı və folkloru institutunun təşəbbüsü ilə nəşr olunmuşdur. Y.Qasimbəylinin elmi-publisistik çıxışları bu sahədə diqqətəlayiqdir. "Zahirəddin Məhəmməd Babur irsinin Özbəkistanda öyrənilməsi" adlı məqaləsi "Kaspi" qəzetində, "Zahirəddin Məhəmməd Babur və dünya" adlı yazısı isə "Ədalət" qəzetində dərc olunmuşdur. Bu yazılarda Babur irsinin Özbəkistan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi, onun dünya ədəbiyyatında tutduğu yer və poetik-estetik dəyəri geniş şəkildə təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrinin müasir mərhələsinin araşdırılmasında fil.f.d., dos. Təranə Həşimovanın da elmi məqalələri mühüm yer tutur. Onun "Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliği" adlı məqaləsində Saodat Muhamedova və Babahan Muhammed Şerifin yaradıcılığı əsasında Azərbaycan ədəbiyyatının Özbəkistanda necə tədqiq olunduğu və təbliğ edildiyi araşdırılır. Bu tədqiqatda müstəqillik dövrünün ideoloji və poetik meyarları elmi əsaslarla təqdim olunur.

T.Həşimovanın "Müasir Azərbaycan və özbək xalqlarının şeirində qadın mövzusunun ortaq xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində isə XX əsrdə Azərbaycan və Özbək poeziyasında qadın obrazının təqdimatı, qadın şairlərin poetik mövqeyi və bu mövzunun ortaq ideoloji-estetik cəhətləri təhlil olunur. Müəllif bu paralelləri həm tematik, həm də poetik baxımdan araşdıraraq, iki xalqın ədəbi düşüncəsindəki ortaq dəyərləri üzə çıxarır.

2019-cu il-cu ildə ədəbi əlaqələr

2019-cu ildə ədəbi əlaqələrimizin inkişafına təkan verən konfrans, görüş, panellərlə yanaşı bir sıra Memorandumlar da imzalanmışdır. 11 yanvar 2019-cu ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Berdax adına Qoraqalpaq Dövlət Universiteti (Özbəkistan Respublikası) arasında təhsil və elmi əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır. 29 oktyabr 2019-cu ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Mirzə Uluğbəy adına Özbəkistan Milli Universiteti arasında elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalanmışdır.

2019-cu ildə A.Ülvi, İ.Məmmədli, B.M.Şərif, Ş.Kamranlının birgə müəllifliyi ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının və Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat, Dil və Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarları ilə Daşkənddə 506 səhifəlik "Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət" (25000 söz) nəşr olunmuşdur. Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibində intensiv işlənən, işlənmə tezliyi ilə fərqlənən sözlər və ifadələr bu

lüğətin sözlüyünün əsas bazasını təşkil edir. Bu sözlük Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının dillərinə, mədəniyyətlərinə, tarixlərinə, adət-ənənələrinə maraq göstərən, hər iki dili mükəmməl və sərbəst öyrənmək istəyən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur. A.Ülvi və Y.Qasımın həmmüəllifliyi ilə Daşkənddə çap olunan "Ustoz" kitabı akademik İ.Həbibbəyliyə həsr olunmuşdur. Burada akademiklərin həyatı və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilmiş, o görkəmli alim, ictimai xadim kimi təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, topluda İ.Həbibbəylinin son vaxtlar qələmə aldığı bir neçə məqaləsi də yer almışdır.

"Zahirəddin Məhəmməd Babur və XVI əsr özbək ədəbiyyatı" adlı qısa məlumat kitabı isə Əlişir Nəvai adına Dövlət Ədəbiyyatı Muzeyi ekspozisiyası əsasında ("Тошкент УЗР ФА Давлат Адабиет музейи – 2008") hazırlanaraq, Bakıda "Avropa" nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Toplunun müəllifləri Dr.O.R.Jurabayev, prof. H.S.Həsənov, ingilis dilinə tərcümə edən C.Кадыровой; Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıran və nəşrə təqdim edən fil.e.d. A.Ülvi (Binnətova), rəyçiləri isə Zakircan Maşrapov, prof. Yaşar Qasımbəyli olmuşdur. Kitabda XVI əsr özbək ədəbiyyatının böyük hissəsini təşkil edən sənətkarların – Zahirəddin Məhəmməd Babur, Kamran Mirzə, Gülbadam Bəyim, Məhəmməd Salih, Şeybani Xan, Məclisi, Paşa Xoca yaradıcılığı haqqında qısa məlumatlar təqdim olunur.

Özbək publisisti, yazıçısı, şairi, dramaturqu Qoşqar Narqabilin "Xoşbəxtliyin bazarı varmı? yaxud beş dul və bir rəis" adlı komediyası ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, oxuculara təqdim olunmuşdur (redaktor və ön söz müəllifi: fil.e.d. A.Ülvi).

Akademik İ.Həbibbəylinin redaktorluğu ilə "Jalil Məmmədqulizoda. Pochta kutisi" (redaktor və ön sözün m. İ.Həbibbəyli, nəşrə hazırlayan A.Ülvi, tərc. edən O.Qoçqar) kitabı Daşkənddə "Mümtəz söz" nəşriyyatında özbək dilində çap olunmuşdur.

Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə töhfə sayılacaq kitablardan biri də "İki xalqın oğlu. Məqsud Şeyxzadə" adlı topludur. Təqdim olunan kitab Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının oğlu sayılan şair və tədqiqatçı Məqsud Şeyxzadənin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş məruzələr, məqalələr və fotolar toplusundan ibarətdir. 500 səhifədən ibarət olan kitab Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur. Kitabın ön sözünün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli, toplayıb nəşrə hazırlayan və elmi redaktoru fil.e.d. A.Ülvi (Binnətova), rəyçiləri akademik (Özbəkistan) N.Kərimov, fil.e.d. Y.Qasımbəyli, fil.f.d. (Özbəkistan) Gulnoz Sattarovadır.

2019-cu il ərzində fil.e.d.A.Ülvinin Azərbaycan-özbək-türk ədəbi əlaqələri mövzusunda 30-dan yuxarı məqaləsi ("Xəlil Rza Ulutürk və o'zbek ədəbiyyatı" ("Адабий алоқалар ва маданиятларнинг ўзаро таъсири" (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 1-qism. Gumanitar fanlar) 2019 il, 19-aprel. Termiz davlat universiteti. 2019, 360-bet. S.66-69), "Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri kontekstində Azərbaycan Milli Mücahidi Ülvü Bünyadzadənin yaradıcılığına baxış" ("Uluslararası "Türk Dünyasında Milli Mücadele ve Edebiyat" konfransı, 12-15 iyun 2019-cu il), "Ўзбекистонда китобга муносабат ҳақида" ("Xalk sözü"), "Nəvai yaradıcılığında Nəsimi obrazı" (525-ci qəzet, 01 fevral 2019-cu il, - https://525.az/site/?name=xeber&news_id=114510), "Özbək yazıçı-dramaturqu Qoşqar Narqabillə müsahibə" ("Birlik" dərgisi, №1, səh. 55-57.) dərc olunmuşdur. Fil.e.d., Y.Qasımbəylinin də, bu səpkidə dəyərli tədqiqatları vardır. Onun, ədəbi əlaqələr müstəvisində "Mirzə Cəlilin Türkünə yeni səfəri" ("525-ci qəzet", 14 mart), "Mirzə Cəlil Özbəkistan ədəbi mühitində" ("Kaspi" qəzeti, 11 aprel), "Məşhur poetik bioqrafiyalar: Rəsul Rza və Məqsud Şeyxzadə" ("525-ci qəzet", 12 may), "Məqsud Şeyxzadə və Səməd Vurğun" ("Kaspi" qəzeti, 20 aprel) və s. kimi 20-dən yuxarı məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Fil.f.d., dos. T.Həşimovanın "Milli ideoloji məsələlər kontekstində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" (Bakı, "Papirus NP" nəşriyyatı, 2019, 272 s.) monoqrafiyası Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrinə töhfə olan əhəmiyyətli bir mənbədir. Müstəqil respublikamızın ədəbi əlaqələrini, bu əlaqələrdə milli inkişaf xüsusiyyətlərini araşdıran T.Həşimovanın dörd fəsildən, on iki bölmədən ibarət monoqrafiyası elmi-nəzəri dəyəri, aktuallığı baxımından əhəmiyyətlidir. Zəngin tarixə malik Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrini çoxsaylı faktlar və materiallar əsasında araşdırma obyektinə çevirən alim, müasir Azərbaycan və özbək poeziyalarının ortaq xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı bədii tərcümə problemlərini, müstəqillik dövründə Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbiyyatlarının nəzəri-tipoloji (komparativistik) müqayisəsini, müstəqillik dövründə qarşılıqlı ədəbi nəşrləri və digər elmi-ədəbi məsələləri diqqət mərkəzində saxlayır. Müəllif heç bir ədəbi hadisəni nəzərdən qaçırmamağa, müstəqillik dövrünün zəngin ədəbi əlaqələrinin bütün məsələlərini əhatə etməyə çalışır. Faktların zənginliyi minillik ədəbi-tarixi ənənələri olan xalqlarımızın müasir ədəbi əlaqələrinin geniş və hərtərəfli tədqiqinə imkan verir və T. Həşimova bu faktlardan elmi-ədəbi təhlil və müqayisələrdə uğurlu bir şəkildə istifadə edir. Müəllif haqlı olaraq ədəbi əlaqələr tarixinə müraciət edir və bu istiqamətdə müasir dövrlə əlaqələr qura bilir.

"Müasir Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri tarixi", "Özbək ədəbiyyatının cədidçilik dövründə milli ədəbiyyatların ortaq xüsusiyyətləri", "Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında Əmir Teymur obrazı", "Erkin Vahidovun və Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında milli özünəməxsus bədii təəcəssümü", "Müasir Azərbaycan və özbək şeirində ana dili mövzusu; Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı bədii təsir məsələləri kontekstində", "Müstəqil özbək xalqının şeirində yenilənmə; Azərbaycan və özbək şeirinin mövzu və ideya qarşılaşdırması", "Özbək nəsrində milli təfəkkürün səciyyəsi", "Milli şüurun inkişafı; Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi əlaqələrində qarşılıqlı nəşrlər", "Müasir Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin qarşılıqlı öyrənilməsi", "Müasir Azərbaycan və özbək poeziyalarının xüsusiyyətləri (Saodat Muhammedova yaradıcılığı)" başlıqlı fəsil və bölmələrdə hər iki müstəqil respublikanın ədəbiyyatlarının nəzəri-müqayisəli təhlili aparılır, mövzu və ideya paralelləri, ortaq inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən edilir, yazıçı və şairlərin əsərlərinin üslub və ümumi inkişaf xüsusiyyətləri əsərlərin milli təfəkkürün formalaşmasında rolu müstəvisində tədqiq olunur.

2020-2022-ci illər ədəbi-mədəni əlaqələr

2020-ci ilin fevralında AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 579 illiyinə həsr edilən "Əlişir Nəvai ədəbi və elmi irsinin öyrənilməsi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Tədbir Ədəbiyyat İnstitutu, Özbəkistanın Azərbaycandakı səfirliyi və Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə baş tutub. Konfrans müddətində İnstitutda özbək ədəbiyyatının araşdırılması və qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin formalaşdırılması üçün 2016-cı ildə yaradılmış Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin nəzdində Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzinin açılışı olub. Tədbirdə akademik İsa Həbibbəyli Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, professor Şuxrat Sirojiddinova Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru diplomunu və mantiyasını təqdim edib. Konfransda, həmçinin fil.e.d. Almas Binnətovaya və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Akif Bağirova Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin Fəxri üzvlük vəsiqəsi verilib. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistan Respublikası Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin Güləstan Dövlət Universiteti arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb.

2021-ci ilin fevral ayında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi ilə birlikdə "Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai: ənənə və novatorluq"

mövzusunda beynəlxalq online konfrans keçirilmişdir. Konfrans dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 və dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinə həsr edilmişdir. 2021-ci ilin fevral ayında Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistanın ölkəmizdəki səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə “Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan” mövzusunda online konfrans keçirilmişdir. Dahi özbək şairi, görkəmli dövlət xadimi Zahirəddin Məhəmməd Baburun anadan olmasının 538 illiyinə həsr olunan konfransda professor və alim heyəti ilə alimlərlə yanaşı, Özbəkistanın ölkəmizdəki səfiri Bəhram Əşrəfxanov və Əfqanıstanın Azərbaycandakı səfiri Amanulla Ceyhun da iştirak etmişlər. 25 fevral tarixində Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistanın Azərbaycandakı səfiri Bəhram Əşrəfxanov və səfirliyin attaşesi Aybek Əkrəmovla görüş keçirilmişdir. Mart ayında Ədəbiyyat İnstitutunda Almaz Ülvinin “Əlişir Nəvainin əsri və nəsr (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri)” kitabının təqdimatı keçirilib. Tədbirdə Özbəkistan səfiri Bəhram Əşrəfxanov və Əfqanıstan səfiri Amanulla Ceyhun da təqdimatda çıxış etmişdir.

Noyabr ayında AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistanın tanınmış alimi, professor Həmidulla Baltabayevin “Özbək ədəbiyyatı və ədəbiyyat nəzəriyyəsi” mövzusunda seminarı olub.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının 2020-ci ilin birinci sayı Özbək ədəbiyyatına, 2-ci sayı isə Abay Kunanbayevin yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrinə gəldikdə isə bu sahədə çoxsaylı məqalələrlə yanaşı, monoqrafiya, tərcümə və tərtib kitablar nəşr olunmuşdur. 2020-ci ildə Akademik İsa Həbibbəylinin redaktorluğu, Almaz Ülvi (eyni zamanda ön sözün müəllifi), Yaşar Qasımbəyli və Akif Azalpin tərcüməsi ilə “Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər - Hikmətli soʻzlar (Azərbaycan və özbək dillərində)” kitabı nəşr olunmuşdur. Almaz Ülvinin “Əlişir Nəvainin əsri və nəsr (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyası (“Sənətkarın elmi pasportu” seriyası-11) da işıq üzü görmüşdür. 2020-ci ildə Daşkənddə “Xəlid Səid Xocayev. “Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım” memuarı (özbək və Azərbaycan dillərində) hazırlanaraq nəşr olunmuşdur (Nəşrə haz.: Prof.Həmidullah Baltabayev, 1929-cu il mətnini yenidən nəşrə hazırlayanlar və redaktorları: fil.e.d.Almaz Ülvi və Yaşar Qasım, özbəkçəyə çevirənlər: Hülkaroy Baltaboyeva və Ubaydulloh Baltabayev, “Özbək dili və ədəbiyyatının Azərbaycandakı böyük nümayəndəsi” adlı ön söz: professor Həmidullah Baltabayev. – Daşkənd, “Mumtoz soʻz”, 2020, 358 s.).

Əlişir Nəvai irsinin Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində sistemli şəkildə öyrənilməsi və təbliği sahəsində professor Ramiz Əskərin fəaliyyəti müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Onun bu sahədəki elmi və yaradıcı töhfələri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, ümumtürk mədəniyyətində də dərin iz buraxmışdır.

2020-ci ildən etibarən Ramiz Əskər Nəvai irsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən bir sıra sanballı monoqrafiyalarla çıxış etmişdir (Əskər, 2025, s. 102-106). Bunlardan "Əlişir Nəvayi və onun xəmsəsi" (Əskər, 2020a), "Özbək ədəbiyyatı tədqiqatları" (Əskər, 2020b) və "Mustaqillik davri Azərbaycan ədəbiyyatı" (Əskər, 2020c) adlı əsərlərində Nəvai irsinin poetik strukturu, ideya-estetik dəyəri, çağatay dilindəki ifadə imkanları və müasir özbək ədəbiyyatının Azərbaycanla ədəbi əlaqələri geniş şəkildə təhlil olunur.

2021-ci ildə çap olunan "Əlişir Nəvayi. Şəxsiyyəti və sənəti" (Əskər, 2021a) və "Əlişir Nəvayinin lirikası" (Əskər, 2021b) adlı monoqrafiyalar Nəvai irsinin bioqrafik və poetik aspektlərini elmi əsaslarla təqdim edir. Həmin ildə Özbəkistanda nəşr olunan "Alisher Navoi va uning "xamsasi" (Əskər, 2021c) və "Uzbek adabiyotidan tadqiqotlar" (Əskər, 2021d) adlı kitablar isə Ramiz Əskərin özbək oxucu auditoriyasına ünvanladığı elmi töhfələrdir.

Professorun tərcümə fəaliyyəti də bu sahədə xüsusi yer tutur. O, çağatay və özbək dillərindən Azərbaycan dilinə bir sıra klassik və müasir əsərləri çevirmişdir. Bu sırada "XX əsr özbək şeiri antologiyası" (Əskər, 2009), "Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Seçilmiş əsərləri" (Əskər, 2011a), "Baburnamə" (Əskər, 2011b), "Sultan Hüseyn Bayqara. Divan" (Əskər, 2011c) kimi əsərlər yer alır.

Əlişir Nəvayiə dair tərcümə edilən əsərlər isə professorun bu sahədəki fəaliyyətinin zirvəsini təşkil edir. 2019–2022-ci illər arasında Nəvainin "Heyrət ül-əbrar" (Əskər, 2019), "Fərhad və Şirin" (Əskər, 2020d), "Leyli və Məcnun" (Əskər, 2020e), "Səbəyi-səyyar" (Əskər, 2020f), "Səddi-İskəndəri" (Əskər, 2020g), "Məhbub ül-qülub" (Əskər, 2020h), "Beş risalə" (Əskər, 2021e), "Seçilmiş əsərləri" (Əskər, 2021f) və "Əsərləri" (Əskər, 2021g) adlı kitabları çağataycadan Azərbaycan dilinə çevrilmiş və geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur.

Bundan əlavə, Ramiz Əskər Nəvainin dövründə yaşamış digər çağatay şairlərinin irsini də tərcümə yolu ilə tanıtmışdır. "Nadirə. Seçilmiş əsərləri" (Əskər, 2022a), "Əmiri. Seçilmiş əsərləri" (Əskər, 2022b), "Xasiyyət Rüstəm. Məcnun söyüd" (Əskər, 2020i) və "Xeyrəddin Sultan. Millətçiliyin cəzası" (Əskər, 2023) adlı əsərləri bu sıraya daxildir. Bu zəngin elmi və tərcümə fəaliyyəti yalnız akademik dairələrlə məhdudlaşmır. Onun əsərləri həm də geniş oxucu

auditoriyasına yönəlmiş, çağatay dilinin poetik imkanlarını müasir Azərbaycan dilində yaşatmaqla yanaşı, türk xalqlarının ortaq ədəbi-mədəni yaddaşını birləşdirən körpü rolunu oynamışdır. Bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq, professor Özbəkistanın "Turan" Elmlər Akademiyasının akademiki adına, Nəvayi şəhərinin isə Fəxri vətəndaşı adına layiq görülmüş, 2021-ci ilin sonunda isə Beynəlxalq Türk Akademiyasının "Əlişir Nəvayi" qızıl medalı ilə təltif edilmişdir (Beynəlxalq Türk Akademiyası, 2021).

Təranə Həşimovanın da cari ildə özbək ədəbi əlaqələriylə bağlı "Çağdaş Azərbaycan və Özbək edebiyatında Amir Timur imgesi; sanatsal əlaqələr bağlamında", "Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında Əmir Teymur mövzusu", "Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının özbək və qazax xalqlarının ədəbiyyatına təsiri" kimi məqalələri dərc olunmuşdur. T.Həşimovanın "Çingiz Aytmatov və Bəxtiyar Vahabzadənin qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri və paralellər" adlı məqaləsində Bəxtiyar Vahabzadə və Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında qarşılıqlı əlaqələrin tarixindən danışılmaqla yanaşı, onların əsərləri arasında paralellər aparılmışdır. Müəllif bildirir ki, hər iki yazıçı onları əhatə edən ictimai-siyasi və tarixi hadisələr fonunda oxşar ideyaları, ümumbəşəri dəyərləri tərənnüm edib, öz xalqlarının həyatına biganə qalmayıb. Bu ədiblər ədəbiyyatın müxtəlif istiqamətlərində yazıb-yaratdıqları üçün müqayisələr forma və üslub oxşarlığına yox, ideya və ölməzlik bənzərliyinə əsaslanır.

2020-ci ildə özbək şairi Xasiyyət Rüstəmin "Leyli ağaclar" kitabı Bakıda nəşr olunmuşdur. Onun "Məcnun söyüd" adlı kitabı da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, prof.Ramiz Əskərin önsözü və tərcüməsi ilə nəşr edilmişdir. Bu əsər müasir özbək ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Xasiyyət Rüstəmin Azərbaycanda işıq üzü görən üçüncü kitabıdır. Kitabda müəllifin ən gözəl əsərlərindən bir qismi özbək və Azərbaycan dillərində paralel olaraq verilmişdir. Bu əsərlərdə sevən qəlbə xas olan ülvü duyğular, saf məhəbbət və ayrılıq, həsrət və vüsəl, insan və zaman, ölüm və yaşam, külək və yağmur, ağac və gül, yaz və qış kimi motivlər öz lirik əksini tapır, məşhur "Gündəlik" silsiləsindən nəslrlə yazdığı fəlsəfi-poetik düşüncələr yer alır. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə "Nurəngiz Gün Beynəlxalq Şeir Ödülü" müsabiqəsi elan edilmiş, Türkiyədən Gülsüm Cengiz, Özbəkistandan Xasiyyət Rüstəm, İtaliyadan Laura Qaravaqlıan, Moldovadan Nikolay Spetarunu, Monteneqrodan Bojidar Proroçiqi seçilmişdir.

NƏTİCƏ

2017–2022-ci illər ərzində Azərbaycan və Özbəkistan arasında ədəbi-mədəni əlaqələr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu

dövrə həyata keçirilən elmi tədqiqatlar, tərcümə layihələri və müxtəlif ədəbi tədbirlər iki xalqın ortaq ədəbi irsinin daha dərinlən öyrənilməsinə və qarşılıqlı şəkildə təqdim olunmasına imkan yaratmışdır.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, klassik ədəbiyyatın yenidən işlənməsi, təzkirəçilik ənənəsinin elmi baxımdan araşdırılması və ortaq poetik kodların müəyyənləşdirilməsi bu illərdəki elmi fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Əsərlərin yalnız ədəbi mətn kimi deyil, həm də ideoloji və estetik baxımdan təhlil olunması, onların müasir ədəbi düşüncə ilə əlaqələndirilməsi metodoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bədii tərcümə sahəsində də mühüm irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Çağataycadan Azərbaycan dilinə çevrilmiş əsərlərin geniş tematik spektri və poetik dəyəri dil, üslub və estetik baxımdan ortaq dəyərlərin paylaşılmasına, elmi-intellektual əməkdaşlığın güclənməsinə xidmət etmişdir.

Müasir poeziyada milli kimlik, ictimai-siyasi motivlər, qadın obrazı və dil məsələsi kimi mövzular üzrə paralel inkişaf meyilləri aydın şəkildə görünməkdədir. Müxtəlif dövrlərə aid şeir nümunələrinin müqayisəli təhlili Azərbaycan və Özbək poeziyasının poetik duyum və estetik meyarlar baxımından yaxınlığını üzə çıxarmışdır. Bu yaxınlıq yalnız məzmun və forma ilə məhdudlaşmır, həm də ümumi poetik dünyagörüşdə əksini tapır.

Elmi konfranslar, simpoziumlar və yubiley tədbirləri bu əməkdaşlığın institusional səviyyədə möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Tədqiqatçıların birgə çıxışları və məqalələri, qarşılıqlı iştirakları elmi əməkdaşlıqların formalaşmasına, ortaq platformaların yaranmasına və ədəbi irsin daha geniş auditoriyaya təqdim olunmasına imkan vermişdir.

Nəticə etibarilə, 2017–2022-ci illər ərzində görülən işlər Azərbaycan–Özbəkistan ədəbi-mədəni münasibətlərində keyfiyyətə yeni mərhələnin əsasını qoymuş, bu əməkdaşlığın davamlı, sistemli və strateji xarakter daşdığını aydın şəkildə ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayeva, E. (2018). Azərbaycan və türk ədəbi əlaqələri. *Ədəbi proses 2017 – V*, Bakı: Hədəf nəşrləri, V cild, s.430-448.
2. Babayeva, E. (2019). Azərbaycan və türk dünyası arasında ədəbi əlaqələri-2018. *Ədəbi proses 2018 – VI*, Bakı: Hədəf nəşrləri, VI cild, s.528-554.
3. Babayeva, E. (2020). Azərbaycan və türk dünyası arasında ədəbi əlaqələri-2018. *Ədəbi proses 2019 – VII*, Bakı: Hədəf nəşrləri, VII cild, s. 550 - 566.

4. Babayeva, E. (2022). Azərbaycan və türk dünyası arasında ədəbi əlaqələri-2020-2021. *Ədəbi proses 2020-2021 – VIII-IX*, Bakı: Elm və təhsil, VIII-IX cild, s.394-412.
5. Əskər, R. (2009). *XX əsr özbək şeiri antologiyası*. Bakı: MBM.
6. Əskər, R. (2011a). *Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Seçilmiş əsərləri*. Bakı: MBM.
7. Əskər, R. (2011b). *Baburnamə*. Bakı: BXQR.
8. Əskər, R. (2011c). *Sultan Hüseyn Bayqara. Divan*. Bakı: MBM.
9. Əskər, R. (2019). *Əlişir Nəvayi. Heyrət ül-əbrar*. Bakı.
10. Əskər, R. (2020). *Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
11. Əskər, R. (2020a). *Əlişir Nəvayi və onun xəmsəsi*. Bakı.
12. Əskər, R. (2020b). *Özbək ədəbiyyatı tədqiqatları*. Bakı: Füyuzat.
13. Əskər, R. (2020c). *Mustaqillik davri Azərbaycan ədəbiyyatı*. Təşkilat.
14. Əskər, R. (2020d). *Əlişir Nəvayi. Fərhad və Şirin*. Bakı.
15. Əskər, R. (2020e). *Əlişir Nəvayi. Leyli və Məcnun*. Bakı.
16. Əskər, R. (2020f). *Əlişir Nəvayi. Səbəyi-səyyar*. Bakı.
17. Əskər, R. (2020g). *Əlişir Nəvayi. Səddi-İskəndəri*. Bakı.
18. Əskər, R. (2020h). *Əlişir Nəvayi. Məhbub ül-qülub*. Bakı.
19. Əskər, R. (2020i). *Xasiyyət Rüstəm. Məcnun söyüd*. Bakı.
20. Əskər, R. (2021). *Beş risalə*. Bakı: Elm və Təhsil.
21. Əskər, R. (2021a). *Əlişir Nəvayi. Şəxsiyyəti və sənəti*. Bakı: Füyuzat.
22. Əskər, R. (2021b). *Əlişir Nəvayinin lirikası*. Bakı: Füyuzat.
23. Əskər, R. (2021c). *Alisher Navoi va uning "xamsasi"*. Təşkilat: Renessans Press.
24. Əskər, R. (2021d). *Uzbek ədəbiyyatından tədqiqatlar*. Təşkilat: Renessans Press.
25. Əskər, R. (2021f). *Əlişir Nəvayi. Seçilmiş əsərləri*. Bakı.
26. Əskər, R. (2022a). *Əlişir Nəvai: şəxsiyyəti və sənəti*. Bakı: Elm və Təhsil.
27. Əskər, R. (2022b). *Əlişir Nəvayinin lirikası*. Bakı: Elm və Təhsil.
28. Əskər, R. (2022c). *Əlişir Nəvai. Əsərləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
29. Əskər, R. (2022d). *Sultan Hüseyn Bayqara. Divan*. Bakı: Elm və Təhsil.
30. Əskər, R. (2022e). *XX əsr özbək şeiri antologiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.
31. Əskər, R. (2022f). *Z.M. Babur. Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
32. Əskər, N. (2025). Ramiz Asker'in Ali Şir Nevai Eserlerinin Çevirisi, Araştırılması ve Yayınlanmasındaki Rolü. *Əlişir Nəvai və Şərq renesansı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları*, III cild., Özbəkistan: Təşkilat, s. 102-106.
33. Həbibbəyli, İ., & Ülvi, A. (Red.). (2017a). *Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: Elm və Təhsil.
34. Həşimova, T. (2017a). 20. yüzilin başlarında Rusya işğalı dönmində Türkiyə edebiyatının etkisinde Azərbaycan və Özbək edebiyatında akımlar. *VII Uluslararası Karadeniz Sempozyumu*, 231–236.
35. Həşimova, T. (2017b). Çağdaş Azərbaycan və özbək şiirində ortaq gelişme enlemleri: Dil konusu (60'lı yıllar). *Karadeniz Dergisi*, (34), 11–22.
36. Həşimova, T. (2017c). Müstəqillik dövründə Azərbaycan və Özbək şiirində səsleşmə və paralellər. *Ədəbi Əlaqələr*, (XIV), 77–84.
37. Həşimova, T. (2017d). Özbək şairi Tahir Qəhhar yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri; bədii tərcümədə millilik. *Ədəbi Əlaqələr*, (XV), 90–97.

38. Həşimova, T. (2017e). XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan və Özbək şeirində ortaqlıq inkişaf xüsusiyyətləri. *Şərq Filologiyası Məsələləri*, 386–401.
39. Köprülü, M. F. (2017). *Əlişir Nəvai* (A. Ülvi, Tərc. və red.). Bakı: Elm.
40. Qasımbəyli, Y. (2017a). Azərbaycan ruhunun və dilinin nəğməkarı. *Bütöv Azərbaycan*, 15–16 sentyabr.
41. Qasımbəyli, Y. (2017b). Camal Kamalın poeziyasında lirik lövhələr. *Ədəbi Əlaqələr*, (XIII), 110–115.
42. Qasımbəyli, Y. (2017c). Rəsul Rza və altmışıncılar. *525-ci qəzet*, May.
43. Qasımbəyli, Y. (2017d). Rəsul Rza və Vladimir Mayakovski. *525-ci qəzet*, İyun.
44. Qasımbəyli, Y. (2017e). Şairin sevgi və əbədiyyət dastanı. *Azərbaycan*, (7–8), 45–49.
45. Qasımbəyli, Y. (2017f). Vətəni köksünə sıxana alqış. *Azad Azərbaycan*, 8 fevral.
46. Ülvi, A. (2017a). Azərbaycan klassikləri Ə.Caminin Baharistan təzkiyəsində. *Azərbaycan MEA Xəbərləri*, (1), 9–14.
47. Ülvi, A. (2017b). Camal Kamal: Dünya 60-cılarının görkəmli özbək nümayəndəsi. *Ədəbi Əlaqələr*, (XI), 107–114.
48. Ülvi, A. (2017c). Əbdürrəhman Cami: ədəbi irsindən iki təzkiyəsi haqqında – Nəfahət ül-üns və Baharistan. *Elm və Həyat*, (2), 46–55.
49. Ülvi, A. (2017d). Müstəqillik illərində Azərbaycan–Özbək ədəbi əlaqələri. *Tamaddun Nuri*, (3), 22–28.
50. Ülvi, A. (2017e). Təzkiyələr işığında və ya ilk təzkiyəçilər haqqında bəzi qeydlər. *Ədəbi Əlaqələr*, (XI), 115–123.
51. Ülvi, A. (2017f). Əlişir Nəvainin ədəbi şəxsiyyəti və irsi. *Ədəbi Əlaqələr*, (XII), 88–96.
52. Ülvi, A. (2017g). Z.M. Baburun "Baburnamə" əsərinin Bakı nüsxəsinin təsviri və əsərdə Əlişir Nəvai haqqında. *Ədəbi Əlaqələr*, (XIII), 101–109.

Özbəkistan–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixi kökləri və bugünkü vəziyyəti

RUHANGİZ MAMMAD ALIYEVA*

Açar sözlər: Azərbaycan–
Özbəkistan əlaqələri, ədəbi
irs, mədəni diplomatiya,
klassik ədəbiyyat, tərcümə,
mədəni integrasiya

Xülasə: Özbəkistan və Azərbaycan ortaq türk köklərinə, dil və mədəniyyət yaxınlığına malik xalqlardır. Bu mənəvi və tarixi bağların ən parlaq təzahürlərindən biri ədəbi əlaqələrdir. Orta əsrlərdən başlayaraq hər iki xalqın klassik şair və yazıçıları ortaq türk-islam mədəniyyət sistemində fəaliyyət göstərmiş, universal mövzulara müraciət edərək oxşar bədii-estetik ənənələrin daşıyıcısı olmuşlar. Azərbaycan klassikləri Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı, özbək ədəbiyyatının görkəmli simaları Əlişir Nəvai və Zəhirəddin Məhəmməd Baburun əsərlərində məhəbbət, ədalət, hikmət və elm motivləri eyni poetik müstəvidə təəcəssüm olunmuşdur. Bu qarşılıqlı təsir xalqların mədəni integrasiyasını gücləndirmişdir (Aliyev, 2010; Karimov, 2015).

Historical Roots and Current State of Uzbekistan–Azerbaijan Literary Relations

Key words: Uzbekistan–
Azerbaijan relations, litera-
ry heritage, cultural diplo-
macy, classical literature,
translation, intercultural
dialogue.

Abstract: Uzbekistan and Azerbaijan share common Turkic roots, linguistic proximity, and deep cultural bonds. Literary relations between the two nations have historically reflected these shared values, serving as a mirror of intellectual, spiritual, and cultural unity. From the medieval period, classical poets and writers of both nations contributed to a common Turkic-Islamic literary heritage. Azerbaijani classics such as Nizami Ganjavi, Khagani Shirvani, and Muhammad Fuzuli shared a cultural space with Uzbek luminaries like Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur, whose works expressed similar themes of love, justice, wisdom, and morality. This interaction fostered mutual literary recognition and cultural integration across

* Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor Department of Pedagogy and Psychology, Nakhchivan Institute of Teachers Email: ruhanguiz.aliyeva@list.ru ORCID: [0000-0002-9466-4822](https://orcid.org/0000-0002-9466-4822)

XX əsrdə sovet ideoloji çərçivəsi daxilində Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatları daha sıx qarşılıqlı əlaqələr qurmuşdur. Özbəkistanda Füzuli, Nizami, Səməd Vurğun əsərləri tərcümə edilərək dərsliklərə daxil edilmiş, Azərbaycanda isə Əlişir Nəvai, Babur və Çolpan kimi özbək klassiklərinin irsi geniş şəkildə öyrənilmişdir (Rasulova, 1989). Ədəbi jurnallar və mədəniyyət tədbirləri yazıçıların mübadiləsini daha da gücləndirmişdir.

Müstəqillik dövründə isə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əməkdaşlığı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. XXI əsrdə keçirilən "Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri" və "Özbəkistan Mədəniyyəti Günləri" bu əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə vermiş, qarşılıqlı tərcümə və nəşrlərin sayı artmışdır. Rəqəmsal mühitdə yaradılan ortaq portallar və onlayn jurnallar isə ədəbi əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmişdir (Sədiqov, 2020).

Bununla belə, bəzi boşluqlar qalmaqdadır. Xüsusilə, bir sıra müəlliflərin əsərləri hələ də tam şəkildə tərcümə olunmayıb, müasir ədəbi proseslərin qarşılıqlı tanınması genişləndirilməlidir. Gələcəkdə ortaq antologiyaların tərtibi, tərcümə mərkəzlərinin yaradılması və gənc yazıçılar üçün mübadilə proqramlarının təşkili bu əməkdaşlığın perspektivləri sırasındadır (İsmayilova, 2022).

Azərbaycan və Özbəkistan arasında təhsil əlaqələri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. İki ölkənin ali məktəbləri arasında ikitərəfli müqavilələr əsasında tələbə və müəllim mübadiləsi genişlənmiş, birgə konfrans və simpoziumlar təşkil edilmişdir. 2000-ci illərdən etibarən "Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri" və "Özbəkistan Mədəniyyəti Günləri" çərçivəsində keçirilən tədbirlər həm də təhsil əməkdaşlığının inkişafına təsir göstərmişdir.

Bu gün təhsil əlaqələrinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Ali təhsil müəssisələri arasında ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri;
- Türk Dövlətləri Təşkilatı və TÜRKSOY çərçivəsində ortaq təhsil layihələri;
- Tələbə mübadilə proqramları və təqaüd imkanları;
- Birgə elmi araşdırmalar və nəşrlər;
- Rəqəmsal təhsil resurslarının hazırlanması.

Bununla yanaşı, əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi üçün perspektivlər mövcuddur. Birgə universitet mərkəzlərinin yaradılması, ortaq təhsil proqramlarının tətbiqi, müəllimlərin ixtisasartırma

mübadiləsi və rəqəmsal platformaların inteqrasiyası gələcək inkişaf üçün əsas istiqamətlər kimi çıxış edir.

Özbəkistan-Azərbaycan təhsil əlaqələri yalnız iki ölkənin milli inkişafına deyil, həm də türk dünyasında vahid elm və təhsil məkanının formalaşmasına xidmət edir. Bu əməkdaşlığın güclənməsi beynəlxalq aləmdə hər iki dövlətin mövqeyini möhkəmləndirəcək və mədəni diplomatiyanın inkişafına töhfə verəcəkdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri əsrlərin sınağından çıxmış zəngin irsə söykənir və bu gün də mədəni diplomatiyanın mühüm vasitələrindən biri kimi inkişaf edir. Elm və mədəniyyət xalqlar arasında yalnız mədəniyyətin güzgüsü deyil, həm də dostluğun, qarşılıqlı anlaşmanın və əməkdaşlığın körpüsüdür. Bu əlaqələrin gələcəkdə daha da genişlənməsi türk dövlətləri arasında mədəni inteqrasiyanı gücləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aliev, R. (2010). Azərbaycan və Orta Asiya klassik ədəbiyyatında ortaq motivlər. Bakı: Elm.

2. İsmayilova, G. (2022). Müasir Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri: problemlər və perspektivlər. Bakı Dövlət Universiteti Elmi Xəbərləri, 3(2), 55–63.

3. Karimov, H. (2015). Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbi mühiti. Daşkənd: Fan.

4. Rasulova, Z. (1989). XX əsrdə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri. Daşkənd: Universitet Nəşriyyatı.

5. Sədiqov, M. (2020). Müasir türk xalqları ədəbiyyatında qarşılıqlı təsirlər. Daşkənd Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı, 12(1), 101–115.

Яшар Қосим – адабиётимиз тадқиқотчиси ва тарғиботчиси

Улуғбек ҲАМДАМ*

Калит сўзлар: Яшар Қосим, адабиётшунос, тарғиботчи, таржимон, "Янги ўзбек шеърляти жлолари", 60-йиллар авлоди, поэтик тафаккур, ўзбек-озарбайжон адабий алоқалари, "Илиқлик" даври.

Аннотация: Мазкур мақола таниқли адабиёт-шунос олим, филология фанлари доктори Яшар Қосимнинг 70 ёшли юбилейига бағишланади. Муаллиф Яшар Қосим билан ўзаро муносабат-лари, илк танишувлари ва кейинча-лик Ўзбек тили ва адабиёти институтида ҳамкасб бўлган даврлари ҳақидаги шахсий хотираларини баён этади.

Яшар Қосимнинг ўзбек адабиёти тадқиқотчиси, таржимони ва тарғиботчиси сифатидаги фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Унинг "Сўз нури" (1979), "Уйғониш садолари" (1990), "Сеҳрли дарахтлар" (1991), "Илк лириканинг жозибаси" (2011), "Миллий уйғониш ва ўзликни англаш лирикаси" (2012) каби китоблари тилга олинади. Шунингдек, "Алпомиш", И. Каримовнинг "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарларини, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон каби ўзбек шоирларининг шеърларини озарбайжон тилига таржима қилгани таъкидланади.

Мақоланинг асосий қисми Я. Қосимнинг 2025 йилда нашр этилган "Янги ўзбек шеърляти жлолари" номли салмоқли тўплами таҳли-лига бағишланган. Ушбу тадқиқотда олим XX аср иккинчи ярмидаги янги ўзбек шеърляти, хусусан, 60-йиллар авлодининг (А. Орипов, Э. Воҳидов, Р. Парфи) ижодидаги янгиланишлар ва ижтимоий-сий сабаблар (1956 йилдаги "Илиқлик" даври) ўртасидаги боғлиқликни нозик кузатувлар асосида таҳлил қилгани кўрсатилган. Яқунда Яшар Қосим ўзбек-озарбайжон адабий алоқаларини мустаҳкамлашдаги муносиб ҳиссаси учун эътироф этилади.

Yashar Kasim is a researcher and promoter of Uzbek literature

Key words: Yashar Qosim, **Abstract:** This article is dedicated to the 70th Literary critic, Promoter, birthday of the prominent literary critic and Doctor Translator, "Yangi O'zbek of Philological Sciences, Yashar Qosim. The author She'riyati Jilolari" shares personal memories of their relationship with

* филология фанлари доктори, профессор

(Glittering Facets of New Uzbek Poetry), 1960s to later becoming colleagues at the Institute of generation, Poetic thought, Uzbek Language and Literature. Uzbek-Azerbaijani literary relations, "Thaw" period.

Yashar Qosim, from their first meeting as a student to later becoming colleagues at the Institute of Uzbek Language and Literature. Special attention is paid to Yashar Qosim's work as a researcher, translator, and promoter of Uzbek literature. His books, including "So'z Nuri" (Light of the Word, 1979), "Uyg'onish Sadolari" (Echoes of Awakening, 1990), "Sehrli Daraxtlar" (Magic Trees, 1991), "Ilk Lirikaning Jozibasi" (The Charm of Early Lyrics, 2011), and "Milliy Uyg'onish va O'zlikni Anglash Lirikasi" (Lyrics of National Revival and Self-Awareness, 2012) are mentioned. His translation work is highlighted, including translating the epics "Alpomish" and "Kuntug'mish," I. Karimov's "Yuksak Ma'naviyat – Yengilmas Kuch," and poems by major Uzbek poets like A. Oripov, R. Parfi, and O. Matjon into Azerbaijani.

The main part of the article focuses on an analysis of Qosim's substantial collection published in 2025, titled "Yangi O'zbek She'riyati Jilolari" (Glittering Facets of New Uzbek Poetry). The analysis notes that Qosim's research offers well-founded and delicate observations on the new Uzbek poetry of the second half of the 20th century. He analyzes the connection between the renewal of poetic thought, particularly among the 1960s generation (A. Oripov, E. Vohidov, R. Parfi), and the socio-political changes of the era, such as the "Thaw" period following 1956. In conclusion, Yashar Qosim is acknowledged for his invaluable contribution to strengthening Uzbek-Azerbaijani literary ties.

“Яшар Қосимов” деган ном менга талабалик, ҳатто ўқувчилик давримдан яхши таниш. Таниш бўлганда ҳам адабиёт билан, шеърият билан, илиқ хотиралар билан боғлиқ. Чунки адабиётга, шеърга кўнгил бериб, улар ҳақидаги ҳар қандай материални топиб, ўқий бошлаган вақтларимдан бошлаб бу исмга дуч келганман. Яна денг, “Яшар Қосимов” деган адабий исм остида мақолалар чоп этаётган олим мен учун севимли бўлган шоирлар тўғрисида ёзарди.

Адашмасам, 1990 ёки 1991 йил – талаба вақтим устозимиз, профессор О.Шарафиддиновга ўқиб, фикр айтиши учун бир мақола бердим. 70-йиллар авлоди вакилларида бирининг шеърияти тўғрисида эди мақола. Озод ака ўқиб, хурсанд ҳолда мени “Ёшлик”

журнали тахририятига, у ерда шеърият бўлимида ишловчи адабиётшунос Яшар Қосим олдига йўлларкан тайин-лади: “Озод Шарафиддинов юборди, денг”. Олиб бордим, менга айтилганни сўзма-сўз такрорладим. Бироқ Яшар ака танишиб чиққач: “бир шоирнинг эмас, балки, умуман, у мансуб 70-йиллар авлодининг шеърияти ҳақида ёзиб келинг” дея мақолани қайтар-ди. Мақола қайтса қайтсин, мен анча йиллардан бери ижодини ўқиб, ғойибона ҳурмат қилиб юрганим олим – Яшар Қосимнинг ўзи билан танишган, у билан икки оғиз бўлса-да, шеърият тўғрисида суҳбатлашган эдим. Шунинг завқи мақола-нинг эълон қилинмаганидан етиши керак бўлган хафагарчилик-ни ювиб кетганди. Ҳа, мен чиндан хурсанд эдим.

Орадан йиллар ўтиб, “Ўзбек тили ва адабиёти” институтига ишга кирдим. 1997 йил эди ўшанда. Буни қарангки, Яшар ака бу вақтда мен ишга кирган бўлимнинг илмий ходими экан. Энди у билан адабиёт, шеърият тўғрисида гурунглашаман, дея яна ўзим-да йўқ севиндим. Озроқ гурунглашдик ҳам. Бироқ, кўп ўтмай, у киши Озарбайжонга кетадиган бўлиб қолди ва кетди. Натижада энди боғланган ришталар узилдию Яшар акадан узоқ йиллар дарак бўлмади.

Кейин интернет пайдо бўлиб, муносабатлар узилиб қолган жойидан уланди-қўйди.

2023 йилда Туркий халқлар адабиёти мукофотини олиш учун Бокуга бордим. Менга талай совғалар беришди. Юрак хуру-жини бошдан кечирганимга энди икки ҳафталар бўлганди, бас, ҳадяларни кўтариб келолмасдим. Улар чиндан оғир эди. Айниқса, Озарбойжонга бағишланган битта қалин, рангли альбомнинг ўзи лоф бўлмаса, 7-8 кг чиқиб қоларди. Яна катта-катта китоблару дафтарлар, денг. Нима қиламан, мессенжердан Яшар акага “шуларни сизга ҳадя сифатида қолдирсам майлими, манзил шу”, дея ёздиму Тошкентга қайтдим. Афсус, совғалар Яшар акага етиб бормапти – уриб кетишибди меҳмонхонадаги азаматлар.

Яшар Қосим билан телеграм орқали қилинган мулоқотлар, айниқса, мен учун жуда аҳамиятли. У ерда Яшар ака ижтимоий тармоқларда қўйган мақолалариму бошқа ёзувларим бўйича кўп илиқ гапларни овозли хабар йўсинида менга юбориб турадики, бошим осмонларга етади.

Яшар Қосимни шахсан танигунимга қадар унинг “Сўз нури” (Боку, 1979), “Уйғониш садолари” (Тошкент, 1990), “Сеҳрли дарахтлар” (Тошкент, 1991) каби китоблари нашрдан чиққанди.

Кейин эса “Озарбайжон эртаклари” (Тошкент, 1995) китоби ҳам чоп этилди.

Мулоқотларимиз узилиб қолган вақтда ҳам Яшар Қосим талай китоблар ёзиб, нашр қилдирибдики, уларни ҳам эслаб ўтайлик: “Илк лириканинг жозибаси” (Боку, 2011), “Миллий уйғониш ва ўзликни англаш лирикаси” (Боку, 2012).

Яшар Қосим нафақат ўзбек бадиий ва сиёсий адабиётининг толмас тадқиқотчиси, айнаи дамда, унинг таржимони, ташвиқотчиси, тарғиботчиси ҳамдир. У “Алпомиш”, “Кунтуғмиш” каби халқ достонларини, “Ипак йўли афсоналари” китобини, И.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарини, шунингдек, А.Орипов, Р. Парфи, Ж.Камол, О. Матжон каби катта авлод шоирларини, улардан сўнг С.Саййид, А.Суюн, У.Азим, Й.Эшбек, И.Отамурад, У.Қўчқор, С.Рауф, Р.Мусурмон, Ғ. Мажид каби таниқли ўзбек шоирлари шеърларини озарчага таржима қилган.

Уни “ўзбек адабиётининг тарғиботчиси” дедик. Таржима – бир тарғибот, шунингдек, олим интернет, хусусан, ФБ саҳифалари воситасида ўзбек адабиётида “йилт” этган янгиликни, – хоҳ у катта мақола бўлсин, хоҳ жажжи бир шеър, – кўпчилик қисмини эълон қилиб боради.

Нихоят, қўлимизда таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Я.Қосимнинг Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси хомийлигида 2025 йилда нашр этилган “Янги ўзбек шеърияти жилolari” номли салмоқли тўплами. Бу китобдан дарров олиб, тўғрироғи, олдириб, шеърият бўйича илмий тадқиқотлар олиб бораётган ёшларга тарқатдим ва ўзим ҳам яна бир бор варақлаб, таассуротларимни янгиладим, гўзал таҳлиллар завқини туйдим. “Яна” деганимнинг сабаби – ушбу китобга кирган монографик тадқиқотни (мақолалар ва диссертация тарзида) илгари ўқиганман. Ўқигангина эмас, ундан докторлик илмий ишимда фойдаланганман ҳам. Илмий ишнинг “Муаммонинг ўрганилганлик даражаси” қисмида шундай эътироф бор: “XX аср ўзбек шеърияти тарихи, поэтикаси масалалари адабиётшунослигимизда кенг ва атрофлича ўрганилди ва айтиш жоизки, тадқиқ жараёни ҳозирги кунимизгача ҳам сусайгани йўқ. Бу ўринда, аввало, адабий жараёнга бевосита иштирок этган ҳолда, адабий танқид йўналишида яратилган кўплаб мақолалар, конкрет давр-даги долзарб муаммолар тадқиқига бағишланган монографиялар муаллифлари – Фитрат, Олим Шарафутдинов («Айн»), Усмонхон, А.Саъдий, В.Маҳмуд, О.Ҳошим, Ойбек, Ҳ.Олимжон, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, С.Мамажонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Назаров,

Н.Худойберганов, Б.Акрамов, Н.Раҳимжонов, И.Ғафуров, И.Ҳаққулов, О.Абдуллаев, Қ.Йўлдошев, Б.Норбоев, С.Мелиев, Я.Қосим, Ж.Жумабоева, Н. Жабборов каби янги шеършунослигимизнинг шаклланиши ва тараққийсига муносиб ҳисса қўшган адабиётшуносларни тилга олиш жоиз” (У.Ҳамдам, “XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий психологик хусусиятлари”, фил. фан. докт... дисс. – Т., 2018). Бу ўринда Я.Қосимовнинг “Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгилашиш жараёни” (филол. фан.номз... дисс. – Т., 1993) номли илмий иши кўзда тутилган.

Зикр этилган илмий ишнинг асоси бугун чоп қилинган “Янги ўзбек шеърияти жилолари” деб номланган салмоқли тўпламда мужассам. Китоб билан танишар экансиз, XX аср иккинчи ярмида янгилашган поэтик тафаккур маҳсули сифатида дунёга келган янги ўзбек шеърияти тўғрисида асосли, шу билан бирга, нозик кузатувларга дуч келасиз. Олим ёзади: “Янги ўзбек шеърияти атамаси асосан 80-йиллар ўрталаридан эътиборан адабий танқидда қўллана бошлади. Аслида эса, миллий поэтик тафаккур тарихимиздаги жиддий бурилиш ва янгилашиш 60-йилларга тааллуқли ҳодисадир” (“Янги ўзбек шеърияти жилолари”, – Т., Саҳҳоф, 2025, б.8. Бу ерда олим янги шеърнинг пайдо бўлиши ва уни адабий танқид томонидан англаб етилиши ўртасида салкам чорак аср фарқ борлигига урғу бермоқда. Яъни бадиий тафаккурда ўзгариш бўлганини илмий тафаккур кечикиб англаб етляпти. Бу муҳим кузатув натижаси бўлиб, ўқувчини, айниқса, мутахассис ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундайди. Зеро, бадиий оламдаги янгилашишларни чуқур англаб етмаслик ҳоллари бугун ҳам бор.

Олим 60-йиллар ўзбек шеъриятини тадқиқ этар экан, ундаги ижтимоий- сиёсий кўтарилиш сабабларини қидиради: “Умуман, барча замонлардаги адабиётни мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум ва тартибларга, ўша даврлардаги ҳукумат сиёсатига муносабатидан келиб чиқиб, иккига ажратиш мумкин:

1. Ҳукумат сиёсатини маъқулловчилар (ёки ушбу сиёсатга қарши боришни истамаганлар;

2. Мавжуд тартиб ва қоидалар билан келишмайдиганлар. Янги шеърият вакиллариининг ҳаммасини бўлмаса ҳам, асосий қисмини иккинчи гуруҳга киритса бўлади” (ўша манба, б.12).

Я.Қосим сўзининг исботи учун А.Орипов, Э.Воҳидов ва Р.Парфи ижодидан талай шеърлар номини келтиради. Унинг аниқлашича, 60-йиллар охири ва 70-йиллар аввалида шоирлар ўз мавқеларидан андак чекинганлар. Натижада масалан, А.Орипов ва

Р.Парфида Эзоп тилига яқин, яъни рамзий-ишоравий усул етакчилиқ қила бошлаган. Э.Воҳидов, О. Матжон, М.Аъзам, Ж.Камол, Ч.Эргаш каби шоирлар ижодида эса мавзу-рамзларга мурожаат кучайган. Аслида, олим санаган сабабларни ҳам келтириб чиқарган, 60-йиллар авлоди деганимиз авлоднинг шаклланишига замин яратган бош сабаб борки, у СССР деган империя бўйлаб содир бўлган улкан сиёсий ўзгаришлар, хусусан, Сталиннинг ўлиmidан кейин (1953), аниқроғи, 1956 йилдаги компартиянинг тарихий съездида шахсга сиғинишнинг қорала-ниши ортидан мамлакат умумсиёсатида, халқлар ҳаётида юз берган “Илиқлик” (“Оттепель”) даври билан боғлиқ. Лекин олим тўғри таъқидлаганидек, ҳар қандай даврни кутиб олишда, образли қилиб айтганда, “ўнг” ва “сўл” гуруҳлар юзага келади. Улардан бири янгиланишлар тарафида турса, бошқаси мавжуд сиёсат йўриғида йўрғалайди. Я.Қосим танлаб олиб тадқиқ ва таҳлил қилган шоирлар эса, асосан, янгиланишлар томонида ижод қилган бўлиб, айнан улар туфайли ҳам поэтик тафаккурда азим эврилишлар рўй берди. Шеъриятимиздаги “исёнкор” деб ном олган 70-йиллар авлоди ана шу янгиланишлар ҳавосида қаддини ростлаган. Шунинг учун ҳам 60-йиллардан сўнг умумсовет мамлакатлари адабиётида уйғониш содир бўлди. Я.Қосим ўз тадқиқотларига ҳадаф қилиб олган шеъриятнинг лейтмотиви ҳам уйғониш билан боғлиқ. Бас, унинг Тошкент ва Бокуда чоп қилинган икки китобининг номи ҳам уйғониш ҳодисаси ва сўзига туташ: “Уйғониш садолари” (Тошкент, 1990), “Миллий уйғониш ва ўзликни англаш лирикаси” (Боку, 2012).

Ўзбек-озарбайжон адабий алоқалари асрларга татигулик. Даҳо санъаткорлар – Низомийнинг Навоийга таъсирини олаимизми ёки Навоийнинг Фузулийга ва ёхуд XX аср аввалида жадид бобоқолонларимизнинг ўзаро алоқаларини, шунингдек, Ғафур Ғулому Ойбекларнинг авлоддоши бўлган Мақсуд Шайхзодани, уларнинг ўзаро муносабатларини – буларнинг барида икки халқ ва уларнинг адабиётлари ютди. Бугун эса адабиётшунос олим Яшар Қосим ҳамда “Ўзбек келаётир тарих қаъридан” дея наъра тортиб, маънавий олаимизни бир титратиб қўйган ажойиб шоир Акиф Азалп каби ойдинлар сиймосида адабий алоқалар узилмай давом этиб келмоқда.

Бу йил филология фанлари доктори, адабиётшунос олим, ўзбек адабиётининг толмас тадқиқотчиси Яшар Қосим қутлуғ 70 ёшни қарши олмақда. Шу муносабат билан Яшар оғага узоқ умр, мустаҳкам соғлиқ ва баракали ижод тилаб қоламиз!

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- Қосим, Яшар. Сўз нури. – Боку, 1979.
- Қосим, Яшар. Уйғониш садолари. – Тошкент, 1990.
- Қосим, Яшар. Сехрли дарахтлар. – Тошкент, 1991.
- Қосим, Яшар. Озарбайжон эртаклари. – Тошкент, 1995.
- Қосим, Яшар. Илк лириканинг жозибаси. – Боку, 2011.
- Қосим, Яшар. Миллий уйғониш ва ўзликни англаш лирикаси. – Боку, 2012.
- Қосим, Яшар. Янги ўзбек шеърияти жилolari. – Тошкент: Сахҳоф, 2025. (8- ва 12-бетларидан иқтибослар мавжуд).
- Қосим, Яшар. Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни. (Филол. фан. номз... дисс.) – Тошкент, 1993.
- Ҳамдам, Улуғбек. XX аср ўзбек шеърияти бадий тафаккур тадрижининг ижтимоий психологик хусусиятлари. (Фил. фан. докт... дисс.) – Тошкент, 2018.

UO‘K: 930.2:94(575)(479)

KBK: 63.3-3/7(5Uzb)(5Azer)

O‘-17

O‘zbekiston-Ozarbayjon adabiy aloqalar va hamkorlik istiqbollari
[Matn] / f.f.n. dots. D.K.Shabanovning umumiy tahriri ostida. – T.: “Best-publish” nashriyoti, 2025. – 194 b.

*Mas’ul muharrir: f.f.n., dotsent **Dj.K.Shabanov***

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:

Nuriddin ALTINBOYEV, Bexzodjon ZOKIROV

Konferensiya materiallari Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Ilmiy kengashida muhokama etildi va nashrga tavsiya qilindi (30.09.2025-yil, 2-sonli bayonnoma).

Bosishga ruxsat etildi 30.11.2025.

Bichimi 60x84 1/16. «Times Uz» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 12. Nashriyot bosma tabog‘i: 12. Tiraji: 50.

Buyurtma № 10